મારી હકીકત

અથવા

નર્મદનું સ્વાત્મચરિત્ર

(ઈ. સ. ૩ ૭ સપ્ટેંબર ૧૮૩૩ થી તે ૧૮ મી સપ્ટેંબર ૧૮૬૬ સુધી)

(ભાગ ૧ લો-સચિત્ર)

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે

છાપી પ્રકટ કરનાર

"ગુજરાતી" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

સાસુન બિલ્ડીંગ્સ, એલ્ફીન્સ્ટન. સર્કલ, કોટ-મુંબઈ નં. ૧.

ઈ. સ. ૧૯૩૩. વિ. સં. ૧૯૯૦.

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું:—

મેનેજર "ગુજરાતી" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,

સાસુન બિલ્ડીંગ્સ-સર્કલ, કોટ, મુંબઈ નં. ૧.

31,072

મુદ્રક અને પ્રકાશક: નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઇ, બી. એ.

મુદ્રણ સ્થાન: "ગુજરાતી" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

સાસુન બિલ્ડીંગ્સ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ નં. ૧.

પ્રસ્તાવના

કવિશ્રી નર્મદાશંકરે પોતાના લેખોનો એક સંગ્રહ ઈ. સ. ૧૮૬૫ ના સપટેમ્બર માસમાં બાહાર પાડ્યો, તેને "નર્મગદ્ય" એવું નામ આપ્યું હતું. આ નર્મગદ્ય ગુજરાતી પ્રેસના આદ્ય માલિક સ્વ. શ્રી. ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈએ "જૂનું નર્મગદ્ય" એ નામે ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં પ્રકટ કર્યું છે, અને તે અદ્યાપિ પર્યંત વેચાતું મળે છે. કવિએ તે પછી "સુરતની મુખતેસર હકીકત" એ નામનો સુરતનો ઇતિહાસ બાહાર પાડ્યો હતો. (ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં) તેને નર્મગદ્ય પુસ્તક ૨ જું અંક ૧ લો, એવું નામ આપેલું. આ ભાગ પછી સરકારે ખરીદી લીધેલા (ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં) નર્મગદ્યમાં થોડાક સુધારા વધારા સાથે છપાયો છે. તોપણ મૂળ પ્રથમાવૃત્તિમાં કેટલીક હકીકત હતી, તે અમુક ચોક્કસ કારણોને લીધે સરકારી આવૃત્તિમાં છપાવતી વખતે કવિશ્રીને પરાણે કાઢી નાંખવી પડી હતી. આજે એ પુસ્તક પ્રયાસ કરવા છતાં પણ પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી. એના પાના ૧ થી ૬૦ રોયલ સાઇઝનાં છે. તે પછી નર્મગદ્ય પુસ્તક બીજાના બીજા અંક તરીકે કવિશ્રીએ પોતાનું આત્મચરિત્ર "મારી હકીકત"ની અમુક બે–પાંચ નકલોજ માત્ર છપાવી રાખેલી, પણ તેની પ્રતો પ્રજામાં વેચાણ માટે મૂકેલી નહીં (એનાં પાનાં ૬૦ થી ૧૩૨ રોયલ સાઇઝનાં છે.) પણ પોતાના મરણ બાદ, એમાં આવતી સર્વ વ્યક્તિઓ અસ્તિત્વમાં ન હોય ત્યારે પ્રકટ કરવાની વિનતી કરી, પોતાના અમુક વિશ્વાસપાત્ર સ્નેહી સંબંધીઓને તેની એકેકી નકલ આપી મૂકેલી. આ આત્મચરિત્રના ભાગનો ગુજરાતના અદ્વિતીય સમાલોચનકાર સ્વ. પંડિત નવલરામ લક્ષ્મીરામે, નર્મકવિતાની નવી ત્રીજી આવૃત્તિ છાપતી વખતે (ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં) "ગુજરાતી" પ્રેસ અને પત્રના માલીક સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઇની વિનતી ઉપરથી તેમાં છાપવાને 'કવિજીવન' (નર્મ ચરિત્ર) લખી આપ્યું (ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં) તે વખતે તેનો આધાર લીધેલો. તે પછી રા. કનૈયાલાલ મુનશીએ ઇ. સ. ૧૯૨૬ માં "ગુજરાત" માસિકમાં એ હકીકત છાપવા માંડી હતી, પછી તે અમારી વિનતી ઉપરથી થોડુંક છાપી બંધ રાખી. સને ૧૯૩૦ અને ૧૯૩૧ ના દીવાળીના ખાસ અંકોમાં થોડોક ભાગ છપાયો હતો. આ પ્રમાણે "મારી હકીકત"ની કથની છે. કવિશ્રીની અંતિમ ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવાને આજે અમારા પૂજ્ય પિતાશ્રી સ્વ. ઇચ્છારામને જે તક ન મળી તે તેમના પુત્રોને મળે છે, તે માટે તેઓ પોતાની જાતને ધન્ય માને છે. આજે તેની જન્મ શતાબ્દીનો પ્રસંગ ઉજવવાને માટે ગુજરાતની

આમ પ્રજા અને સાક્ષરવર્ગ નિર્મત્સતાથી પ્રવૃત્ત થયો છે, તે માટે કવિશ્રીનો પવિત્ર જીવાત્મા આનંદ પામતો હશે, એવી કલ્પના થઇ શકે છે.

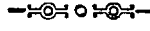
"ગુજરાતી" પત્રને અને કવિ નર્મદાશંકરને ભત્રીજા ફોઇનો સંબંધ છે, એટલા માટે એમની જન્મ શતાબ્દી ઉત્સવ પ્રસંગે અમે કવિનું સ્વાત્મ ચરિત્ર તા૦ ૨૭–૮–૩૩ ના "ગુજરાતી" પત્રના અંકમાં છાપી વાચકોના કરકમળમાં અર્પણ કર્યું છે, જેથી કવિના કાર્ય અને જીવનની સ્મૃતિ ફરીથી તાજી થાય. આ પુસ્તક અમે ગ્રંથરૂપે ફરી સચવાઇ રહે તેટલા માટે છુટો છાપ્યો છે. આ પહેલો ભાગ છે. આ ભાગમાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલે "કવિ સિંહન" નામનો પોતાનો લેખ એક ઉપોદ્ઘાત તરીકે છાપવાની રજા આપી તે માટે તેમનો ઉપકાર માનું છું.

હવે પછી બીજો ભાગ પ્રકટ થશે. એમાં કવિએ પોતાના જીવનની જે મુખ્ય મુખ્ય નોંધો કરી રાખી છે, તેમાંથી કેટલુંક, જે જૂના કાગળોમાં નષ્ટ થતાં બચી ગયું છે તે છપાશે. સાથે તેમનાં પત્ની શ્રી ડાહીગવરીની નોંધ, તેમની સાથેનો કવિનો પ્રસંગ, તેમના સમયના વિદ્વાનો વગેરે સાથેનો તેમનો પત્રવહેવાર, વિદ્વાનોએ તેમની સાથે કરેલો પત્રવહેવાર, કવિના પોતાના કાવ્યો વિષેનો પોતાનો મત, વગેરે ઘણી જાણવા જેવી હકીકતો કવિનાં જ શબ્દોમાં આવશે. વચ્ચે કેટલીક સાંકળો ગોઠવવા માટે અમારી તરફથી પદરનું ઉમેરવામાં આવશે. સારાંશ એ કે કવિના જીવન, સમય, કાર્ય, પ્રવૃત્તિ વિશે જેટલાં કંઈ સાધનો ઉપલબ્ધ થયાં છે તે સર્વનો સમાવેશ આ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં કરવામાં આવશે. એ ઉપરાંત ગ્રન્થનું કદ જો વધી નહિ જશે તો કવિએ નાગરોત્પત્તિ સંબંધી જે લખાણ કર્યું છે, તે તથા કવિ વલ્લભદાસનો "નાગરોત્પત્તિ અને નરસિંહ મહેતાના પુત્ર શામળશાહનો વિવાહ" એ પણ છાપી પ્રકટ કરવામાં આવશે. આ કાવ્ય નાગરોએ ખાસ વાંચવા જેવું અને સંગ્રહ કરવા જેવું છે. છેવટે કવિના ગ્રન્થો, કાવ્યો, લખાણો વગેરેની એક સંપૂર્ણ યાદી, અપ્રકટ ગ્રન્થો, લેખો વગેરેના થોડા નમુના પણ છાપવાનો અમારો ઇરાદો છે. ગુજરાતની સુજ્ઞ અને સાહિત્યપ્રેમી જનતાએ કવિ નર્મદનો સોમા વર્ષનો જન્મોત્સવ ઉમંગથી ઉજવ્યો તે માટે તેને અને ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ સમિતિને ધન્યવાદ ઘટે છે. પરિષદ સમિતિએ જે ચિત્રાવલી અને સ્મારક ગ્રન્થ પ્રકટ કર્યો છે તે સર્વ રીતે ઉત્તેજનને પાત્ર છે. આ રીતે આ ગ્રન્થમાં પૂરી પાડેલી સામગ્રી ઉપરથી અન્ય વિચારક લેખકોને કવિના જીવનચરિત્ર વિશે સારો ખ્યાલ આવશે, એવી અમને આશા છે.

મુંબઈ
સં. ૧૯૯૦ પ્રબોધિની એકાદશી

સંપાદક:
નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ

વિષયાનુક્રમ

(**નોંધ:** દરેક વિરામમાં મુખ્ય અને પેટા મથાળાં વગેરે કરેલાં છે તે કવિ નર્મદનાં નથી, પણ સંપાદકે વાંચનારની સુગમતા માટે કરેલાં છે.)

કવિ નર્મદના વેચાતા મળી શકતા ગ્રન્થો

નર્મ કવિતા (મોટી)

એમાં નીચે પ્રમાણે કવિતાનો સંગ્રહ છે. ટીકા, ટીપ્પણ, સમજુતિ સાથે.

પહેલા ભાગમાં નીચે પ્રમાણેનાં કાવ્યો છે. કેફ, શ્રીમંતને પરમાર્થ વિષે શિક્ષા, ગંગી (સ્ત્રીઓને છુટ આપવા વિષે), લલીતા, લઘુહિતોપદેશ, **સાહસ દેશાઇ**, વજી, **આત્મબોધ**, **વૈધવ્યચરિત્ર** ભાગ ૧ લો. સ્વતંત્રતા, ઇશ્વરપ્રાર્થના, મૂળાક્ષરોને શિક્ષા, ગોપીગીત, રૂકિમણી હરણ, **ઋતુવર્ણન**, લઘુ ઋતુવર્ણન, પ્રેમનીશો, પ્રેમનીતિ, માતા–પિતાનું સ્તવન, આગગાડી, બ્રહ્માંડલીલા, વનવર્ણન, પ્રવાસવર્ણન, **શૂરવીરનાં લક્ષણો** અથવા **શૂરવીર પચ્ચીશી**, વ્હેમનો કોટ તોડી પાડવા વિષે, ભણવા વિષે, સંપ વિષે, **સાહસ** (સહુ ચલો જીતવા જંગ), વ્હેમ સામે સજવા સારૂ સુધારાને ઉત્તેજન, વજેસંગ ને ચાંદબા, **નર્મટેકરી** ઉપર કરેલા વિચાર, આશા, ધીરજ, દેશીઓને સંકટમાં મદદ કરવા વિષે, શિકારી ને હરણીની વાત, **હિંદુઓની પડતી** (સંપૂર્ણ,) અનુભવ લહરી, કુસુદચંદ પ્રેમપત્રિકા, સુરત શહેર, રૂદન રસિક, કમાઇના કર વિષે, જીવરાજ, ચોપાટીની ટેકરી ઉપરથી જોયલો દેખાવ, શેરની ચઢતી પડતી, વીરસિંહ (૩ સર્ગ), **અદ્‌ભૂત યુદ્ધ** (રામ–રાવણની યુદ્ધકથા).

ભાગ ૨ જામાં નીચે પ્રમાણે કવિતાઓનો સંગ્રહ છે.

પ્રથમ વીર કવિતા, ખંડ **૧ લામાં** ઇશ્વિર સંબંધી જ્ઞાનપૂર્વક ભક્તિ, જ્ઞાનપૂર્વક વૈરાગ્ય, જ્ઞાનપૂર્વક ઐક્ય, ફારસી ઢબની કવિતા.

ખંડ **૨ જામાં** નીતિ સંબંધી કવિતા; ખંડ **૩ જામાં** દેશાભિમાન સંબંધી કવિતા, ખંડ **૪ થામાં** સ્ત્રી શિક્ષણ સંબંધી કવિતા, ખંડ **૫ મામાં** ઘરસંસાર સંબંધી કવિતા, ખંડ **૬ ઠ્ઠા મ**ાં પ્રીતિ સંબંધી કવિતા–મૈત્રી, પ્રિયાની વાણી, પ્રિયની વાણી, ખંડ **૭ મામાં** ગ્રામ અને સૃષ્ટિસૌન્દર્ય, શરદપુનેમ, ખંડ **૮ મામાં** સ્ત્રીઓને ગાવાનાં ગીતો. ખંડ **૯ મામાં** વિવિધ વિષયની કવિતા. ખંડ **૧૦ મામાં** હિન્દવી ભાષા કવિતા.

ભાગ ૩ જો કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી ગ્રંથો. (૧) પિંગળપ્રવેશ, (૨) અલંકારપ્રવેશ, (૩) રસપ્રવેશ, (૪) નાયિકા વિષય પ્રવેશ. લગભગ ડેમી સાઇઝના ૧૧૦૦ પાનાનો ગ્રંથ છે. કીંમત રૂ. ચાર. ટ. ખ. જુદું.

જુનું નર્મગદ્ય

કવિના સને ૧૮૫૦ થી તે ૧૮૬૫ આગસ્ટ ૩૧ મી સુધીનો સંગ્રહ. એમાં નીચે પ્રમાણે લેખોનો સંગ્રહ છે.

(૧) ૧૪ નિબંધો. (૨) ૨ સંવાદો.

(૩) બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથમાંના ૪૨ લેખો.

(૪) ડાંડીયામાંના ૫૦ લેખો. (૫) સ્ફુટ વિષય ઉપર ૮ લેખો. (૬) ગુજરાતી કવિઓનાં ચરિત્રો. (૭) પરિશિષ્યમાં બે નવા લેખો છે, જે કવિની મૂળ પ્રતમાં નથી તે. (૮) છપાવેલા ગ્રંથોની યાદી. (૯) જાહેર સભામાં કરેલાં ભાષણોની યાદી, ગ્રંથ અપૂર્વ છે. કીંમત માત્ર રૂ. ૩.

દેશવ્યવહાર વ્યવસ્થા

અર્થશાસ્ત્રનો સુંદર ગ્રંથ મહેતાજી અને શિષ્યના સંવાદરૂપે છે. આ આખો ગ્રંથ ૨૨ સંવાદમાં લખાયલો. કીંમત રૂ. ૧-૪-૦.

ધર્મવિચાર

ધર્મવિચાર-કવિ નર્મદના ઇ. સ. ૧૮૭૯ થી ૧૮૮૪ સુધીના લેખોનો અપૂર્વ સંગ્રહ-લેખસંગ્રહ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) સુધારો અને સુધારાવાળા, (૨) આર્યોતકર્મ, (૩) મુક્તિતંત્ર, (૪) ધર્મ જિજ્ઞાસા, (૫) આર્યદર્શન, (૬) લગ્ન, (૭) દેશાભિમાન, (૮) સામાજિક તથા સનાતનધર્મ સ્થિતિ, (૯) બુદ્ધિ, (૧૦) સ્વદેશાભિમાન, (અવલોકન રૂપે), (૧૧) ગ્રહણ કાળ. કીંમત રૂ. ૧-૪-૦.

રામજાનકી દર્શન (નાટક)

કવિએ પાંચ નાટકો લખ્યાં હતાં. કૃષ્ણાકુમારી, સારશાકુન્તલ, દ્રોપદીદર્શન, રામજાનકીદર્શન, અને બાળકૃષ્ણવિજય, એમાંથી આજે માત્ર રામજાનકીદર્શન નાટક વેચાતું મળે છે. એમાં આખા રામાયણનો રસીક સાર છે.

આ નાટક રંગભૂમિ ઉપર ભજવાયું હતું અને તેના ઘણા પ્રયોગો થયા છે. કવિનું આ એક પ્રાસાદિક પુસ્તક છે. કીંમત રૂ. ૦-૧૨-૦.

સ્ત્રીગીતસંગ્રહ અથવા નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીતો

આમાં (૧) જનોઇના ગીતો, (૨) લગ્નનાં ગીતો, માલેણુ, મીઠી, ચોસર, તેલ, મોતી, કાગડો, સાંજી, નગારાં, વીંજણો, ઘોડી, બનડા, સંધ્યા, મોશાળું, રન્નાદેવ, ઇશ્વિર–પાર્વતીવિવાહ, રૂકમણિ વિવાહ, આરતી, પહેરામણી, સીતાવેલ, સીતાજીનો સાંહેલો, પોંખવાના, ચોરીના, માયરાના, વરઘોડાના, તોરણના, હાથેવાળાના, માંડવાના, ફેરા ફરતી વખતના, વહુવર વિદાયના, (૩) સિમંતના, અઘરણીના, મહાડનાં વગેરે ઘણાં ગીતોનો સંગ્રહ છે. આ ગીતો એકલા નાગર સ્ત્રીઓ જ ગાય એમ નથી, પણ ઘણી ન્યાતોમાં ગવાય છે. આ સંગ્રહ અપૂર્વ છે. એના જેવો બીજો સંગ્રહ થયો નથી. જનોઇ, લગ્ન, સીમંત અને પરચુરણ, એમ ચાર ભાગમાં સંગ્રહ છે.

કવિએ દરેક મંગલપ્રસંગની રીતોનું પણ યથાશક્ય વર્ણન અને સમજુતી આપેલાં છે. કીંમત માત્ર ૧૦ આના.

નભુવાણી–કવિના એક મિત્ર, નડિયાદના ભક્ત કવિ, **નભુલાલ**ની પ્રાસાદિક વાણીનો અપૂર્વ સંગ્રહ. કીંમત રૂ. ૨–૦–૦.

નોંધ: આ સર્વ પુસ્તકો ઉપર ટપાલ ખર્ચ જુદુ સમજવું.

ગુજરાતની કોઇ પણ લ.યબ્રેરી–પુસ્તકાલય કવિના આ અમુલ્ય વિચારોવાળા ગ્રન્થોથી વંચિત રહેવું નહિ જોઇએ.

ફરી છપાતા ગ્રન્થો

નર્મકોશ–સ્વર વર્ગ, ક વર્ગ, ચ વર્ગ સુધીના શબ્દો. કવિની પ્રસ્તાવના, ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, ઉત્સર્ગો વિશે વિવેચન, જૂના ગુજરાતી કવિઓ વિશેની, એની કવિતા, કોશ વિશેના વિચારો વગેરે.

કીંમત રૂા. ૩–૮–૦

નર્મગીતા–ગીતાનું સુબોધ સરળ ભાષાંતર.

આ ગીતાના મ. ગાંધીજીએ, દાદાસાહેબ જી. એસ. ખાપર્ડે, અને સ્વ. ઇચ્છારામે વખાણ કર્યાં છે. કીંમત રૂા. ૧–૦–૦

ઉત્તર નર્મદ ચરિત્ર–"મારી હકીકત"માં જ્યાંથી બાકી છે ત્યાંથી તે અવસાન કાળ પર્યંતની કવિની જીવનકથા આપવામાં આવશે.

કવિમિલન

[શ્રી ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ એમ. એ.]

અને પછી કાળને કોક કાંઠડે કવિઓનું મિલન થયું. બુદ્ધિવાદમાં ધર્મવાદ ભળ્યો ત્ય્હારે સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે એ કવિવરો મળ્યા.

મહાવનમાં કો જળાશયની પાળે સિંહ અને ગજરાજ ક્ય્હારેક મળે, એમ એ કવિવરો મળ્યા. નર્મદ સિંહ હતો, દલપત ગજરાજ હતા.

નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવના લખતાં નર્મદમિત્ર નવલરામ કહે છે કે 'એ તો ક્ય્હારનું સર્વાનુમતે સિદ્ધ થઈ ચૂકયું છે કે આ જમાનાના કવિ તો બે જ: નર્મદાશંકર ને દલપતરામ. જ્યાં કવિ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યું, ત્યાં પ્રથમ પ્રતીતિ સર્વ ગુજરાતીના મનમાં એ બેમાંના કોઇએકની થાય છે'. ૧૯ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં કવિતાદેશ એ બેએ સર કીધો હતો.

ઇસ્વી ૧૯૨૨ માં વસંતપંચમીએ મુંબઇમાં દલપતજયંતિના પ્રમુખપદેથી કહ્યું હતું કે નર્મદને સંભાર્યા વિના દલપતજીવનકથા અધૂરી રહે. તડકાનો તાપ સમજ્યા વિના ચન્દનીની શીતળતા પૂરી ન સ્હમજાય કે ન મણાય. નર્મદદલપત તાપ ને ચન્દની જેવા હતા.

નર્મદાની ઉત્તરે ગુજરાતસૌરાષ્ટ્રને મન હતા કવિ એટલે દલપતરામ; અને નર્મદાની દક્ષિણે સુરતમુંબઇને મન હતા કવિ એટલે નર્મદાશંકર. પણ એ જમાનાના ગુર્જરકવિવરો તો એ બે જ દલપત ને નર્મદ. ગુજરાતના દિવસને ને રાત્રિને ત્ય્હારે એ બે અજવાળતા. નર્મદ દેશને અજવાળતો, પણ દઝાડતો યે ખરો. દલપત ચન્દ્રની પેઠે ચાંદની ઢોળી પ્રજાઓષધિઓને પોષતો.

અને અન્તે પછી એક તિથિએ દલપત ને નર્મદ મળ્યા.

સારૂં ગુજરાત એને ન બનવા જેવું માનતું. પણ દલપત ને નર્મદ મહાપુરુષો હતા. વ્હેંતિયા માનવીઓ માને છે તે નિજનિજની બુદ્ધિના માપ અનુસારે માને છે, એમ એ મહાપુરુષોએ સિદ્ધ કીધું.

ધીરગંભીર વહતા મહાનદના પ્રવાહવિસ્તારને આભગડગડતા ગિરિઘોષનો મહાઓઘ આવી મળે, જગતચોકમાં એવો દલપતનર્મદનો સંગમ થયો. ગુજરાત ઘડીક થાળે પડ્યું.

કવિમિલનના એ પ્રસંગની પાછળ નર્મદનો ઇતિહાસ છે, ગુજરાતનો ઇતિહાસ છે, જગતનો ઇતિહાસ છે. ગુજરાતના કવિવરોનું મિલન એ ઐતિહાસિક પ્રસંગ હતો, અને એની પાછળ ઇતિહાસો વિસ્તરતા.

એ ઇતિહાસોને, વિહંગદૃષ્ટિએ પણ, નિહાળવા પડશે. નર્મદને ઓળખ્યા વિના દલપત પૂરો નહિ ઓળખાય.

વૃન્દાવનવાસી વ્રજચંદ્ર શ્રીકૃષ્ણનું પૂર્વજીવન એક વિધનું હતું, અને દ્વારકાધીશ કુરુક્ષેત્રવિધાતા શ્રીકૃષ્ણનું ઉત્તરજીવન અન્ય વિધનું હતું. કૃષ્ણજીવનનો પૂર્વકાંડ તે ભાગવત, ઉત્તરકાંડ તે મહાભારત. સમગ્ર કૃષ્ણજીવનના ઉપાસકોએ પૂર્વકાંડ ને ઉત્તરકાંડ ઉભયને જાણવાના હોય.

રામાયણઉપાસક ઉત્તરકાંડ ન વાંચે તે રઘુવીરને અડધેરાક ઓળખે.

નર્મદજીવનના પણ પૂર્વકાંડ ને ઉત્તરકાંડ છે. સમગ્ર નર્મદના ઉપાસકોએ પણ નર્મદજીવનના પૂર્વકાંડ ને ઉત્તરકાંડ ઉભય વાંચવાવિચારવાના હોય. નર્મદના પૂર્વજીવનને માત્ર પૂજે છે તે નર્મદના કલાઅવતારને પૂજે છે; નર્મદના ઉત્તરજીવનને માત્ર પૂજે છે તે પણ નર્મદના કલાઅવતારને પૂજે છે. ઉભયના સમન્વયના પૂજારીઓ જ સમસ્ત નર્મદજીવનના પૂજારીઓ છે.

નર્મકવિતા, નર્મગદ્ય, નર્મકોષ, રાજ્યરંગ—મહાકાલદર્શન ને ધર્મવિચારની પંચેન્દ્રિયોથી નર્મદનો અક્ષરદેહ ઘડાયેલો છે. ૧૮૫૫ માં નર્મદે પ્રથમ કાવ્ય રચ્યું ત્ય્હારથી તે ૧૮૬૫ માં મુંબઈ મૂકી સૂરતવાસ કીધો એ દાયકો તે નર્મદજીવનનો પૂર્વકાંડ. અને વિક્રમાર્ક ૧૯૩૦ ના (૧૮૭૪) બેસતા વર્ષે સૂરતમાં સરસ્વતીમન્દિરનું વાસ્તુ કીધું ત્ય્હારથી તે ૧૮૮૬ માં દેહલીલા સંકેલી લીધી ત્ય્હાં સુધીનો દાયકો તે નર્મદજીવનનો ઉત્તરકાંડ. ૬૫ થી ૭૪ સુધીની વચગાળાની દશવર્ષી તે કોશની ને સંક્રાન્તિકાળની.

સ્વયં નર્મદ ધર્મવિચારમાં (પા. ૩૫, નોંધમાં) કહે છે કેઃ નર્મદાશંકર ૧૮૫૮ માં શાસ્ત્રી વ્રજલાલ સાથે વાતો કરતો એકેશ્વરમતના પ્રચારને અર્થે; ૧૮૬૦ માં ઉપદેશ કરતો; ૧૮૬૫ માં તે ઉદ્યોગ બંધ પાડી બેઠો; પછી તે ધર્મશોધનમાં વિશેષ લાગ્યો; કે જેનું પરિણામ આ થયું કે ૧૮૭૫ થી વેદધર્મના પોતાના જૂના સંપ્રદાય ભણી વળ્યો છે.

નર્મદનું પૂર્વજીવન અડધઝાઝેરૂં છે નર્મકવિતામાં ને બાકીનું છે નર્મગદ્યમાં. નર્મદનું ઉત્તરજીવન અડધઝાઝેરૂં છે રાજ્યરંગમહાકાલદર્શનમાં ને બાકીનું છે ધર્મવિચારમાં.

કવિના પૂર્વજીવનથી ઉત્તરજીવન લેશે ઉતરતું નથી, બલ્કે—કોક અપવાદ બાદ કરતાં—નિર્મળું, ઉમદા, મેઘગંભીરૂં છે. એ ઉત્તરજીવને નર્મદનું જ હતું. નર્મદનું પૂર્વજીવન ઘણે ભાગે કવિજીવન છે, મુંબઇગરા પ્રજાનેતાનું છે. નર્મદનું ઉત્તરજીવન ઇતિહાસકારનું છે, કાળમીમાંસકનું છે. કવિનું પૂર્વજીવન એટલે ઉભરા ને ઉછ્ગાટ; ઉત્તરજીવન એટલે નિદિધ્યાસ ને ચિન્તનગાંભીર્ય.

નર્મદનું પૂર્વજીવન એટલે ગાજતો ઘોધ. રૂઢીના, સંસારના, નીતિના, ધર્મના સદસદ્ લાજમર્જાદના કિલ્લાકોટને ઉથલાવતો, પાડતો, ને પોતે પડતો, નર્મદ એટલે નવયુગનો અપ્રતિબદ્ધ ગડગડતો ગિરિઘોષ. નર્મદનું પૂર્વજીવન એટલે પાયામાંથી ઉચ્છેદક સુધારક; "યા હોમ કરીને પડો, ફત્તેહ છે આગે" નો ઉદ્‌ગાતા સાહસવીર. જોસ્સો, તરંગ, સાહસ, ઉછળાટઃ એ નર્મદપૂર્વજીવનની પ્રેરણાછોળો.

'હે નર્મદ! મમ મિત્ર! તુજ કરૂં શ્રાદ્ધ હું આજઃ' એમ નર્મદનું પ્રથમ શ્રાદ્ધ સારતા નર્મદમિત્ર નવલરામનાં વાણીવેણુ જરાક આપણે સાંભળિયે.

'કવિની જીંદગીમાં ૧૭ થી ૨૨ વર્ષની ઉમ્મર સુધીના સમયને અમે એનો આત્મમન્થનકાળ કહીએ છીએ.' 'આ કારમા ચગડોળે નર્મદાશંકરનું ચિત્ત ચ્હડ્યું હતું;' એથી એમણે ૧૮૫૧ માં પાઠશાળા છોડી, મુંબઈ છોડ્યું, ને સૂરત જઇને ઘરવાસ માંડ્યો. નર્મદનાં પ્રથમ પત્ની આણે આવવા જોગ થયાં હતાં. ૧૮૫૨ ના મે માસમાં કવિ રાંદેરમાં મહેતાજી થયા, ને પછી, ૫૩ ના માર્ચમાં તળ સૂરતમાં નાનપરાની શાળામાં બદલી થઇ.'

કવિ સૂરત આવ્યા એ અરસામાં દલપતરામ ફારબસ સાહેબ સાથે સૂરત ગયા હતા, ને 'પોતાની ઉગતી કવિતા વાંચી નવી કેળવણી પામેલાને પુહેલવહેલો જ ગુજરાતી કવિતાનો સ્વાદ લગાડતા હતા,' ખરૂં; ગુજરાતને, સ્વયં સૂરતને, નવયુગની કવિતાનો પ્રથમ રસ લગાડનાર દલપતરામ.

આત્મકથામાં નર્મદ લખે છે કે 'આઘેથી હું એને ઓળખતો, ને નહીં જેવા આશ્ચર્યથી હું તેની ભણી જોતો. કિલ્લા આગળ પરહેજગાર મંડળમાં કેફ ન કરવા સંબંધી ગરબીલાવણીઓ વાંચતા, પણ હું કોઈ દહાડે સાંભળવા ગયો નથી. સં. ૧૯૦૭ માં હુન્નરખાનનું ભાષણ આપ્યું ત્યારે હું ત્યાં ગયો હતો.' દલપતનાં દેશસુધારાનાં ભાષણ સાંભળવા જોબનરંગીલો નર્મદ એમ ક્‌વ્હારેક આકર્ષાતો.

નવલરામ કહે છે કે, 'કવિની એ મોહનિદ્રા જ હતી.' કવિ પોતે લખે છે કે એ ત્રણ વર્ષમાં 'મેં કોઈ ઇંગ્રેજી કે ગુજરાતી ચોપડી વાંચી ન હતી...દોલતરામ લખતા; હું ભાંગ પીતો, પાક ખાતો...એકાન્તમાં હું નામ મેળવવાના અને પ્રેમસંબંધી વિચારો કરતો.'

૧૯ મી ફેબ્રુઅરવારી ૧૮૫૧ એ સૂરત જઇ 'કવિએ ઘરસંસાર માંડ્યો તે ૧૮૫૩ ની ૪ થી ઓકટોબરે પૂરો થયો.' કવિનાં પ્રથમ પત્નીને સીમન્ત અવસરની પુત્રી સાંપડી તે પંદર વાસાની થઇ પાછી વળી ગઇ. પછી સં. ૧૯૦૯ માં કસુવાવડ થઇ મૂવેલું બાળક અવતર્યું, ને તેથી માતા પણ દેવશરણ પામી. 'કવિનો એની ઉપર ઝાઝો પ્રેમ ન હતો, અને તે પણ

કવિને બહાર રખડવાની આ વખતે ટેવ બહુ હોવાથી મનમાં કાંઇક નારાજ રહેતી.

'આપણામાં ૧૬ થી ૨૫ વર્ષ સૂધીનો વખત સાધારણ રીતે ગદ્ધાપચ્ચીસી કહેવાય છે, અને જો તે માણસને વિષયની ગદ્ધાઈમાં જ ડૂબાવી મારે તો તે નામ ખરૂં છે. આ સમે સ્ત્રીવાસનાનો જ ઉદય થાય છે એમ નથી. આ સમે આત્માની તમામ મહેચ્છાઓ વ્યક્ત થઇ પ્રવૃત્તિ શોધે છે. આ સમે જેટલો સ્ત્રીવાસનાનો તેટલો જ પરાક્રમ કરવાનો કે નામાંકિત થવાનો જુસ્સો પણ આત્માને ડોહોળી નાખે છે. કવિની શબ્દવર્ગણીમાં બોલીએ તો પ્રેમ અને શૌર્ય એ બન્નેનો ઉદય આ સમે, વાંસના ઉગવાની પેઠે મોટા ઉછાળાની સાથે, થાય છે; અને એ ઉછાળાથી જ આખો આત્મા ડોહોવાઈ જાય છે. પછી જેનો જેવો સંસ્કાર તે પ્રમાણે એનું રૂપ ઘડાય છે.' (નવલરામ, નર્મદજીવનકથા).

કવિનું બીજું લગ્ન ૧૮૫૬ ના એપ્રીલમાં થયું, પણ સૌ. ડાહીગૌરી સાસરે આવવા જોગ ૧૮૬૦ માં થયાં. નવલરામ ખરૂં લખે છે કે, '૧૮૫૩ થી તે ૧૮૬૦ સૂધી, અથવા ૨૦ થી ૨૭ ની ઉમ્મર સૂધી, નર્મદાશંકરનો ઘરસંસાર ફરીથી મંડાયો નહોતો, એ વાત એને લાગેલા લોકાપવાદનો વિચાર કરતાં કાંઇક લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.'

પત્નીમૃત્યુ પછી નર્મદને સુરતમાં રહેવા કારણ રહ્યું નહીં. કવિ લખે છે કે, 'વિદ્વાન દાખલ કોઇ રીતની પ્રસિદ્ધિ મેળવું એવો જે મારો ઇંગ્રેજી શીખતો ત્યારનો જુસ્સો તે પાછો તાજો ઉઠીને 'ચલ, ચલ મુંબઈ' એમ ઉશ્કેર્યાં કરતો હતો.' નવલરામ સાક્ષી પૂરે છે કે 'એ વાત ખરી છે. આ ભવિષ્યનો કવિ અને ઉંચો દેશભક્ત આ સમે બેત્રણ વર્ષ મોજમઝામાં ડૂબેલો દેખાતો હતો, તો પણ એનો આત્મા એને અંદરથી ચટકા મારી નિરંતર પ્રબોધતો હતો કે અલ્યા! તું ઉઠ, ને મોટાં કામ કર.'

'એ મોહનિદ્રામાંથી નર્મદને જગાડનારૂં હતું પત્નીમૃત્યુ.' ૫૪ ના જાનેવારીમાં કવિ પાછા મુંબઇ ગયા, ખાનગી શિક્ષક થયા, પાઠશાળામાં દાખલ થયા. 'હાલ ઈશ્કીપણું નરમ પડ્યું હતું, પણ પ્રસિદ્ધિ પામવાના કોડ એના મનમાં તોફાની દરિયાની પેઠે ઘૂઘવી રહ્યા હતા. સન ૧૮૫૬ માં કવિ ધૂંધવાતા ને ધૂંધવાતા રહેતા, ને વિલાયત જવાના તડાકા મારતા.'

એ જ સાલમાં, ૧૮૫૫ ના સપ્ટેમ્બરમાં, કવિનું સન કવિતા કરવાને પ્રેરાયું. 'કવિની ઉંમર ૨૨ ની લગભગ પૂરી થઇ હતી. ૧૮૫૫ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૧ મીએ પોતાની જન્મતિથિ હતી. તે તિથિથી કવિ પોતાની કવિતાનો આરંભ ગણતા.'

નર્મદનું કવિજીવન બારેક વર્ષનું છે. ૧૮૬૫ માં સ્થાયી સૂરતવાસ કીધા પછી, ને કોશના ને ઇતિહાસના ચિન્તનમનનમાં જીવ પ્રોવાયે કવિનો કવિતારંગ ઉપટી જાય છે. ૬૫ પછી ૨૧ વર્ષ કવિ જીવ્યા. એ ૨૧ વર્ષનો કવિનો કાવ્યસંગ્રહ કેટલોક? એ ૨૧ વર્ષમાં કવિએ કવિતા નથી લખી એમ નહીં, પણ થોડી. એ ૨૧ વર્ષનાં સાહિત્યફળો તે કોશ, રાજ્યરંગ, મહાકાળદર્શન ને ધર્મવિચાર; નર્મકવિતાના નેવુક ટકા તો ૧૮૫૫થી ૧૮૬૬ ના દાયકાની આંબાસાખો.

'૫૬ ના જૂનમાં નર્મદે વિદ્યામંદિર છોડ્યું, ને પિંગળજ્ઞાનની ખામી હતી, તેથી પછીનાં ત્રણ વર્ષ પછી છન્દ, અલંકાર ને રસના અભ્યાસમાં કવિએ ગાળ્યાં. આજના કવિવરો નર્મદજીવનમાંથી એટલું યે શીખે તો કેવું સારૂં! '૫૫ની આખરથી દલપતરામે "બુદ્ધિપ્રકાશ"માં પિંગળશાસ્ત્ર આલેખવા માંડ્યું હતું, પણ એ સાહિત્યલેખ હજી અધૂરો હતો. પિંગળશાસ્ત્રને માટે નર્મદ દલપતને લખતાં અચકાયા, ને ભરૂચ લખ્યું. ભરૂચથી સન્તોપકારક ઉત્તર ન મળ્યો. પછી શોધતાં શોધતાં એક કડિયાને ત્હેડાંથી છન્દરત્નાવલિ પિંગળ નર્મદને જડ્યું ને કેટલાંક ચિત્રકાવ્યો લાધ્યાં. સિતાર કે બીનના પડદાઓ ઉપર, કે વેણુ કે સારંગીના સ્વરમંડળ ઉપર બાળપણથી આંગળીઓ રમતી બેસે છે એવી મોટપણે નથી બેસતી. કવિતાનું પણ એવું છે. પછી પૂને જઇ વિદ્વાન શાસ્ત્રી કને વ્યાકરણ નાટક ને કાવ્યશાસ્ત્રના રંગો નિરખ્યા. 'સને ૧૮૫૫થી ૧૮૫૮ સૂધીના વખતને કવિના જીવનમાં પ્રયત્નકાળ અમે ગણિયે છીએ,' એમ નવલરામ કહે છે. કવિની કાવ્યભાષાની કચાશ ને કર્કશતાનું એક કારણ આ છે. મ્હોટી વયે બરડ થયેલી કળાઉપાસકની અંગુલિરેખાઓ કુમળી ડાળખી જેવી વળતી નથી. કવિને કાવ્યભાષાની હથોટી પૂરી બેઠી નહીં.

નર્મકવિતામાંની કાવ્યનોંધો બે કારણે લખાઈ છે. કેટલીક પ્રસંગ-નોંધો છે ને તે કાવ્ય રચવાનો પ્રસંગ—કાવ્યનું ઉદ્ભવકારણ વર્ણવે છે. બીજી નોંધો અર્થસ્ફોટનની છે, ને તે કાવ્યભાષાની ક્લિષ્ટતાનો અર્થબોધ કરે છે. એ નોંધો એમ પણ કહે છે કે સૂરતમાંનું કવિનું રંગીલાપણું કવિ સૂરતમાં મૂકીને ન્હોતા આવ્યા.

'શિખવું તે લખવું'એ પ્રકૃત્યનુસાર નર્મદે '૫૭ માં પિંગળપ્રવેશ પ્રકટ કર્યો ને '૫૮ માં અલંકારપ્રવેશ ને રસપ્રવેશ પ્રકટ કર્યા. પછી પૂને ભણવા ગયા ત્હાં શાસ્ત્રીજી પાસે તે શુદ્ધ કરાવ્યા. એમ '૫૯ સૂધી નર્મદનો કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ચાલ્યો.

૧૮૫૯ માં મુંબઇમાં દલપતનર્મદનો કાવ્યઝઘડો જાગ્યો, ને નવલરામ કહે છે કે 'હવેથી તેઓ એક બીજા પર પોતપોતાની રીતે કટાક્ષ જ ફેંકતા

રહ્યા' કવિઓના સાક્ષરી ઝઘડા કંઇ ૧૯ મી સદીમાં પહેલવહેલા થયા છે? કે માત્ર ગુજરાતમાં જ થયા છે? કિયા કિયા દેશકાળમાં એ સાક્ષરી ઝઘડા નથી જામ્યા?

અને એ ઝઘડાઓ માત્ર સાહિત્યદેશે જ છે? કે રાજપ્રકરણમાં છે? વિજ્ઞાનવિવાદમાં છે? ધર્મવિવાદોમાં યે છે? જીવનની કઇ કેડી સંગ્રામસૂની છે તે કોઈ દાખવશે? સન્તના શાન્તિજીવનમાં યે પ્રપંચનાં પ્રલોભનો સ્હામે ઝૂઝવાનું છે.

આ પૂર્વે એક વર્ષે, ૨૩ મી નવેમ્બર ૧૮૫૮ ને દિવસે, કવિએ નિજ જીવનનો પરમ નિર્ધાર કરી લીધો હતો કે હવે સમસ્ત આયુષ્ય શારદસેવનને અર્પવું. એ જીવનનિર્ધાર ૨૪ વર્ષ—લગભગ અર્ધું આયુષ્ય કવિએ એકતાર પાળ્યો. કવિ લખે છે કે નોકરીનું રાજીનામું આપીને 'મેં ઘેર આવી કલમના સામું જોઈ આંખમાં ઝળઝળિયાં સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે ખોળે છઉં.' દલપતે સરકારી નોકરી છોડી સાહિત્યસંન્યાસ લીધ્યે ત્હારે ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં.

૧૮૫૫થી સરસ્વતીની શારદધૂણીને એક સારસ્વતપુત્ર દલપત સેવતો બેઠો હતો; ૧૮૫૮ થી બીજો સારસ્વતપુત્ર નર્મદ સેવતો આવી બેઠો.

નોકરી છોડ્યા પછી ઉદરનિર્વાહાર્થે ચારપાંચેક વર્ષ નર્મદે સાહેબલોકને ગુજરાતી શીખવ્યું. હરદાસ થવાનો, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની એક નવશાખામાં ભળવાનો, છેવટ સુધારાવાળા પાસે 'મિશન' કઢાવી તેના પ્રચારક થવાનો—એમ ઘણાક મનસૂબા નર્મદે કીધા; પણ દેશકાળ વિરૂદ્ધ હોવાથી નિષ્ફળ નીવડ્યા. એક વાર હરદાસી કથા મુંબઇમાં કરી પણ હતી—હજી કવિને તરંગો ઉઠતા; જીવનનો માર્ગ જડ્યો ન હતો.

૧૮૫૮ ના એપ્રિલથી નર્મકવિતાના અંકો છપાવાનું શરૂ થયું. 'પ્રથમ ત્રણ અંક પ્રકટ થયા.' ૫૯ માં ૪–૫–૬–૭ અંકો બહાર પડ્યા. પાંચમો ને છઠ્ઠો અંક વૈધવ્યચિત્રોથી ભરેલા હતા. એ વૈધવ્યચિત્રોએ દેશમાં હોહા કરી મૂકી.

'૬૦માં ૯મો ને ૧૦મો અંક છપાયા. '૬૧માં ઋતુવર્ણન 'પંડિતશૈલીનું મહારસિક કાવ્ય' છપાયું.

'૬૨માં સાતે વર્ષનો કાવ્યસંગ્રહ છપાયો, ને '૬૩ માં વજેસંગ ને ચાંદબાની વાર્તાથી સામળનો વાર્તારસ નર્મદે પાછો ગુજરાતને પાયો.

'૬૪માં હિન્દુઓની પડતીના ઉછળતા, રોળભરેલા રોળા પ્રગટ કર્યા. નર્મકવિતાને કવિ ક્ય્હારેક 'સુધારાનું બાઇબલ' કહેતા.

'૬૬માં નાયિકાવિષયપ્રવેશથી કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રન્થોની પરિસમાપ્તિ કીધી.

એ અરસામાં જ કવિના ગદ્યલેખોનો સામટો સંગ્રહ નર્મગદ્ય નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. ૧૮૫૧ માં મંડળી મળવાથી થતા ફાયદા કવિએ વર્ણવ્યા હતા. પછી કેટલાંક જાહેર ભાષણો કીધાં હતાં. '૫૮ માં "બુદ્ધિવર્ધક" માસિકનું ને '૬૪માં "ડાંડિયો" નામ ને ગુણધારી કટાક્ષપ્રધાન પાક્ષિકનું અધિપતિપણું કીધું હતું. એ મુંબઇગરા ભાષણો, લેખો, કટાક્ષો, મજાકો, ઘૂરકિયાં, ગર્જનાઓનો ગદ્યસંગ્રહ તે મૂળનું નર્મગદ્ય. મહીપતરામે 'સુધારેલું' શાળોપયોગી નર્મગદ્ય તો પ્રધાનતઃ મહીપતરામનું નર્મગદ્ય છે, નર્મદનું નર્મગદ્ય નથી. નર્મદનું નર્મગદ્ય તે જૂનું નર્મગદ્ય.

એમ નર્મદના કીર્તિદેહના બે પાયારૂપ નર્મકવિતા ને નર્મગદ્ય ગુર્જર-ગિરાને પાટલે રોપાયા. નવલરામ કહે છે કે 'સને ૧૮૫૮થી ૧૮૬૫–૬૬ સુધીનો કાળ કવિની જીંદગીમાં પૂર્ણ યશનો હતો.' અલબેલી મુંબઇ નગરી-માંની નર્મદની જાહોજલાલીનો એ દાયકો. નર્મદજીવનનો એ પૂર્વકાંડ.

એ પૂર્વકાંડની ઋતુઓ હતી કવિતાની વસન્ત ઋતુ અને ઉચ્છેદક સુધારાના અગ્રેસરપણાની ગ્રીષ્મ ઋતુ. પછી કવિ જાણે સૂરતમાં ચાતુર્માસ બેઠા ને અન્તે મહાકાળનાં દર્શન પામ્યા.

નર્મદના કવિજીવનને આંબે એ વસન્ત ઋતુમાં સાખો ઉતરી. નિશામાં ને પ્રેમનિરાશામાં, વૈધવ્યઝાળોના ને દેશઝાળોના, ઇંગ્રેજી શૈલીના ને સંસ્કૃત શૈલીના, દયારામશાઇ ને સામળશાઇ, વિચારટેકરી ઉપરથી ને સાગરછોળોને આરેથી કાવ્યરસની કવિએ વાદળીઓ વરસાવી, ને મોહિનીપુર મુંબઈ નગરીને રસતરબોળ કરી જાદુગરી મોહિની લગાડી. અલબેલું મુંબઇ શહેર નર્મદભૂરકીથી થનગની રહ્યું. ધનની પણ કવિને ત્ય્હાં ત્ય્હારે–ગજા પ્રમાણેની–છોળો ઉછળતી. એ જાહોજલાલીની ઉજમાળી તિથિઓમાં પણ કવિને બે કડવા ઘૂંટડા પીવા પડ્યા હતા, જે પછીના જીવનપલટાના બીજરૂપ નીવડ્યા. એક તો એ કે વિધવાવિવાહના શાસ્ત્રાર્થે જતાં કવિના સુધારાના સાથીઓ સૌ કરમાયેલાં પાંદડાં જેવા ખરી પડ્યા, બાવા કીસનદાસ સંગાથે કવિને એકલપંડે જવું પડ્યું. અને બીજું એ કે કવિએ શૃંગાર ગાયો ત્ય્હારે મુંબઇગરાઓ રસતરબોળ ડોલવા લાગ્યા, પણ વીર ગાયો ત્ય્હારે ભીરૂઓની સેના જેવા ભાગી ગયા. ધર્મવિચારમાં કવિ અનુભવ બોલે છે કેઃ—

'નર્મકવિતાના શૃંગારમાં જુવાનિયા બહુ રાજી છે, પણ તેમાંના વીર શાંતને શું કરવાને જૂવે? એ સઘળું શું બતાવે છે? ભ્રષ્ટ નીતિ.'

કવિની એ કીર્તિપૂર્ણિમામાં યે એમનો એક મહામનોરથ અણપૂરાયેલો રહ્યો; અને તે મહાકાવ્ય લખવાનો. કેટલાંય પગરણ માંડ્યાં, કેટલીય વસ્તુ-રચનાઓ કીધી, કેટલાય છન્દ કસી જોયા. મહાકાવ્યના રસમેઘ કાંઇક

ઝીલે એવો કવિને એક રોળા છન્દ ભાસ્યો. શોધ્યો, દિશાદિશામાં શોધ્યો, અખતરા કીધા, પણ મહાકાવ્યને યોગ્ય મહાછન્દ નર્મદને સાંપડ્યો નહીં. ૧૮૬૨માં જીવરાજ લખવા માંડ્યો, પણ બે વિરામથી જ અટક્યો. ૧૮૬૬માં વીરસિંહ આરંભ્યો ને ('સદા જ અપૂર્ણ' એ કરુણ શબ્દે) અધૂરો રહ્યો. પછી અદ્ભુત યુદ્ધ નામથી રામરાવણસંગ્રામ ગાયો. મહાવનના પ્રવેશસીમાડે જ કો ગજરાજ સીમવેલીઓમાં લપટાઇ જાય, મહાસંગ્રામની આદિપળોમાં જ યોધરાજ કો ઘવાઇ પડે, તીર્થયાત્રાની પ્રથમ મજલેથી જ ભાવિક યાત્રિક કો પાછો વળે, એમ વસ્તુરચનામાં, છન્દશોધનમાં, આરંભ-ઝાડીઓમાં જ કવિનો એ મહામનોરથ ધૂંચવાઇ રહ્યો. નર્મદના મનોરથનું મહાકાવ્ય ગુજરાતને સાંપડ્યું હોત તો ગુજરાત આજ ઓર રસસમૃદ્ધ હોત.

નર્મદનું એ પૂર્વજીવન. નર્મદનું પૂર્વજીવન એટલે ખીણ ભરી ગડગડતો ગિરિઘોધ. પણ સાગરને મળતાં સુધી ગિરિ ઘોધ કો ખીણવાસીયે નથી રહ્યા, કે ગડગડતા યે નથી રહ્યા, નર્મદના ગડગડતા ગિરિઘોધે પણ ઉત્તરાવસ્થામાં મહાનદનું ધીરગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કીધું.

પૂર્વજીવનમાં નર્મદ કવિને કવિતા પ્રધાનધર્મ હતો, ગદ્ય ગૌણ હતું. ઉત્તરજીવનમાં કવિને કવિતા ગૌણ હતી, ગદ્ય પ્રધાનધર્મ થયો.

પછી ૧૮૬૫ના જૂલાઇ માસમાં નર્મદે પાછો સ્થાયી સૂરતવાસ કીધો. નવલરામ કહે છે કે 'ત્યારે જ એમના મનની વ્યગ્રતા શમી.'

એ '૬૫ની સાલની ચિત્તવ્યગ્રતા શી હતી? મુંબઇની દુનિયા ત્ય્હારે જે દવમાં બળતી હતી તે દવ નર્મદને દઝાડતો હતો.

પુત્રસ્હોયા વૃદ્ધ લાલશંકર દવેએ 'એમના ગજા પ્રમાણેની લક્ષ્મીની ઉછળતી છોળ' ને મુંબઇગાજતી પુત્રકીર્તિ જોઇને '૬૪માં દેહોત્સર્ગ કીધો. "બુદ્ધિપ્રકાશ"માં દલપતે એમને સ્મરણાંજલિ અર્પી. હવે જે નાણાંની ભીડ, કરજના ભણકારા, ને નાતજાતના વરઓળા વીતવાના હતા તે જોવામાંથી એ સત્પુરુષ તરી ગયા. નાણાંભીડની વિટંમણાઓ તો નર્મદને છેક ગોકુળદાસ બોર્ડિંગમાં નોકરી લીધી ત્ય્હાં સુધી રહી. 'અત્ય્હાર સુધી એમનાં પુસ્તકો પારસીઓમાં બહુ ખપતાં; તેમણે બે વર્ષથી કવિની કંઇક વર્તણુંકથી ગુસ્સે થઇને તે વાંચવાં જ બંધ પાડ્યાં હતાં.' અન્ય ગૃહસ્થો કનેથી એકાદ હજાર, પણ શ્રી કરસનદાસ માધવદાસ તરફથી કવિને ૧૦ થી ૧૨ હજાર રૂપિયાની સહાયતા મળી હતી; 'નર્મદા કવિનો ભોજ તે એ જ.' '૬૫ના શેરસટ્ટાના વાવાઝોડામાં એ સજ્જનનો વડલો પડ્યો ને કવિનો છાયાવિશ્રામ પડી ભાગ્યો. ખાનગી શીખવવા જવાનું બેએક વર્ષથી બંધ કીધેલું હતું. ખર્ચ તો ઘેર હાથીનું, ને હાથ ફોરો હતો. સંપદમાં સદ્ગુણો ગણાય એ અત્ય્હારે

પીડવા લાગ્યા. મુંબઇમાં દિવસો દોહ્યલા થયા. ખર્ચ સંકોચવાને સંકલ્પે કવિએ પછી સૂરતવાસ કીધો. આપણા સાક્ષર વિવેચન નવલરામભાઇને કવિનો ગાઢ પરિચય ત્હારથી થયો.

એ ખર્ચસંકોચના સંકલ્પને કવિ સૂરતમાં યે વ્યવહારૂ સ્વરૂપ આપી શક્યા નહીં. 'ગજા પ્રમાણે ખર્ચ' એ કવિની પ્રકૃતિમાં ન હતું. અવિચારી ખર્ચ સૂરતી પ્રકૃતિમાં છે, ને કવિની એ સૂરતી પ્રકૃતિ હતી. નર્મકોશની છપામણીનું દેવું ઉભું હતું ત્હો ય સરસ્વતીમન્દિર બન્ધાવવાના કવિને કોડ થયા. એ ખરાબ છન્દ ન હતો, પણ ગજ ઉપરાન્તનો અભિલાષ હતો. પણ Circumspection—ચોમેર નિરખીને ચાલે તો કવિ સાહસવીર શાના? પરિણામે મુંબઇમાંના જેવા જ દોહ્યલા દિવસો નર્મદને સુરતમાં યે રહ્યા. ધનશોધતા નર્મદે નાટકો લખ્યાં. પણ લક્ષ્મી અવળચંડી છે, શોધવા ગયે આઘી ભાગે છે. નાટકોએ ૧૩૦૦ રૂપિયા નર્મદને આપ્યા. સરકારી કેળવણી ખાતાએ પણ સહાય કીધી, પુસ્તકો ખરીદ્યાં, ભાષાન્તરકામ સોંપ્યું. દેશી-રાજ્યોએ ભાષાન્તર છપાવ્યું. પણ એમ થાળીક રૂપાધૂળે વહેતી નીક કંઇ પૂરાય? નર્મદના સાહિત્યસંન્યાસના વ્રતે રંકતા સ્વીકારી હતી; નર્મદની સૂરતી પ્રકૃતિએ કરજને ન્હોતર્યું હતું. નર્મદભકતોને પૂછાય કે નહીં કે નર્મદની સાહિત્યફકીરી એ નર્મદનું દુઃખ હતું કે ગૌરવ?

મુંબઇથી સૂરતવાસનો એ સ્થાનપલટો તો આખરે નર્મદનો જીવન-પલટો નીવડ્યો. મુંબઇના નધરોળવેડા દેશમાં કોઇના યે નભતા નથી, ને નર્મદના યે ન નભ્યા. 'સૂરત આવ્યા પછી તો અમે જાણીયે છીયે કે કોઇની યે પત્ની તરફ એણે નજર કરેલી કોઇના પણ સાંભળવામાં નથી.' એમ ગાજીને નવલરામ સાક્ષી પૂરે છે, અને તે સાચી છે. નર્મદનો એ માનસપલટો.

પણ પછી વિધવાવિવાહનો પ્રસંગ ૧૮૬૯–૭૦ માં ઉપસ્થિત થયો ને નાત જોડે નર્મદને વરઝોળા થયા. સૂરતની નાગરી નાતે—બ્રાહ્મણ અને ગૃહસ્થે—મહીપતરામના અવસરથી સનાતનતા ભણી ઝોક ખાધો હતો; એટલે એ જ્ઞાતિમાનસ નર્મદ પ્રત્યે ઉદારભાવે વર્તી શકયું નહીં, પણ ચિ. જયશંકરને યે ન્યાય આપી ન શકયું. ઉચ્છેદક સુધારાવાળાઓએ નાતોને ભાંડવામાં ઉણપ રાખી નથી, ને એમનાં વચનવર્તન વિચારતાં જ્ઞાતિસંસ્થાઓના વચનવર્તનને 'જુલમ' ભાખનારાઓની વિવેકબુદ્ધિની ન્યાયતુલા સમતોલ રહે છે એમ ન કહેવાય. એ તો વકીલની વાણ છે, ન્યાયશાસ્ત્રીની નહીં. ઉચ્છેદકો હૂમલો કરતા હતા, સનાતનીઓ સંરક્ષણ કરતા હતા. પણ વ્યક્તિની ઉચ્છૃંખલતા પ્રત્યે મહાજનમંડળ એવી જ પ્રતિ-

*

ઉચ્છૃંખલતા દાખવે તો એ અન્યાય ન કહેવાય, ત્હોય 'એના જેવા થયા' એમ તો સહુ કહે. દાયકાઓ વિત્યે હવે તો સૂરતની નાગરી નાતે નર્મદ-સન્તાપ્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરૂં કીધું છે, ને વર્ષોવર્ષ નર્મદજયન્તી ઉજવે છે. સોક્રેટિસને વિષપ્યાલો પાયો ત્યહારથી ઇતિહાસ તો જાણે છે કે પક્ષાપક્ષી એ સૌ લોકસંસ્થાઓનો વિઘાતક રોગ છે.

સૂરતવાસથી નર્મદજીવનમાં બીજો સાક્ષરપલટો એ થયો કે મુંબઇ-ર્મના ઉછળતા તરંગોનું સ્થાન સૂરતમાં અભ્યાસે, ચિન્તનમનને, ને ગંભીર ઉંડી ઇતિહાસવિચારણાએ લીધું. પડતું મૂકેલું કોશનું કામ ૬૮ થી પાછું હાથ ધર્યું ને ૭૧ માં પૂરૂં કીધું. નર્મકોશ તે નર્મદની સાક્ષરતાનો ભગીરથ પ્રયત્ન. કવિએ અન્તરિક્ષમાંથી ગુર્જરગિરાની ગંગા ઉતારી. નર્મદનો એ સાહિત્યપલટો.

અને ત્રીજો એથી યે વડેરો થયો દર્શનપલટો, જેણે આયુષ્યયાત્રાની દિશાજ ઉલટાવી નાંખી. કવિ પશ્ચિમમાં દોડતા હતા, ત્હેમને પૂર્વમાં વાળ્યા. ભારતવાસી પશ્ચિમપન્થી મટી પૂર્વપન્થી થાય, એ એની ભૂલ છે કે કલ્યાણ?

નર્મદ કવિવર પશ્ચિમપન્થી મટી પૂર્વપન્થી થયા એ જીવનપલટાનાં પ્રધાન ત્રણ કારણો હતાં. એક એમનો ઇતિહાસઅભ્યાસ; બીજું ભારત-વર્ષમાં વાતા ત્યહારના સમાજવાયરા; અને ત્રીજું ત્યહારની રાજપ્રકરણી, સદસદ્ મહાપ્રવૃત્તિઓ. ત્રણેયને જરાક અવલોકિયે.

નર્મદના ઉત્તરજીવનમાં ત્રણ મહાન રાજપ્રવૃત્તિઓએ ભરતખંડને હલમલાવ્યો. એક ૧૮૭૭ નો દિલ્હી દરબાર, બીજું ઇલ્બર્ટ બીલ, ને ત્રીજું રીપને દીધું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય–Local Self-Government.' ૧૮૭૧ માં નર્મદને બારણે, તળ સૂરતમાં યે, રાયટ કેસના ખટલાનું એક છમકલું છમકી ગયું હતું.

૧૮૭૭ ના દરબારનું રાજકીય રહસ્ય સ્વ. ઇચ્છારામભાઇએ એમના 'મહારાણી શ્રીવિકટોરીયાના જીવનચરિત્ર'માં પા. ૨૯૧ મેં કાંઇક ભાખ્યું છે. 'રાણીશ્રીના હસ્તકમાં ભરતખંડનું રાજ્ય આવ્યા પછી યૂરોપમાં ઘણી મોટી ચર્ચા ચાલી રહી કે ભરતખંડમાં રાણીશ્રીની પદવી કેવી ને કેટલી? તે ભરતખંડના રાજારાણાઓથી શ્રેષ્ઠ કે નહીં?' 'અત્રેની પ્રજા પણ એમ માનતી ને સરકારી દસ્તાવેજો પરથી એમ જ જોવામાં આવતું કે પહેલા વર્ગના રાજાઓ કરતાં રાણીશ્રીની સત્તા શ્રેષ્ઠ નહીં હોય.' '૧૮૬૮ માં ઇરાનના શાહે લખેલા એક દસ્તાવેજના સંબંધમાં ઘણો વાંધો ઉઠયો.' 'આવી બાબતનો નિવેડો થવો જોઇએ.' 'ઇંગ્લાંડમાં ખાનગીમાંજ નક્કી થયું કે પાટવી કુંવરને ભરતખંડમાં મોકલી રાજારાણાની ઇચ્છાઓ કેવી છે

× × તે તપાસવું.' 'તેવામાં રશિયાના ઝાર બીજા નિકોલસે મધ્ય એશિયાના શહાનશાહનો ખિતાબ ધારણ કીધો.' અને પ્રશિયાનો રાજા તે પેરીસમાં જર્મન કયસર થયો. 'મી૦ ડીઝરાયલીએ ૧૮૭૬ માં પાર્લામેન્ટમાં એક બીલ રજૂ કીધું.' 'વાંધો લેવામાં મી૦ ગ્લાડસ્ટન મુખ્ય હતો.' મોક્ષમૂલર ભટ્ટે કહ્યું 'મહારાજ્ઞી' પદ ઠીક છે; સર વિલ્યમ મ્યૂરે 'કૈસરે–હિન્દ' પદ કહ્યું, ને તે સન્માન્ય થયું. 'અત્યાર સુધી રાણીશ્રીને ૩૧ તોપનું માન મળતું હતું, તેને બદલે હવેથી ૧૦૧ તોપનું માન' નિર્ધારાયું. મદ્રાસ, મુંબઇ, કલકત્તાથી ઉપડેલા બ્રિટીશ તોપખાનાએ સિન્ધુકાંઠે મોરચા માંડ્યા, ત્યહારથી વસ્તુત: હિન્દનું સાર્વભૌમત્ત્વ બ્રિટનના રાજવીને સાંપડેલું છે; પણ જે Subsidiary Alliance થી દેશી રજ્યોને વશ કીધાં એ રાજદસ્તાવેજોમાંનો Alliance શબ્દ આજ પણ સાર્વભૌમત્વને અન્તરાયે ઉભો છે. ગાયકવાડ નિજને Ally માનતા તે મટી ગયા. નિઝામ હજી, ૧૯૩૨ સુધી, Your Faithful Ally ઉચ્ચારે છે. અફઘાનિસ્તાન ને નેપાળના રાજવીઓ His Highness હતા તે His Majesty થયા છે. ૧૮૭૭ નો, ૧૯૦૩ નો, ૧૯૧૧ નો એ દિલ્હી દરબારો, આ ઇતિહાસદૃષ્ટિએ વિચારતાં તો, જે De Facto હતું તેને De Jure કરાવવા કાજેના હતા. બ્રિટીશ રાજમંત્રીઓની આજ સુધીની સાર્વભૌમત્ત્વ કાજેની રાજરમત રાજભૂલ હશે કે નહીં હોય; પણ એ ત્રણે રાજપ્રસંગોએ ભારતપ્રજાને કો ચિરસ્થાયી પ્રજાહક ન નિવાજવાની, અને એમ પ્રજાહૈયામાં અખંડ સ્થાન મેળવી ન લેવાની મહારાજભૂલ તો બ્રિટીશ મંત્રીશ્વરોએ કીધી છે. ૧૮૫૮ ના દરબારપ્રસંગે પ્રજાને ઢંઢેરો બક્ષ્યો હતો એ વાત પછીના મંત્રીશ્વરો વીસરી ગયા. એ રાજઉત્સવો પ્રજા ઉત્સાહથી ઉજવતી, ભાવ ને ધનની રેલો રેલવતી; પણ ઠાલી હાથે ઘેર આવ્યે નિરાશા ને મનોભંગ થતી. સારો વિશ્વઇતિહાસ શોધી વળજો. કોઇ દેશમાં કોઇ કાળમાં ચિરનભતી પ્રજા નવાજેશવિહોણા રાજદરબાર ચિરસ્થાયી પ્રજાપ્રેમ પામ્યા છે?

ઇલ્બર્ટ બીલની કથા તો ઇતિહાસજાણીતી છે. ૫૮ ના ઢંઢેરામાં મહારાણીજીએ પ્રજાસમભાવનું પ્રજાવચન ઉચ્ચાર્યું હતું કે, 'અમારો બીજી સર્વ રૈયત બાબત જે રાજધર્મ અમો અવશ્ય માનીએ છીએ, તે જ રાજધર્મ હિન્દુસ્તાન માંહેના અમારા મુલકની રૈયત બાબત અમોએ પાળવો જોઇએ એવું અમો સમજીએ છીએ; અને ઇશ્વરની કૃપાથી તે સર્વ વાસ્તવિક રીતે તથા અંત:કરણથી પાળીશું.' મહારાણીજીનો એ રાજકોલ પછી પળાયો નથી, ને ખુદ હિન્દમાં જ હિન્દીઇંગ્રેજ વચ્ચે રાજઆડકોટો ઉભા થયા છે. પ્રજાહિતૈષી વાઇસરોયે એ દીઠું, ને એને

કોલભંગ લાગ્યો. એવા કેટલાક રાજઆડકોટ વિદારવાનું રીપને બીડું ઝડપ્યું. બ્રિટીશ મન્ત્રીઓની પરવાનગી લઇ હિન્દી રાજસભામાં એનું બીલ દાખલ કીધું. હિન્દવાસી ઇંગ્રેજોએ પ્રચંડ વિરોધ કીધો. દન્તકથાઓ સાચી હોય તો પડદા પાછળ કંઇ કંઇ ખેલ ખેલાયા. અન્તે ઇંગ્રેજોના વિરોધે સરકાર હારી, ને બીલ પડતું મૂકાયું; ને હિન્દી નેશનલ કોન્ગ્રેસ સ્થપાઇ. ઇલ્બર્ટ બીલને વિરોધ હોત નહીં તો કદાચ કોંગ્રેસ સ્થપાત નહીં. ત્ય્હારનો જ માત્ર નહીં, આજનો જ નહીં, ઇંગ્રેજો હિન્દમાં રહે એ ઇતિહાસ સીમાપર્યંતનો એ રીપનપૂછ્યો પ્રશ્ન સદાનો ખડો છે કે મહારાણીજીનો ઢંઢેરામાંનો રાજબોલ સરકાર પાળશે? કે નહીં? હિન્દુ, ઇસ્લામી, પારસી—સમસ્ત હિન્દીઓને ઇંગ્રેજો જમણી ને ડાબી આંખ જેવા સરખા ગણશે? કે નહીં? હિન્દબ્રિટનની ચિરસ્થાયી મૈત્રીનો, સંસ્કૃતિઓના સંગમનો એ તો તાત્ત્વિક પાયો છે. પ્રજાહિતૈષી રીપન મહારાજનો, દલપતફારબસની મિત્રબેલડીનો એ ઇતિહાસસન્દેશ છે. હિન્દબ્રિટનની મૈત્રી એ દલપતભાવ હતો, પણ હિન્દબ્રિટનના મૈત્રીદ્દષ્ટાઓ સૌની દૃષ્ટિએ પ્રજાભેદો એ મૈત્રીના અન્તરાયો જ છે; પછી એ ભેદો હિન્દીઓએ બ્રિટીશરો શું માગ્યા હોય, કે બ્રિટીશરોએ હિન્દીઓ શું માગ્યા હોય. બે રથચક્રો સમાન હશે તો રથ આગળ ધપશે; બે રથચક્રો અસમાન હશે તો, પેલા ઘાંચીની ઘાણીની પેઠે, રથ ચકાવો ખાતો જ ઘૂમ્યાં કરશે.

અને ત્રીજો રાજપ્રસંગ હતો રીપનબક્ષ્યા સ્થાનિક સ્વરાજ્યના કાયદાનો. એની મહત્તા હિન્દીઓ ત્ય્હારથી સમજે છે. ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદનો મ્યુનિસિપલ હોલ રીપનહોલ કહેવાયો. પ્રજા આનન્દને ઉછાળે ચ્હડી; રીપનમહોત્સવ ઉજવાયો; દલપતરામે ગાયું:

હક આપી એણે હોલવી આ દેશી જનની દાઝને.

× × × ×

તજી પક્ષપાતની વાતને નિષ્પક્ષપાત ધર્યો ધણો,
ઇનસાફ આપ્યો એકસમ દેશી અને ગોરા તણો.

× × × × ×

રિપને અધિક ઓપાવિયું મહારાણીજીના રાજને.

ઇંગ્રેજી રાજનીતિ પ્રજાહૈયે બેઠી ને સત્કારાઇ. સોનાને ખીલે રીપને ઇંગ્રેજી રાજ્યને હિન્દહૈયે જડ્યું. આપણા હરિ હર્ષદ ધ્રુવે તો અનેક પદો રચી સ્થાનિકસ્વરાજ્ય ગીતાવલિ પ્રકટ કરી. રીપને ઇંગ્રેજી રાજ્યને અર્ધી સદીનું અધિકું આયુષ્ય અર્પ્યું. બ્રિટીશ પ્રજા સન્મુખ બે હિન્દી રાજનીતિઓ ખડી છેઃ એક રીપનરાજનીતિ, બીજી કર્ઝનરાજનીતિ. બ્રિટીશ પ્રજાને રૂચે તે સ્વીકારે.

નર્મદે પણ એ પ્રજાઆનન્દ અનુભવ્યો. એ રીપનબક્ષ્યો કાયદો Local Self-Government નો–સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કહેવાયો. નગરનગરની સ્વરાજસિદ્ધિમાંથી નર્મદહૈયે વિશાળા કોડ જાગ્યા, ને ધર્મવિચારમાં પા. ૮ મે નર્મદહૈયું ઉચ્ચરી ઉઠ્યું કે: 'સ્વરાજ્ય થાય તેને માટે દેશાભિમાન છે એમ તો સુધારો સ્પષ્ટ બોલી શકયો નહીં.'

હિન્દી પ્રજાકીય મહાસભામાં સ્વરાજ્યમન્ત્ર ૧૯૦૬ માં કલકત્તામાં દાદાભાઈએ હિન્દને આપ્યો; એ પહેલાં વીશેક વર્ષ પૂર્વે નર્મદે એ શબ્દ ગુજરાતને આપ્યો. સ્વદેશાભિમાન શબ્દ નર્મદે ગુર્જરકોશમાં લખ્યો હતો; સ્વરાજ્ય શબ્દથી પણ એ જ કોશકારે ગુર્જર શબ્દકોશને સમૃદ્ધ કીધો. સ્વદેશાભિમાન ને સ્વરાજ્ય એ બે ગુજરાતને નર્મદ દીધા રાજમન્ત્રણાના વારસા.

અને સંસારસમાજના પણ નવવંટોળ ત્યહારે દેશમાં વાતા હતા, અને પ્રજાકલ્યાણના ચિરસ્થાયી કાળપર સિદ્ધાન્તારૂઢ ન્હોતા ત્હેમને ડોલાવતા હતા. ઉચ્છેદક સુધારકો ત્યહારે પશ્ચિમની એક જ દિશામાં દોડતા હતા. દલપતરામ કહેતા કે નવું સારૂં બેશક ગ્રહણ કરો, પણ આપણું સારૂં ઉશેટી દેશો મા. આપણા ઉચ્છેદકો, સદા ને સર્વત્ર હોય છે તેમ, ત્યહારે ઉત્સાહબ્હેરા હતા. એમને સાંભળતા કીધા કાંઇક થિયોસોફીએ ને કાંઇક આર્યસમાજે. કુચબિહારના લગ્નના ઝઘડાથી બ્રહ્મસમાજ એવામાં ભાગી ને એકની બે થઈ હતી. કેશવના 'અન્તર્યામીના બોલ'થી સમાજનું ગૌરવ તેજસ્વી થયું ન્હોતું, ઝંખવાયું હતું. પૃથ્વીના દેશેદેશે ઘૂમીને મેડમ બ્લેવેટસ્કીએ કહ્યું કે પશ્ચિમનો સુધારો જડવાદી–પાર્થિવ છે, પૂર્વનો સુધારો અધ્યાત્મવાદી બ્રહ્મજ્ઞાનભરપૂર છે. એમણે હિન્દને કહ્યું કે ત્હમારો ખજાનો ખોજો. અને એવામાં જ આર્યત્વનો ઉદ્ધારક સૂર્ય ઉગ્યો–મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી. 'અનાર્યત્વ અસ્વર્ગ્ય ને અકીર્તિકર છે, આર્યત્વ સ્વર્ગ્ય ને કીર્તિકર છે' એ શ્રી કૃષ્ણભાખ્યા ગીતામન્ત્રની ઘોષણા સ્વામી દયાનન્દે હિન્દભરમાં પાછી જગાડી. એના પડઘા ગુજરાતે પણ પડ્યા, ને નર્મદે પણ ઝીલ્યા. કરસનદાસ મૂળજી પછી 'કૃષ્ણદાસ' કહેવાયા; દેશાભિમાનનું પરિવર્તન થઈ આર્યત્વનું અભિમાન જાગ્યું; ભો! ભણી નર્મદે દેશગર્જના કીધી; કાવ્યવિચાર નહીં, દેશવિચાર નહીં, ઇતિહાસવિચાર નહીં, ધર્મવિચારને કાળઘાટે કવિ જઇને પદ્માસન વાળી બેઠા. જૂના મિત્રોએ "ડાંડિયા" જેવી ડાંડી પીટી મજાકો કીધી, લોક આશ્ચર્યમુગ્ધ થયું, ગુજરાતની દુનિયા ઘડિક ડહોળાઇ ગઈ, ધરતીકમ્પ જેવો વિચારક પ્રજાઅગ્રણીઓને આંચકો વાગ્યો. પણ નર્મદા કવિએ તો પદ્માસન વાળ્યું તે વાળ્યું. ઓમકારનો પ્રલંબ શંખનાદ કરી કવિ ઉચ્ચર્યા કે બુદ્ધિવાદ નહીં, સંસારરમણા નહીં, પ્રવૃત્તિપ્રવાહ નહીં. ધર્મ એક જ આયુષ્યનું પરમ સત્ય છે.

પશ્ચિમપન્થી મટી પૂર્વપન્થી થવાનું કવિજીવનમાં ત્રીજું કારણ નીવડ્યું એમનું ઇતિહાસચિન્તવન. સૈકાના ૮ મા દશક બેસતાં ૩૭ વર્ષની પક્વ વયે કવિ નર્મદ ઇતિહાસ આલોચવા બેઠા, કાળબ્રહ્મને ઢૂંઢવાને નીકળ્યા. એ પૂર્વે, ને સુરત આવ્યા પછી, '૬૬ માં સુરતની મુખ્તેસર હકીકત કવિએ સંગ્રહી હતી, ને સુરતીનું નગરઅભિમાન સંકોરીને સતેજ કીધું હતું. '૬૭ માં મેવાડની જાહોજલાલીનો વીરરસ સંક્ષેપમાં સારરૂપે ઉચ્ચાર્યો હતો. પછી નગરઅભિમાન વિસ્તાર પામીને દેશાભિમાન થયું, ને ૧૮૬૮–૬૯ માં નર્મદે ગુજરાતીઓની સ્થિતિની ઇતિહાસઆલોચના કીધી. ઇતિહાસદર્શન દૃષ્ટિમર્યાદા જેવું છે; એને છેડો જ નથી; જેમ જેમ એની ભણી જઇએ તેમ તેમ તે આઘું જાય છે. કવિનો આત્મા સુરતની, ગુજરાતની, કે મેવાડની હકીકતે તર્પાય એવડો જ ન હતો. એ પ્રજાકથાઓ તો વિરાટની અંગુલિઓ હતી; એ અંગુલિદર્શને નર્મદને વિરાટદર્શનના મનોરથ થયા. '૭૦ માં રામાયણનો, મહાભારતનો, ઇલિયડનો સાર લખી જગતનાં પંચમહાકાવ્યોમાંથી ત્રણ મહાકાવ્યો પોતે ભણી ગુજરાતને ભણાવ્યા. પછી મ્હોરેલી મહામાનવતા નિહાળી, પૂજી, ને મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો આલેખ્યાં. ત્હોય સમસ્ત જગતનો ઇતિહાસ, માનવવંશની કાળકથા, પૃથ્વીની મહાપ્રજાઓની ઉથલપાથલો દીઠા વિના નર્મદને જગતદર્શન અધૂરૂં લાગ્યું. તેથી ૧૮૭૪ માં મહાદર્શન ૧ લું–એટલે જગતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું સમગ્રદર્શન કીધું, અને લખ્યું. અને પછી છેલ્લેવેલ્લે રાજ્યરંગ–એટલે સોળ તિથિઓના જેવાં સોળ દર્શનમાં જગતનો પ્રાચીનઅર્વાચીન ઇતિહાસ લખ્યો. નર્મદે ત્ય્હારે કાલોસ્મિ ઉચ્ચરતા વિરાટનારાયણને નિરખ્યા. નર્મદનો એ જીવનપલટો.

બાયરનને નહીં, દયારામને નહીં, કાલિદાસને નહીં: નર્મદ હવે વિરાટને નિહાળતો થયો; પૃથ્વીની પ્રજાઓના ઇતિહાસમાંથી ગુર્જર મહાપ્રજાના લોકકલ્યાણમાર્ગ શોધતો થયો. બ્રહ્માંડમાળામાં સૂર્યમાળા નર્મદને ન્હાની લાગી; સૂર્યમાળામાં પૃથ્વી ન્હાની લાગી; પૃથ્વીભરની ઉથલપાથલોમાં ગૂર્જરદેશે પ્રવર્તતી કાળસંક્રાન્તિ ન્હાની લાગી. કાળબ્રહ્મનાં ઓધ, ગામ્ભીર્ય, વિશાળતા નર્મદે નિહાળ્યાં. નર્મદ કવિવરને ત્ય્હારે થયું કે દાયકો તો કાળબ્રહ્મના સાગરતટના વેળુઢગનું એક અણુપરમાણુ છે. મહાપ્રજાઓના વિનિપાત ને ઉદ્ધાર વર્ષોથી નહીં, દાયકાઓથી નહીં, સૈકાઓથી મપાય છે. 'એક છે, અનેક છે; એકમાં અનેક રાજે છે' વિ. નું ગુર્જરવિખ્યાત નર્મદસ્ફૂત એ કવિવરે વિરાટદર્શને ગાજીને ગાયું.

નર્મદના સાક્ષરઉદ્યોગનો સમગ્ર હુંડો એમ વિરાટદર્શનમાં પરિણમ્યો. કવિ હતા; ઋતુવર્ણન લખતા, ડોન જૂઆન લખતા, સભાઓ ગજવતા,

દયારામશાઇ ગરબીઓ લલકારતા, શામળશાઈ વજેસંગચાહુબાની વાર્તા રચતા, વીરરસનાં બ્યૂગલ વગાડતી લાવણીઓ ગાતા, મહાકાવ્યના મનોરથ સેવતા. એ કવિવરે કાળસાગરમાં ઝોલાં ખાતો માનવવંશને નિહાળ્યો, લોકલોકના ઝીલાતા રાસ નિરખ્યા, ત્હારે ઘડીક સ્તબ્ધ થયા; પ્રૌઢા શાન્તિપ્રવાહમાં પડ્યા; ગાંડીવધન્વા ધ્રૂજી ઉઠ્યો હતો એમ ધ્રૂજી ઉઠ્યા; થંભ્યા, વિચાર્યું, વાગોળ્યું; ચક્કર ચક્કર, સુદર્શન ચક્રની પેઠે, આંખોને ચક્રાવો ખવરાવી ખવરાવી દેશસીમાઓ ફરીફરીને નિહાળી જોઇ; રોગ જોયા, અપાતી ઔષધિઓ જોઇ. અન્તે એ સંસારધન્વન્તરીને થયું કે પ્રજારોગનું નિદાન સાચું છે, અપાતું ઔષધ સાચું નથી. ધર્મને વિસારી કેવળ બુદ્ધિવાદથી આપણા કે કોઇ દેશના સંસારરોગ મટે નહીં. કવિને 'ઇતિહાસના અધ્યયનથી કાળમાહાત્મ્ય વધારે મનમાં ઠસ્યું.' (નવલરામ).

નર્મદે નિજની ભૂલ નિરખી, થંભ્યો, વિચાર્યું, વિમાસણમાં પડ્યો. અને પછી ભૂલ્યા ત્હાંથી ફરી ગણતો એ સંસારમીમાંસક ધર્મવિચાર લખવાને પ્રેરાયો.

એ ધર્મવિચારો પછી ધીરે ધીરે આપણા સમસ્ત ગુજરાતીઓના નવા સ્થપાયેલા 'ગુજરાતી' પત્રમાં પ્રકટ થયા. 'ગુજરાતી' પત્રની એ પ્રથમ ગુર્જરસેવા અને નર્મદની એ છેલ્લી ગુર્જરસેવા.

દલપતે આયુષ્યને પ્રથમ પગથિયે ધર્મદર્શન કીધાં હતાં, અને તેથી લાંબા જીવનપન્થમાં આયુષ્યની ભૂલો કોક કીધી હતી. નર્મદે આયુષ્યને છેલ્લે પગથિયે ધર્મદર્શન કીધાં, અને તેથી આયુષ્યની ભૂલો અનેક થઇ હતી. પણ અન્તે ધર્મદર્શન કીધાં એ નર્મદની માનવમહત્તા.

દલપતનર્મદને કવિતા તો સાધન હતું, પ્રજાકલ્યાણ એ જીવનલક્ષ્ય હતું. બેસતા નવયુગના બન્ને કવિવરો હતા; પણ એથીયે અધિકા દલપતનર્મદ આપણા નવયુગના આદ્ય સંસારમીમાંસકો હતા.

'રાજ્યરંગ' લખવાને માટે નર્મદે ન્હાનામ્હોટા ૨૦૦ ગ્રન્થોનું અવલોકન કર્યું, 'ને ઘણા ઇતિહાસ વાંચ્યા, વિચાર્યા.' 'એ બધામાંથી કવિને એ સિદ્ધાન્ત હાથ લાગ્યો કે કોઇ પણ દેશની સ્થિતિ કે વિચારો લાંબા કાળના પરિપાકથી જ બદલાઇ શકે છે.' આ બધાં નર્મદમિત્ર નવલરામનાં વચનો છે. એ રીતે ત્હારે 'યાહોમ કરીને પડો, ફત્તેહ છે આગે-'ના ઉદ્દ્ગાતાને 'ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર' એ (Social Evolution) સંસારઉત્ક્રાન્તિનો ઐતિહાસિક મહાસિદ્ધાન્ત જગત્ ઇતિહાસના અભ્યાસે સ્હમજાયો. નવલરામ ઉમેરે છે કે 'અનુભવમાં એ કેટલાક વખતથી આવેલું જ, પછી શાસ્ત્રીય (Scientific) સિદ્ધાન્તથી પ્રતિપાદિત થયું.'

નર્મદે જાણ્યું કે 'ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર' ગાનારો દલપત ખોટો ન હતો.

નર્મદલાખ્યો એ પ્રજાઉત્ક્રાન્તિનો સિદ્ધાન્ત નર્મદનાં પ્રખ્યાત કાવ્ય-ચરણોમાં છે કે

રણ તો ધીરાનું, ધીરાનું;
નહિ ઉતાવળા–કાયરનુંઃ
રણ તો ધીરાનું, ધીરાનું.

નર્મદના ગર્જતા ગિરિઘોષે પછી ધીર ગમ્ભીર મહાનદનું સ્વરૂપ ધાર્યું.

ધર્મવિચારમાંના નર્મદના અનુભવઉદ્‍ગાર કેટલાક આ રહ્યાઃ

(પાનાંના આંક આપ્યા છે તે ધર્મવિચારની ત્રીજી આવૃત્તિમાંના છે.)

પા. ૨૧૦ઃ સોળ વર્ષે સ્વધર્મથી પતિત રહ્યા પછી પાછો સ્વધર્મના સિદ્ધાંતોને સત્ય માનતો થયો.

પા. ૨૦૯ઃ ૧૯૧૬ માં પરમહંસ સભામાં દાખલ થયા. એ (કવિ પોતે) લખે છે કે હું પહેલવહેલો 'સંસ્કારી' સુધારાવાળો ૧૮૫૯ માં થયો. નર્મદજીવનકથા, નવલરામ. 'સંસ્કારી' સુધારાવાળો એટલે શું?

પા. ૨૦૯, નોંધઃ અસલ અમારા મુખ્ય વિચારો હતાઃ "જગતકર્તા એક છે ને તે સકળ સદ્‍ગુણયુક્ત છે; અનેક નામ તે ગુણ ઉપરથી. વેદ ઈશ્વરપ્રેરિત નથી; દેવ પિતર નથી–વ્રત જપ તીર્થ એથી ફળ નથી. માત્ર મનશુદ્ધિ જોઇએ. શ્રાદ્ધ નિરર્થક છે. અવતાર વળી કેવા? ઈશ્વર નિરાકાર છે, મૂર્તિ ન પૂજવી. સ્વર્ગનરક એટલે પાપપુણ્યનો બદલો. જીવને જન્માંતર નથી. સૌ માણસ સરખાં છે. જાતિભેદનું પ્રયોજન નથી. અન્યધર્મી સાથે ભોજનવહેવારથી ને મદ્યમાંસ વાપરવાથી પતિત થવાતું નથી. ધર્મક્રિયા આવશ્યક નથી; લગ્નક્રિયા, મરણક્રિયા નિરર્થક છે."

પા. ૨૦૯ઃ ૧૯૩૦–એ વર્ષને અંતે (સરસ્વતીમન્દિર સ્થપાયા પછી દશેક માસે) બ્રહ્મના તત્ત્વસ્વરૂપ વિષે, તેના અવતરણસ્વરૂપ વિષે, ને વેદ ઈશ્વરપ્રેરિત છે એ વિષે હું નિઃસંદેહ થયેલો.

પા. ૨૦૭ઃ સં. ૧૯૦૮ માં પરમહંસ સભા મુંબઇમાં થતી હતી, પણ તે પોતાનું કામ ખાનગી રાખતી. તેનો ઉદ્દેશ લોક ખાવેપીવે જાતિભેદ ન રાખે તેવું કરવાનો હતો...છૂપા સભાસદો નોંધતા......એમાંના કેટલા-એક તથા બીજાઓએ મળી ૧૯૨૪માં પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપી. જાતિભેદનો વિષય પડદામાં રાખી એક જગદીશ્વરની ભક્તિનો બોધ બહાર પાડ્યો. એમ દક્ષિણીઓનું જોઇ અમદાવાદના ગુજરાતીઓએ પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપી (૧૯૩૦ માં)

પા. ૨૦૫: પ્રજાએ હવે કીયો માર્ગ લેવો ?...ધીરજ રાખવી.

પા. ૨૦૪: દેશની એક જ ભાષા કરવી.

પા. ૨૦૨: ભોગલલુતા વધી ગઇ છે.

પા. ૨૦૧: લોકના અગ્રેસરો પોતાનું ઐક્ય કરી શકતા નથી, તો બીજા કોની વાત કરવી ?

પા. ૧૯૦-૯૧: ૧૬૫૮ સુધી લોક સર્વ પ્રકારે સુખી હતા. પછી ૧૧૦ વર્ષ દેશમાં સ્વસ્થતા નહોતી.

પા. ૧૦-૧૧: પરદેશી ખ્રિસ્તી ઇંગ્રેજો જેટલું જેવું સુખ દેશી પરધર્મી લોકને સઘળી જાતને સરખી રીતે આપે છે તેવાં છસેં સત્યાસી વર્ષના કાળમાં (૧૧૯૩ પછી) કોઇ હિન્દુ કે મુસલમાન રાજ્યે આપ્યું છે ? ના; રાજ્ય સારૂં છે........રાજનીતિ બગડવા માંડી છે એમ સમજૂકો કહે છે, પણ તેઓ નથી ઇચ્છતા કે રાજ્ય જાય.

પા. ૩૨: વિધવાવિવાહ એ સુધારાના ઇતિહાસનું એક મોટું પ્રકરણ છે, જે વિષય ૨૭ વર્ષ થયાં ગુજરાતી લોકમાં ચર્ચાય છે; જે વિષયમાં બન્ને કવિએ લખ્યું છે—દલપતરામે વધારે.

પા. ૬૫: સતી થવાનો ચાલ બંધ પડવાનો ધારો થયો (ડિસેંબર ૧૮૨૯). સતી થવું એ નિત્યધર્મ, પણ સતી ન થવું, એ સમયનો ધર્મ થયો.

પા. ૧૨૬: અમારૂં મત હવે આ છે કે ધર્માચારે પોતાને ઉંચી માનનારી જ્ઞાતિઓમાં વિધવાલગ્ન ન થવાં.

પા. ૩૩: નર્મકવિતાના શ્રૃંગારમાં જુવાનિયા બહુ રાજી છે, પણ તેમાંના વીર કે શાંતને શું કરવા જુવે ? એ સઘળું શું બતાવે છે ? ભ્રષ્ટ નીતિ.

પા. ૩૪: મર્યાદા સુઘડતા ભણેલીઓ ઘરમાં ઓછી, પણ બહાર બહુ બતાવે છે.

પા. ૩૪: અમે નથી સમજતા કે સુધારો (વલ્લભી) મહારાજનો પીછો શા માટે નથી મૂકતો ?......સુધારો નીતિઅનીતિનો પારેખ થવાનું ડોળ કરે છે, પણ તેનાં કર્મ તે સઘળી બતાવી છે તેની ક્રિયામાં ને કાર્યમાં.

પા. ૩૪, નોંધ: શું બીજા પંથોમાં દુરાચાર અનાચાર છળપ્રપંચ નથી ? એ એનું પાપ વિશેષ કે વલ્લભપંથના જારકર્મનું ? એ પાપ વિશેષ કે સુધારાનાં ખોટાં કર્મનું ? યમરાજા કે તેનો ચિત્રગુપ્ત જાણે !

પા. ૩૩: આપણામાં નીચી મનાતી જ્ઞાતિઓએ દારૂથી દૂર રહેવા માંડ્યું ત્યારે ઉંચી જ્ઞાતિઓ તેમાં આનંદ માણુતી થઇ છે.

પા. ૭૭: ઉષ્ણતા દેખાતી નથી, પણ અસર કરે છે; તેમ પુણ્ય-પાપની અસર પણ છૂપી ક્રિયાને પ્રકટકાર્ય દેખાડે છે.

પા. ૪૦: સુધારાનો પ્રવાહ અટક્યો છે ને ક્ષીણ થયો છે; અમે દિશા બદલાવિયે છીએ...હવે અમે કાળને નમી માનપૂર્વક સુધારાનું વિસર્જન કરીશું.

પા. ૧૧૮: મંડળ(Society)ની અમણાંની સ્થિતિ સારી કરવાને પ્રથમ તો જનોએ પોતાની નીતિ સારી કરવી જોઇએ.

પા. ૧૧૮: વિલાસ ઉપરથી આસક્તિ ઉડાવવી.

પા. ૧૧૪: આર્યને સ્વધર્મે જ શ્રેય છે, અન્યથા નહીં.

પા. ૩૬: ગુજરાતી સુધારાને આશરો આપનારા વિષે કોઇ પ્રસંગે લખાશે. તો પણ ત્રણ નામ તો અહીં ઘણી પ્રસિદ્ધિને લીધે લખી રાખીશું. શેઠ મંગળદાસ, શેઠ લક્ષ્મીદાસ, શેઠ બહેચરદાસ (લશ્કરી).

પા. ૩૭: સુધારો પોતાનાં યોજેલાં કામમાં ફાવી શક્યો નથી.

પા. ૩૭: ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણો, માંડો પંડ્યા ઘરથી.

પા. ૩૩: સુધારો કરવાને માટે બે નીતિ કહેવાય છે.

—'ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર' અને 'યા હોમ કરીને પડો.' એ બેમાં સમયને માટે બીજી જ જરૂરની હતી. તે જુવાનીયાએ બહુ વખાણી. પણ કામ કરવામાં તે વપરાઇ નથી ને વપરાઇ ત્યાં દુઃખદ થઇ છે, જોઇએ તેટલો પણ વિચાર ન કરવાથી, પહેલી નીતિનો ઉપયોગ વિશેષ વ્યવસ્થિત કાળમાં કરવાનો છે, તો પણ એ બે નીતિને પ્રસંગ વિચારી યોજવી.

ધર્મવિચારે અનેક વિચારકોને પુનરાવલોકન કરાવ્યાં. નવલરામને તો મ્હોટું મનોમન્થન થયું કે સુધારો મરી ગયો કે શું? અને અન્તે નવલરામે સાર સારવ્યો કે ના, સુધારો મરી નથી ગયો, જીવે છે; પણ તે સુધારકોને લીધે નહીં, પણ નવસંસ્કૃતિનાં કાળબળો ને દેશભરમાં ચ્હડતી ભરતી કારણે. ધર્મવિચારમાંના નર્મદના સંસાર અનુભવોને નવલરામ સાક્ષી પૂરતા, સાચા કહેતા, પણ કહેતા કે જહાજ ભાંગે પ્રવાહ અટકતા નથી, ઝાંઝરઝમઝમતા રાજરથ ભાંગ્યે યાત્રાના પન્થ ભાંગી પડતા નથી.

આમ સૂરતવાસ કીધા પછી નર્મદના ઉત્તરજીવનમાં ત્રણ મહાન જીવનપલટા થયા. પ્રથમ તો નવલરામ સ્વાનુભવની સાક્ષી પૂરે છે તે, પરસ્ત્રી સ્હામે દૃષ્ટિયે ન કરતી પવિત્રતાનો; બીજો વાવાઝોડા જેવા છુટા ને તરંગોને બદલે ગંભીર ચિન્તન મનન ને વિચારણાનો, અને ત્રીજો ઇતિહાસના અધ્યયને પ્રીછેલા કાળમહિમાનો. ગાયત્રીના ત્રણ પાદ સમી એ મન્ત્રત્રયી નર્મદજીવનમાં સ્થપાયા પછી વિચારદેશે તેમ જ વ્યવહારદેશે દલપતનર્મદનું મિલન થયું. એ પૂર્વે એ કવિવરો પ્રજાકલ્યાણના એક જ તીર્થના, પણ ભિન્નભિન્ન માર્ગના, યાત્રિકો હતા; તે પછી બન્ને એક જ તીર્થના એક જ માર્ગના યાત્રિકો થયા.

વેદઋચા છે કે પરો રજસે સાવદોમ; રજસ્‌થી પર છે તે તેજ હું છું. નર્મદે રજસ્‌ના વાઘા ઉતાર્યાં ને સાત્ત્વિકતાનો ઉપરણો ઓઢ્યો. દલપત તો યૌવનની યે પૂર્વેથી સાત્ત્વિકતામાં રમતો હતો. ઉભય હવે એકવર્ણી થયા.

દલપતનર્મદનું મિલન એમ અશક્ય મટી શક્ય થયું. સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે પછી કવિવરો મળ્યા.

કવિજીવનમાં નવલરામ ડૉ. ન્યૂમેનનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે, લૉર્ડ રીપનનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે, સાળી સાથે પરણવા દેવાની વિલાયતમાંની ઝુમ્બેશનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે; અને પછી કહે છે કે આપણા જ દેશમાં નહીં, 'સત્રળે સંસારસુધારો બહુ મોડો થાય છે.' 'કેળવાયેલાઓમાંથી સેંકડે ૯૫ તો જુઠા અને એકલપેટા બાયલા જ પર્યન્તે નીવડે છે.' 'જાહેર રહેણી લેવા બેસીએ તો સોએ સો જ પાછા જૂના પક્ષમાં જઇ ભળે છે.' 'જદુનાથજી મહારાજ સાથે (૧૮૫૯ માં) પુનર્વિવાહનો વાદ ઉઠાવ્યો તે વેળા કિસનદાસ બાવો–જે બડો તાલીમબાજ હતો–તેને સાથે લઇને એકલા જવું પડ્યું ત્યારથી જ કવિનું સુધારાવાળા પરથી તો દિલ ઉઠવા માંડ્યું હતું.' વખત જતો ગયો તેમ તેમ ખાત્રી થવા લાગી કે 'સુધારાવાળામાં લોકવિચારની સામા ખુલ્લી રીતે પડવાની હિંમત નથી;' નવલરામભાખ્યું નર્મદજમાનાનું આ સુધારકદર્શન. પછી નર્મદે સુધારા સંબંધી જે પોતાના મૂળ ઉચ્છેદક વિચારો હતા તેનું ફરીથી તોલન કરવા માંડ્યું; તેમાં ઘણી ખામીઓ દેખાઇ; વિચાર ફેરવવા માંડ્યા; 'આ વિચારોનો વ્યત્યય એકાએક નહીં, પણ ક્રમાનુસાર અને દેશહિતની લાગણીથી ઘણે કાળે થયો હતો.' 'અભિમાન તથા કીર્તિલોભ જઇને આ વેળા નર્મદાશંકરના મનમાં શુદ્ધ દેશહિતની જ બુદ્ધિ રહેલી હતી.' 'એ લખાણ ગંભીર અને ઘણા વિચારનું ફળ છે. એમાં કવિના વિચાર બુદ્ધિવાદ–Rationalism મૂકી અગમ્યવાદ–Mysticism તરફ ઘણે દરજ્જે ઝોકી ગયા છે.' ખરૂં; બુદ્ધિ એકલી માનવીને પરિતર્પતી નથી. માનવઆત્મા બુદ્ધિથી પરને વાંછે છે. સ્થૂલમાંથી ગહનતા ભણી નર્મદ કવિ એમ ઝોકાયા.

નર્મદની એ નવમીમાંસા પછી ધર્મવિચારમાં જગજાહેર થઇ.

દલપતનર્મદના કવિમિલનના પ્રસંગ પાછળ આમ નર્મદનો ઇતિહાસ છે, નર્મદને થયેલા ત્યહારના સુધારાવાળાઓના અનુભવોનો ગુર્જરઇતિહાસ છે, રાજ્યરંગ ને મહાકાળદર્શન લખતાં વાંચેલા ને નર્મદને વિરાટનો કાળમહિમા શીખવતા ૨૦૦ ગ્રન્થોનો જગતઇતિહાસ છે. એ ઇતિહાસોમાંના કારણબળોને પરિણામે દલપતનર્મદનું કવિમિલન થયું.

નર્મદના શ્રાદ્ધરૂપે લખેલા કવિજીવનના ઉપસંહારમાં, ૧૮૮૭ માં, નર્મદજીવનનો સરવાળો ઉચ્ચારતાં નવલરામ કહે છે કે, 'આપણા ગુર્જર-

કવિ અને સાચા દેશભક્ત, આ સમર્થ ટેકી અને સાચા નરના મરણથી આખા ગુર્જર પ્રાંતને ભારે ખેદ થયો...બધાને લાગ્યું કે ગમે એવો હતો તો પણ આજે જે આ નર આપણા દેશમાંથી ઉપડી ગયો તેની ખોટ જલદીથી પૂરી પડવાની નથી.'

એ પૂર્વે આઠેક વર્ષે, ૧૮૭૯ માં, સરસ્વતીમન્દિરે ગાયેલા કાવ્યની નોંધમાં દલપતકાવ્યમાં દલપતે લખ્યું છે કે, 'માણસ માત્રમાં કંઇ ખામી તો હોય છે, તે સ્હામું ન જોતાં ગુણનું ગ્રહણ કરવું. એવી નજરથી જોતાં આ કવિ સ્વદેશાભિમાની, હિમ્મતબહાદુર, વિદ્વાન્, અને દેશમાં ઘણો ઉપયોગી હતો એમાં સંશય નથી.'

આજ, ૧૯૩૩ માં, લગભગ અર્ધી સદી પછી, દલપતનવલની એ શબ્દાવલિઓ સ્થિતપ્રજ્ઞાએ વિચારતાં–પારખતાં નર્મદમિત્રના ને નર્મદ-પ્રતિસ્પર્ધીના એ ઉદ્‌ગારોમાં ભેદ કરતાં સામ્ય દસગણું દેખાતું નથી? દલપતરામનું નર્મદગુણતોલન નવલરામના નર્મદગુણતોલનની પડોશમાં જ છે. ભૂલો તો બ્રહ્માની યે થઇ છે; પણ નર્મદનો ગુણભંડાર સાચા મહાજનનો હતો.

ઉત્તરાવસ્થામાં એમ એ કવિવરોનું કવિમિલન થયું.

એક જ પ્રશ્નોત્તરથી નર્મદના ગુણદોષની માનવમહત્તા મૂર્તિમન્ત પ્રત્યક્ષ થશે. વિલાસના વધતા જતા આ યુગમાં આપણા સાક્ષરવરોમાંથી કોઇકે કહ્યું છે કે 'નથી નીતિ પ્રેમીના પન્થમાં.' અન્યે ભાખી મર્મદારક ભસ્મ રાખતીને સતી; અને એમના ટીકાકારે કહ્યું કે સતીને મર્મદારક ભસ્મ ન હોય. કોઇકે દેહસ્પર્શથી પર Platonic Love ગાયોવર્ણવ્યો, કે કોઇનાં ઘર ભાગે નહીં ને સંસાર એટલો સાત્વિક રહે. કોઇક ઉચ્ચર્યો Art is non-moral; અને એમ non moral કહીને પછી પ્રધાન નવલકથાઓમાં immoral Art ચીતર્યો. એમ નિજનિજના કૂવાઓ-માંના ખારાંમીઠાં જળથી સૌએ નિજનિજના સાહિત્યગ્રન્થોના કુંડો ભર્યા છે. ઇતરોએ તો મનોમન્થન નહીં, પ્રકૃતિસ્વભાવ જ પ્રકાશ્યો છે. નવયુગની ઇતિહાસકુંજે તપાસી જોતાં, એક કામવિજેતા દલપત શિવાય, આપણા કેટકેટલા પ્રજાનેતાઓએ ને સાક્ષરરત્નોએ પરકીયાને પ્રિયા નથી કહી? અને, સાચ્ચાબોલા એક નર્મદ શિવાય, એમનામાંના કેટકેટલાકે નિજ જીવનની એ હકીકત જાહેરમાં સ્વીકારેલી છે?

સાચ્ચાબોલો, સાહસવીર, બહાદુર, અટંકો, ગરૂડગામી, સદાનો પારદર્શક નર્મદ આપણા નવયુગનો મહાપુરુષ હતો.

ઉત્તરાવસ્થામાં નર્મદે નિજ જહાજનું સુકાન વાળ્યું, ને ગર્જતા ગડડતા બુદ્ધિવાદમાંથી ધીરગમ્ભીર ધર્મવાદના મહાપ્રવાહમાં નિજનૌકાને ખેડી.

કેવળ બુદ્ધિવાદના ઉછળતાં મોજાંઓમાંથી ધર્મવાદના વીર વિસ્તીર્ણ પુણ્યપ્રવાહમાં નર્મદના જહાજે ઝૂકાવ્યે દલપતનર્મદનું મિલન થયું. વિક્રમાર્ક ૧૯૩૦ના બેસતા વર્ષની એ પર્વણી હતી, ને મંગળકારી મંગળવાર હતો.

અને તે આમ બન્યું.

દલપતરામના જ્યેષ્ઠ પુત્ર મોહનલાલનાં પત્નીને સં. ૧૯૨૯ના શ્રાવણ માસમાં સીમન્ત આવ્યું, અને ભાદ્રપદમાં એ દલપતકુલવધૂ દૈવવશાત્ દેવલોક પામી. દલપતરામની પૌત્રદર્શનની આશા ત્ય્હારે તો ઘડિક ભાગી પડી. પછીની દીવાળીમાં એ વિધુર પુત્રનું સગપણ કરવાને દલપતરામ સૂરત ગયા હતા, ને ત્ય્હાં નર્મદની પાડોશમાં, ત્રીશેક ઘર મૂકીને, વ્હેવાઇઘેર ઉતર્યા હતા. દલપતકાવ્યમાં દલપતરામ લખે છે કે 'સંવત્ ૧૯૩૦ના કાર્તક શુદ ૧ ને દિવસે હું ખાનગી કામે સૂરત ગયો હતો. તે દિવસે કવિએ પોતાના મન્દિર પાસે સભા ભરી હતી. તેમાં કવિતા બોલવાનું નિમન્ત્રણ મને કર્યું હતું. કેટલીક બીજી કવિતા સંભળાવી નીચે લખી કવિતા મેં ત્યાં કહી હતી. તેમાં એક અર્થમાં દેવની સભાનું વર્ણન છે અને બીજા અર્થમાં સભામાં વિરાજેલા ગૃહસ્થોનાં નામ છે.' કાવ્યના છેલ્લા ચરણમાં દલપતે આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યો છે કે

લાલશંકર સુતની સદા ઇશ્વર પૂરે આશ.

દુર્ગારામ મહેતાજી, મુકુન્દરાય મણિરાય, જગજીવનદાસ ખુશાલદાસ—દલપતરામના એ જૂના મિત્રો એ સભાસમારંભમાં હતા; તેમ જ વેદાર્થ વિસ્તારનારા શંકર પાંડુરંગ પંડિત, દાકતર ધીરજરામ, શ્રીયુત ઉમેદરામ આણંદરામ, શ્રી કેખશરો હોરમસજી આદિક સાહિત્યરસિક સજ્જનો પણ હતા. સરસ્વતીમન્દિરના વાસ્તુસમારંભની એ શારદસભાને દલપતરામે દેવસભા સાથે સરખાવી હતી. ૧૮૭૯માં દલપતકાવ્યમાં એ કવિતા છપાયેલી છે.

ઘણે વર્ષે—લગભગ દોઢ દાયકે નર્મદસભામાં એમ દલપતરામ ગયા, નર્મદઆંગણે દલપતે પગ મૂકયો. સૂરતે નિરખ્યું કે કવિમિલન થયું: દુનિયાના લોક એ ન બનવા સમું માનતા. પણ દુનિયા વિસરતી હતી કે દલપતનર્મદ દુન્યવી લોકથી મ્હોટેરા હતા. તે તિથિએ સૂરતે દીઠું કે દુનિયા ન બનવા સમું—અશક્ય ધારે છે તે યે મહાપુરુષો શક્ય કરે છે.

પછી સં. ૧૯૩૧ની વસન્તપંચમી ઉપર પુત્ર પરણાવવાને દલપતરામ જાન જોડીને ફરીથી સૂરતમાં આવ્યા. શુદ આઠમનાં લગ્ન હતાં, વરઘોડો હતો. વરરાજાનો અનુજ, દલપતનો દ્વિતીય પુત્ર, મગનલાલ નર્મદા કવિને એ શુભ પ્રસંગના આમંત્રણે ગયો હતો. તે સ્હાંજે દલપતપુત્રનો વરઘોડો સૂરતની શેરીઓમાં ફર્યો ત્ય્હેમાં સાજનમહાજનમાં મોખરે

નર્મદ કવિ હતા. કવિપુત્રનો વરઘોડો કવિવરથી જ શોભે ને ? સૂરત શહેરે નિહાળ્યું દલપતનર્મદ મહાપુરુષો છે.

અને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં અગ્રપૂજા કૃષ્ણચન્દ્રની થઇ હતી તે તો જગજાહેર છે. તેમ દલપતહ્હેવાઇ વિજયાશંકરે દલપતજાનને પહેરામણી કીધી ત્ય્હારે વરપિતાની પહેલી પાઘ દલપતે ન્હોતી બાંધી, નર્મદ કવિવરને બન્ધાવરાવી હતી.

નર્મદ સૂરતનગરીનું નાક હતો, સુજનતાનો શાહસોદાગર હતો, મ્હોટપની મૂર્તિ હતો. દલપત તુખમે કૃષ્ણદેશનો સૌરાષ્ટ્રી હતો, રાજસ્થાનોનો સહવાસસંસ્કારી હતો, विवेकः दशमो निधिः ઓળખનારો હતો. બેસતા વર્ષનો નર્મદકીધો દલપતસત્કાર ને વસન્ત માસના અજવાળિયામાં દલપત વાળ્યો નર્મદસત્કાર તો શકુન્તલાના સાતમા અંકમાંના દુષ્યન્તમાતલી સંવાદમાંનો પ્રથમ શ્લોક સ્મરાવે છે કેઃ

કીધ ઇન્દ્ર શું મ્હાડ આદિમાં તે
દીધ સન્માનથી આપ અલ્પ માનો;
વળી પ્રાક્રમ વિસ્મિત તે સુરેન્દ્ર
તમ સત્કાર વડો ગણે ન લેશે.

ગજરાજ ને કેસરી સિંહ મળે એમ ગુજરાતના બે કવિવરો પૂર્વ-પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે મળ્યા.

દલપત ને નર્મદના નામોચ્ચાર સાથે જ આ આલેખકને તો વસિષ્ઠ ને વિશ્વામિત્રનું સ્મરણ થાય છે. આપણા અર્વાચીન કવિવરોમાં બે પ્રાચીન ઋષિવરોની છાયાઓ ઉતરેલી હતી. આપણા નવયુગનો દલપત બ્રહ્મર્ષિ હતો, નર્મદ રાજર્ષિ હતો.

દલપત ને નર્મદ ગુજરાતની બે પાંખો છે, વર્તમાનયોગ વાંચતી ગુજરાતની બે આંખો છે. કેટલીક વેળાએ એક જ મનુષ્યની બે આંખોના પ્રત્યેક ચશ્માનો નંબર નિરનિરાળો હોય છે; અને એ નિરનિરાળાપણું છતાં યે બન્ને આંખો મળી એક જ દૃષ્ટિ રચે છે. એ તો નિર્વિવાદ છે કે દલપત નર્મદની બે પાંખો નવગુજરાતની મહાપ્રજાને ઉન્નતિમાર્ગે વિચરાવે છે; દલપતનર્મદની બે આંખો નવગુજરાતની મહાપ્રજાનો દૃષ્ટિયોગ ઘડે છે.

વિક્રમાર્ક ૧૯૩૦ ના બેસતા વર્ષે ગુજરાતના કવિવરો એમ નર્મદ-નગરીમાં મળ્યા. પરદુઃખભંજન વિક્રમદેવના તખ્તારોહણની શકપ્રવર્તક મંગળતિથિએ પ્રેમશૌર્યઅંકિત સરસ્વતીમન્દિરના વાસ્તુસમારંભમાં ગાયેલી કવિતામાં ૧૯૩૦ ના સંવત્સરના ત્રિવિધયોગનો અર્થવિસ્તાર દલપતે કહેલો છે.

પૂર્વે ચિદ્ આકાશ શૂન્યરૂપે સર્વ સ્થળ;
તેથી ઉપજ્યા ત્રિગુણ, ત્રિલોકી થઇ વળી તે પળ.
ભરતાદિક નવખંડ ભૂતળે ઉપજ્યા ભાળો;
એ સૌ એક સ્વરૂપ સમજીને સંશય ટાળો.
એ સમજણ કેરી સૂચના ઓગણી સો ને ત્રીસમાં;
સમજુ જન મનમાં સમજજો, ભેદ ભલો ભૂલીશ મા.

દલપતનર્મદનું એમ કવિમિલન થયું. અને 'એ સૌ એક સ્વરૂપ' એમ ભાખી વિશ્વ–અદ્વૈતમાં દલપતનર્મદનું દ્વૈતાદ્વૈત–દ્વૈત છતાંએ અદ્વૈત–દલપતરામે ત્ય્હારે ઉચ્ચાર્યું.

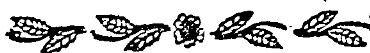
દલપતગંગામાં નર્મદજમના એમ ભળી ને ભાગીરથી થઇ.

નર્મદના પૂર્ણાવતારને પૂજશે તે દલપતને યે પિછાનશે; નર્મદના કલાઅવતારને આરાધશે તે નર્મદને યે નહિ ઓળખે, ને દલપતને યે નહીં ઓળખે.

નર્મદમાં ક્ષત્રિયગુણો હતા, દલપતમાં બ્રાહ્મણગુણો હતા. નર્મદ વીરાસન વાળતો, દલપત પદ્માસને બેસતો. નર્મદ વીર હતો, યોદ્ધો હતો; દલપત દેશમાળી હતો, દેશપુરોહિત હતો. મ્હારે તો બન્ને યે વડિલો વન્દનીય છે. નવલરામ કહે છે દલપતનર્મદ અપ્રમેય છે. ખરૂં. છતાં યે કોઇ પ્રમેયતા પ્રીછવા જાય તો આર્યસંસારે, આર્યઇતિહાસે, આર્યસંસ્કૃતિએ તો હજારો વર્ષથી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપેલો છે કે ક્ષત્રિય શ્રેષ્ઠ કે બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ ?*

---

* [કવિ શ્રી ન્હાનાલાલ "દલપતજીવનકથા"નો ભાગ ૨ જો હાલમાં લખે છે. તેમાંથી 'કવિ-મિલન'નું પ્રકરણ અમારી વિનતિ સ્વીકારી તેમણે આ નર્મદઆત્મકથામાં પ્રકટ કરવાની અમને રજા આપી છે:—પ્રકાશક]

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર

ઉમર વર્ષ ૨૭ 'નર્મદ, આખરે જૂદાઈજ'

જન્મ **અવસાન**

૨૪ મી ઑગસ્ટ, ૧૮૩૩ **૨૫ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૮૬**

(ગુજરાતના આ મહાન્ વીરનરની જન્મશતાબ્દી ગુજરાતમાં તથા ગુજરાત બહાર અનેક સ્થળોએ ગુરૂવાર તા૦ ૨૪ મી ઑગસ્ટ, ૧૯૩૩ ને રોજ ઉજવાઈ હતી, જ્યારે અનેક વિદ્વાનોએ એનાં જીવન તથાં કવનને ભવ્ય ભાવભીની અંજલિ આપી હતી.)

ગુજરાતી પ્રેસ, કોટ, મુંબઈ

પુસ્તક ૨ જું   અંક ૨ જો

મારી હકીકત*

વિરામ ૧ લો

જન્મ, ગોત્રાદિક, નાગર જ્ઞાતિ

*મારા સરખાએ પોતાની હકીકત પોતે જ લખવી ને તે વળી પોતાની હૈયાતીમાં પોતે જ છાપી પ્રગટ કરવી, એ લોકમાં અવિવેક જેવું લાગે ખરૂં-નથી હું પંડિત, નથી હું જોદ્ધો, નથી હું ધરમગુરૂ, નથી શ્રીમંત ધોતાળ ઇત્યાદિ. મારાં લખાણથી ઘણા જણને એમ લાગે છે કે હું મારે પોતાના વિષે બહુબોલો છઉં ને એમ લાગે તેવું જ છે, કારણ કે જારે તેઓ મારાં લખવાનો યથાર્થ-મર્મ ન સમજતાં અને મારો રાતદહાડાનો શ્રમ પોતાના ખ્યાલમાં ન લેતાં ઉલટા મારી મજાક નિંદા કરેછે તારે તેથી હું ઘણો ખિન્ન થાઉંછ, ને એ ખિન્નતા પોતાની મેળે જ બ્હાર નિકળી પડેછે.-તેઓ મને બડાઇખોર કોહો, તો કોહો પણ વારૂ, મારૂં સમજશો તો ખરા. ઘણા જણ પ્રસ્તાવનામાં પોતાની મેહેનત બતાવેછે જ અને ઘણા જણ પોતાના ગ્રંથમાં બ્હારના વિવેકના પડદામાં પોતાને વિષે બહુ બોલેછે જ.—

આ હકીકત લખુંછ તે કોઇને માટે નહીં, પણ મારે જ માટે—મારે માટે પણ તે, ઓળખાવાને નહીં (ઓળખાઈ ચુકોછ), દ્રવ્ય પદવિ મેળવવાને નહીં પણ ભૂતનું જોઈ ભવિષ્યમાં ઉત્તેજન મળ્યાં કરે તેને માટે.

કેટલાક કેહે છે કે હકીકત ઘરમાં લખી રાખવી પણ છપાવવી નહીં. પણ હું લખેલા કાગળો કરતાં છપાયલા કાગળો પાસે રાખવામાં વધારે લાભ જોઉંછ—લખેલું ખોવાય નહીં, જોવું કરવું ઠીક પડે, વારેવારે ફેરફાર કરવાનું મન થયાં કરે તો ન બને—હજી લગી કોઈ ગ્રંથ મેં આખો લખી છપાવ્યો નથી; લખતો જાઉંછ ને છપાવતો જાઉંછ; મને નવું લખવું ગમેછ પણ નકલ કરતાં કંટાળો ઉપજેછ ને વળી શુદ્ધ નકલ કરનારા પણ મળતા નથી—માટે હું લખુંછ તે મારો ખરડો ને એ જે છપાયુંછ તે તેની નકલ થાય છે.

આ હકીકત લખવાનાં બીજાં કારણો આ પ્રમાણે છે: ૧ પોતાની હકીકત પોતે લખવી એવો ચાલ આપણામાં નથી તે નવો દાખલ કરવો. ૨ ડાક્તર ભાઉદાજી, ભાઈ કરસનદાસ મુળજી, ભાઈ રૂસ્તમજી ગુસ્તાદજી (ઇરાની) એઓએ વિશેષે અને બીજા ઘણાએકોએ મારી હકીકત જાણવાની ઇચ્છા દેખાડીને મને ઘણી વાર

કહ્યું છે કે 'તમારી હકીકત હમને આપો.' ૩ મને પણ માલમ પડે કે આ ખરૂં ને તે ખોટું. ૪ મુવા પછી કેટલીક હકીકત મળી શકતી નથી-રે હજી તો હું તેંતરીસનો થાઉંછ એટલામાં કેટલીક વાતને સારૂ મારાં સગાંઓમાં ઉલટા વિચાર પડેછ તો મુવા પછી શું નક્કી થાય? દાખલો કે-મેં મારી માની તરફનાંને પુછ્યું, (જન્માક્ષર ખોવાઈ ગયાછ) મારો જનમ પાછલી રાતે કે સવારે? તેઓ બોલ્યાં કે સુરજ ઉગ્યો હતો; બાપની તરફનાંને પુછ્યું તારે તેઓએ કહ્યું કે રાતે; હવે શું ખરૂં? પણ વિચાર કરતાં માની તરફનાં ખરાં છે, કેમકે મા પોતાને મોસાળ જણે છે ને તાંથી પછી બાપને તાંહાં ખબર જાય છે. બાપની તરફનાને સવારે ખબર અચલી તારે તેઓ સમજેલા કે રાતે જનમ થયો હશે. વળી બીજો દાખલો કે મેં મારી માની ઘરડી માસીને પુછ્યું કે, મારી મા પહેલી મુંબઈ ગઈ તે હું અવતરયા પહેલાં કે પછી? તેણે કહ્યું કે પછી; બાપવાળાં કહે છે કે પ્રથમ; મેં માસીને ફરીથી પુછ્યું તારે તે બોલી કે, ભાઈ હમણાં સહુ નવા પરણેલા મુંબઈ જવા લાગ્યાં છે. આગળ મુંબઈની નીતિ વિષે નઠારૂં કહેવાતું (એ વાત ખરી છે) ને માબાપ નવી પરણેલી છોકરીને મોકલતાં નહીં ને મોટી ઉમરના ધણીયો પણ પોતાની વહુને સાથે લઈ જતા નહીં; અને તારી મા તો તું અવતર્યા પછી દસેક મહીને તને સાથે લઇને જ પહેલ વહેલી મુંબઈ ગઈ છે. એ વાત તો નકી છે, પણ સંવત ને ઈસવી સન મેળવવા સારૂ ૩૨ વરસનાં જુનાં પંચાગો ભેગાં કરતાં મને છ મહિના લાગ્યાછે, તો મારી હકીકત જાણવાની હોંસ રાખનારની હોંસ મારા મુવા પછી સ્હેજસાજ કેમ પુરી પડે?

એ આદિ કારણોથી હું મારી ટુંકી હકીકત નોટના આકારમાં છપાવી રાખું છઉં. કેટલીક વાતો મારાં ગદ્યપદ્ય પુસ્તકોમાં વિષયોના પ્રસંગો લખેલા છે તે ઉપરથી જાણ્યામાં આવશે એટલે તે હું અહીં બીજી વાર લખતો નથી.

આ હકીકત અધુરી ને ખરડો છે એમ સમજવું. અધુરી એટલા માટે કે કેટલીક વાત મારા સંબંધમાં આવેલા એવા લોકનાં મન દુખવવાને અને મારા કુટુંબ સંબંધીયોને નુકસાન પહોંચાડવાને હાલ લખવી હું ઘટીત ધારતો નથી. (મારે માટે તો હું થોડી જ દરકાર રાખુંછ), ખરડો એટલા માટે કે અજાણપણું અને ઉતાવળ (તરત લખાયછ અને તરત છપાયછ) એ બેને લીધે વેળાયે ગમે તે લખાય જે આગળ ખોટું ઠરે.

તોપણ, આ હકીકતમાં જે લખવાનું ઘટતું નહીં જ વિચારૂં તેતો હું નહીં જ લખું, પણ જે જે હું લખીશ તેતો મારી જાણ પરમાણે સાચેસાચુંજ લખીશ, પછી તે મારૂં સારૂં સારૂં હો કે નરસું હો, લોકને પસંદ પડો કે ન પડો.

સને ૧૮૫૪થી મેં મારી હકીતની કંઈ કંઈ નોંધ રાખવા માંડેલી • પણ તે નિયમિત નહીં. તે વખત કંઈ એવો વિચાર નહીં કે મારે મારી હકીકત લખવી છે. તેવું હતે તો રોજનીશી જ રાખત, પણ સ્હેજ સ્મરણ રેહે તેને સારૂ મારા બાપના કેહેવાપરથી, સગાં સ્નેહી ન્યાતીલાના કેહેવા પરથી, ઘરમાંના કાગળો અને ખરચની ચોપડીઓપરથી આ હકીકત લખવાને હું શક્તિમાન થયો છઉં.

૧ સુરત શહેરના આમલીરાન* નામના મહોલ્લામાં બાપદાદાના ઘરમાં હું મારી માને પેટે ગર્ભરૂપ થઈ રહી કોટવાલી શેહેરી નામના મોહોલ્લામાં મારી માને મોસાળ† સંવત ૧૮૮૯ના પહેલા ભાદરવા સુદ દસેમ ને શનિવારે અથવા સને ૧૮૩૩ ના આગસ્ટ મહિનાની ૨૪ મી તારીખે વાહાણાંનાં પ્હોરમાં સુરજ ઉગતે જન્મ્યો હતો. મારા જન્માક્ષર ખોવાઈ ગયા છે. જનમ વેળા મારા બાપ સુરતમાં નોહોતા. મારો જનમ જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં થયો હતો ને તેથી જ્યેષ્ઠા શાંતિ કરવી પડી હતી. એ શાંતિ જારે મારા બાપે સંવત ૧૮૯૦ માં મુંબઈથી આવી ૧૦૦ રૂપીઆ ખરચીને કરી તારે તેનાથી મારૂં મ્હોં જોવાયું.

૨. હમે ઔક્ષ્ણસ ગોત્રના કેહેવાઇયે છૈયે. ગૌતમ, અત્રિ, ભરદ્વાજ, કશ્યપ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, અને જમદગ્નિ એ સાત અને અગસ્ત્ય એ આઠ ઋષિયોથકી વંશ વિસ્તાર થયો છે, માટે એ જે અક્કેકું મૂળ તે ગોત્ર કેહેવાય છે ને જે લોકો ઉત્પન્ન થયા તે ગોત્રજ કેહેવાય છે. મુખ્ય ગોત્ર તો આઠ જ પણ બિજા ગ્રંથકારોના મત પ્રમાણે એ આઠથકી જે પહેલા ૪૯ વંશજો થયા તેમને પણ ગોત્ર એવી સંજ્ઞા છે. કેટલાક કહે છે કે મુખ્ય આઠ અને તેઓના પૌત્ર (છોકરાઓના છોકરાઓ) પર્યંત જે વંશજ તે સર્વ ગોત્ર કેહેવાય. એ વંશજોમાં (પછી પુત્રવંશ જ કે પૌત્રવંશ જ) કોઈ ઔક્ષ્ણસ નામનો ઋષિ થયલો તે હમારો મૂળપુરૂષ. એ મૂળપુરૂષ કહારે થઈ ગયો તે જાણવાની ઇચ્છા થયેથી મેં એક શાસ્ત્રીને પુછ્યું કે, એ ગોત્ર

---

* આમલીરાન નામ પાડવાનું કારણ આ કે, મોહોટી આગની પહેલાં હમારાં ઘરોની સામે પાંચ પાંચ છ છ ગજને અંતરે પાંચ મોટી આમલીયો હતી. અક્કેકી આમલીનાં થડનું કદ બે માણસની એકઠી બાથના ઘેરાવાની બરોબર હતું. બલકે અક્કેકી આમલી ૨૦૦-૨૫૦ વરસની હશે. એમાંની ત્રણ આમલીની મોટી ડાળીયો હમારાં ઘરનાં છાપરાંપર ઝુમી રહી હતી. અર્થાત્ આમલી નીચે જ હમારાં ઘરડાનાં ઘરો હતાં. એ આમલીઓનાં થડ અને હમારાં ઘર એ બેની વચમાંના રસ્તાપર આમલીની ઘટાને લીધે સુરજનો પ્રકાશ ઝાંખો પડતો ને સંધ્યાકાળ પછી તો રાન જેવું જ ભયંકર લાગતું. રે ચોરોના ભોથી અને આમલીમાંના ભૂતોના ભોથી સાંજ પછી મોહોલ્લાના સિવાય બીજા થોડા જ લોકો આવજાવ કરતા. એ આમલીયો હમારાં ઘરોની સાથે સં. ૧૮૯૩ ની મોટી આગમાં ચૈતર વદ પાંચેમ ને મંગળવારે સને ૧૮૩૭ ની ૨૫ મી એપરીલે વાહાણે વાયે બળી ગઇયો. સંવત ૧૮૯૪ માં નવાં ઘર ચાર ગાળાનાં મારા બાપ તથા કાકાએ બાંધવાં શરૂ કર્યાં તે ૧૮૯૫ની આખરે બંધાઈ રહ્યાં. એમાં ચકલેથી આવતાં પહેલા બે ગાળા કાકાના છોકરાઓના છે ને બીજા બે ગાળા મારા છે. મારાં ઘરની સામે ખુલ્લી બળેલી જમીન હતી તે મેં આ વરસના જાનેવારી મહિનામાં રૂ. ૬૦૦ એ વેચાતી લઈને બંધાવા માંડી છે—એ કકડો અસલની બે આમલીની જગાની વચમાં છે—ને એ નિશાની સારૂ જ મેં એ જગો લીધી છે.

† એવી રૂઢી છે. (જણનારીની સંભાળ પીયરમાં કાળજીથી થાય તેટલા સારૂ).

જે છે તે ચાલતા કલિયુગના પ્રારંભથી કે આ ચોકડીના સત્યુગના પ્રારંભથી ? વળી એવા કલિયુગ ને એવા સતયુગ તો કેટલાક થઇ ગયા હશે. તે શાસ્ત્રી બોલ્યો કે એ વાતનો ખુલાસો મળે નહીં, પણ શ્વેતવારાહ કલ્પના પ્રારંભમાં એ આઠ ઋષિયો થયા હશે. વળી મેં પુછ્યું કે વસિષ્ઠ નામના શેંકડો ને ઔક્ષણસ નામના શેંકડો થયા હશે ત્યારે હમારો મૂળ પુરૂષ તે કયો ને ક્યારનો ? (ઉત્તર કંઈ મળ્યો નહીં.)

હમારે પ્રવર ત્રણ છે. એટલે હમારા મૂળ–પુરૂષે અગ્નિહોત્રનાં કામમાં ત્રણ ઋત્વિજ–કર્મ કરાવનારા બ્રાહ્મણો–ગોર રાખેલા. એ ત્રણનાં નામ **વસિષ્ઠ, શક્તિ ને પરાશર** હતાં. બ્રાહ્મણો પરસ્પર ઋત્વિજો થતા; તે વેળા હાલની પેઠે ગૃહસ્થ ભિક્ષુકનો ભેદ નહોતો. એક શાસ્ત્રી કેહેછે કે યજ્ઞકર્મમાં જે ઋષિના સંબંધ થકી અગ્નિની સ્તુતિ કરાયછે તે ઋષિને પ્રવર એવી સંજ્ઞા છે. દરેક માણસનાં ગોત્ર પ્રમાણે તેણે ઉચ્ચારવાનાં ઋષિઓનાં નામ જુદાં જુદાં છે; તેમની સંખ્યા પ્રત્યેક શાખાનું જે કલ્પસૂત્ર હોય છે તેમાં કહેલી છે અને તે સંખ્યા પ્રમાણે તે માણસ, એક પ્રવરી, દ્વિપ્રવરી, ત્રિપ્રવરી ને પંચપ્રવરી કેહેવાય છે. ચતુઃપ્રવરી ગોત્ર જાણવામાં આવ્યું નથી. કેટલાક કહેછે કે ગોત્રમાં મોટા પૂજ્ય સ્મરણ રાખવા જોગ જે પૂર્વજો તે પ્રવર.

હમે ઋગ્વેદી છૈયે એટલે હમારા મૂળપુરૂષે અને પછીનાએ એ વેદનું અધ્યયન કરેલું. હમારી શાખા શાંખાયની છે. ઋગ્વેદની આઠ શાખા કહેવાય છે એટલે કર્મકાંડ કરવામાં અને વેદના મંત્રો પાઠાફેર ભણવા સંબંધી આઠ ઋષિયે પોતપોતાના એમ જુદા જુદા આઠ ભેદ રાખ્યા છે. તેમાં હમારા મૂળપુરૂષે શાંખાયન ઋષિવાળી શાખાની રીત રાખેલી. કોઈ કહે છે કે વેદ ભણવો ને ભણાવવો એ સંબંધી જે જુદી જુદી રીત તે શાખા. (अध्ययनाध्ययनवशात् भेदा:)

હમારા પૂર્વજો વૃદ્ધ પરંપરાગત ચાલતાં આવેલાં કુળને ઓળખવાના નામ શર્મ છે. બ્રાહ્મણ છે એમ ઓળખવાને નામની પછવાડે શર્મ એ શબ્દ મુકવામાં આવતો. ક્ષત્રીનાં નામની પાછળ વર્મ, વૈશ્યનાં નામની પાછળ ગુપ્ત અને શૂદ્રનાં નામની પાછળ દાસ. બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ છે એટલું જાણવાને શર્મ શબ્દ હતો, પણ હવે કિયું કુળ તે જાણવાને શર્મના ભેદ રાખ્યા છે. ગોત્ર તો મૂળપુરૂષ. પણ એવા તો ઘણાક થયલા તેથી પાસેની પેહેડીનો અને વળી પ્રસિદ્ધ પામેલો એવો જે પુરૂષ તેનાં નામથી શર્મ ઓળખાવા લાગ્યું. દત્તશર્મ, શર્મશર્મ આદિ લઈ હમારા પૂર્વજો બ્રાહ્મણ તે તો શર્મ શબ્દથી ઓળખાતા. હમારા પૂર્વજોની પ્રસિદ્ધ કુલની અટક શર્મ હતી માટે હમે શર્મ શર્મ–શર્મ એ નામના અટકના બ્રાહ્મણ.

(શર્મ એ સામાન્ય નામ છે તેમ વિશેષ નામ પણ છે.) નર્મદાશંકર શર્મ શર્મ એમ બોલવું જોઇયે પણ એ રીત હાલ નિકળી ગઇ છે. (માત્ર શુભાશુભ કર્મકાંડમાં એ વપરાય છે.)

વળી હમારાં નામની આદિયે હમણાં દ્વિવેદી અથવા અપભ્રંશ રૂપે દવે મુકવાનો ચાલ ચાલુ છે. હમારા પૂર્વજો ઋગ્ ને યજુસ્ બે વેદનું અધ્યયન કરતા.

ઉત્તમ જાતિમાં બ્રાહ્મણ ને તેમાં પણ વેદ ભણનારા, શાસ્ત્ર જ ભણનારાથી શ્રેષ્ઠ મનાતા (वेदाध्यायी सदाशिवः). અસલના વેદિયા વેદાર્થ પણ કરી જાણતા.

એ પ્રમાણે હમારા આદ્યના પૂર્વજોનું વૃત્તાંત છે.

૩. સેંકડો વરસ પછી હમારા પૂર્વજો અને બીજા ઘણાએક ગુજરાતમાં આનંદપુર અથવા વડનગરમાં આવી રહેલા; તાંહાં તેઓ નાગર બ્રાહ્મણ કેહેવાવા લાગ્યા. નાગરોના 'પ્રવરાધ્યાય' ઉપરથી જણાય છે કે આનંદપુરમાં બ્રાહ્મણોના પંદરસેં ગોત્રો હતાં, તેમાંથી સંવત ૨૮૩ પેહેલાં જે ગોત્રો રહેલાં તેઓ નાગર કહેવાવા લાગ્યા. નાગર બ્રાહ્મણરૂપે હમારૂં વૃત્તાંત આ પ્રમાણે છેઃ–

કેટલાકોએ જાણે અજાણે શૂદ્રાદિકોનાં દાન લીધાં અને વળી તેઓ બીજે ગામ જઈ રહ્યા તે ઉપરથી નાગરના પણ ૭ સમવાય પડ્યા છે. વડનગરા અથવા તળબ્દા શુદ્ધ નાગર, વિસલ નગરા, સાઠોદરા, ચિત્રોડા, પ્રશ્નોરા ને કૃષ્ણોરા. વિસલદેવ રાજાએ વિસલનગર (સંવત ૯૩૬ માં) વસાવ્યું ત્યાં કપોતવધનો જગન કરયો ત્યારે વડનગરથી કેટલાક ત્યાંહાં જોવા ગયા હતા ત્યારે રાજાએ તેઓને દક્ષણા આપવા માંડી, પણ જારે નાગરોએ કહ્યું કે હમે કોઇની દક્ષણા લેતા નથી ત્યારે રાજાએ પાનનાં બીડાંમાં ગામોનાં નામ લખીને પેલા નાગરોને આપ્યાં અને એ રીતે ઠગીને દાન આપ્યું. વડનગરના નાગરોએ પેલા જોવા જનારાઓને દાન લીધાના દોષથી ન્યાત બહાર રાખ્યા ને એ રીતે ૭ સમવાય થયા છે.

'સાઠોદ ગામ છે રેવાકાંઠે, તેનું દાનપાત્ર લઈ અનુસર્યા,'
'સાઠોદરા પદવી લઇને, વડનગરથી નીસર્યા'— ૧
'વિસલદેવ રાજા થયો, અતિ ધર્મ સુધીર,'
'કપોતવધનો જગન કરતે, ત્હાં ગયા બે વીર.'— ૨
'તેને છેતરીને છળ કરી, તાંબોલમાં ચિઠ્ઠી ગ્રહી,'
'વિસલ નગ્રનું દાન કીધું, તે અજાણે લીધું સહી.'— ૩
વગેરે વગેરે વગેરે

નાગરોનાં ૭૨ ગોત્ર સંભળાય છે. પણ દિનમણિશંકર શાસ્ત્રીયે ૬૪ ગોત્ર લખાવ્યાં છે તે આઃ—

કૌશિક, કાશ્યપ, દર્ભ, લક્ષ્મણ, હરિકર, વત્સપાલ, એતિકાયન, ઉદ્દહલ, ભારદ્વાજ, વારાહ, મૌનય, કૌંડિન્ય, આલૌભાયન, પારાશર, ગૌપાલ. ઔક્ષણ, ગૌતમ, બૈજવાપ, શાંડિલ્ય, છાંદોગ્ય, આત્રેય, વૃદ્ધાત્રેય, કૃષ્ણાધેય, દત્તાત્રેય, કૌરંગપ, ગાલવ, કાપિષ્ટલ, જાતુકર્ણ; ગૌરાવત, શાર્ગવ, ગાગ્યાયન, સાંકૃસ, શાર્કરાક્ષ, પિપ્પલાદ, શાકાયન, ગાર્ગ્ય, માતકાયન, પાણિનેય, લૌકાક્ષ કૌશલ, અગ્નિવેશ્ય, લૌકાક્ષ, કૌશલ, આગ્નિવેશ્ય, હારીત, ચંદ્રભાર્ગત્ર, આંગિરસ, કૌત્સ, માંડવ્ય, મૌદ્ભબ, જૈમિનેય, પૈદિનસી, ગૌભિલ, કાત્યાયન, વસિષ્ઠ, નૈધ્રુવ, નારાયણ, જાબાલિ, જમદગ્નિ, શાલિહોત્ર, નધુપ, અગસ્ત્ય, ઔષનસ, ભાગુરાયણ, ત્રૈવણેય, વૈતાયન અને ચ્યવન. એ ૬૪ માં આઠ ગૌત્ર ઊંચાં કુળ કહેવાય છે તે આ.

" काश्यपश्चैव कौंडिन्य ओक्ष्णशः शर्कवोद्भिप :"॥
वैजवाप षष्टमः प्रोक्तो कपिष्ठेतुरुकस्तनः ॥ २

સંસ્કારકૌસ્તુભમાં કુલાષ્ટક આ છે–કશ્યપ, કૌંડિન્ય, ઔક્ષણ, શાર્કવ, કૌશિક, બૈજવાપાઃ કપિષ્ટ અને ગૌતમ. એ રીતે જોતાં હું એ આઠમાંનો છઉં (વાઃ વારે મારૂં અભિમાન !).

૪ વડનગર જ્યારે ભાંગ્યું ત્યારે નાગરો ન્હાસીને બીજે મુકામે જઈ વસ્યા, તેમાં મારા વડીલો સુરતમાં આવીને રહ્યા. વડનગર ત્રણ વાર ભાગ્યું કહેવાય છે. પ્રથમ સંવત ૬૪૫ ના માઘ મહીનામાં મ્લેચ્છને ત્રાસે ભાગ્યું ને કેટલાક નાગરો પાટણ જઈ રહ્યા. બીજી વાર સંવત ૧૨૭૨ ના કારતેગ, મહિનામાં ગોરીશાને (શાહાબુદ્દીન ગોરી હશે) ત્રાસે ભાગ્યું તેમાં કેટલાક નાગરો જુનાગઢ જઈ રહ્યા ને એમાંથી થોડાક ઇડર ને અમદાવાદ જઈ વસ્યા. (અમદાવાદ તો વસ્યું સંવત ૧૪૬૭–૬૮ પછી; હું ધારૂંછ કે જેને હમણાં અમદાવાદ કહિએછ ત્યાંહાં નહીં પણ તે જગાની આસપાસની જગોમાં) ત્રીજી વાર ભાગ્યું તે સંવત ૧૭૮૨ માં દક્ષણને ત્રાસે ને એથી વડનગરમાં રહેલા તમામ નાગરો નિકળ્યા તે ઇડર, વાસવાળું, ડુંગર પાસે, કાશી ને મથુરા જઈ વસ્યા. એ બાબત, કોઇ વલ્લભદાસનો કરેલો નરસિંહ મેહેતાના છોકરાનો વિવાહ* એ નામનો એક જુનો ગ્રન્થ મને મળ્યો છે, તેનાં ૬ ઠ્ઠાં કડવામાંથી મેં ઉતારી લીધી છે, પણ કેટલાકની ભલામણ ઉપરથી તે ૬ ઠ્ઠું કડવું જ અહિં દાખલ કરૂં છઉં.

* આ મૂળ ગ્રંથ અમને પ્રાપ્ત થયો છે, તે ઉપરથી નકલ કરીને આ નાગરોત્પત્તિદર્શક ઉપયોગી કાવ્ય અમે આ ગ્રંથના પરિશિષ્ટમાં છપાવ્યું છે તે જોવાની સુજ્ઞ વાચકોને વિનતિ છે. સંપાદક ન. ઈ. દેશાઇ

કીધો મંત્ર એવો ન્યાતે મળી, ધન ધન થયા મનચિંતા ટળી. ૧
હવાં નરસિંહ મહેતો કેમ થયા, વડનગરથી બીજે કેમ રહ્યા. ૨
સર્વે વાત કહું વિસ્તારી, સુણો શ્રોતાજન ધીર ધારી. ૩
એમ વર્ષ કંઈ વહી ગયાં, રાજા રાજ્ય ક્ષત્રીનાં થયાં. ૪
વળી જવન હસ્તિનાપુર ધસ્યા, ત્યાં નાગર પાસે જઈ વસ્યા.” ૫

“ચાકર થઈ નાગર તે, ભોગ પૃથ્વી ભોગવે;
એમ કરતે જે થયું તે, સુણો સહુ કહું છું હવે. ૧
(૬૪૫) સંવત છશે પીસતાળીશ, જવન ભે માની ઘણો;
નગ્ર ભાગું માસ માધે, વિસ્તાર કહું તેનો સુણો. ૨
નગ્ર પાટણ તણો રાજા, મહા ધર્મ સુધીર;
અર્ધ નાગર ગયા અહિંથી, બડા બાવન વીર. ૩
અરાઢ સહસ્ત્રની સંખ્યા છે, તેમાં ગૃહસ્થ બાર હજાર;
કુંવારા ખટ સહસ્ત્ર છે, મહાદેવનો પરિવાર. ૪
તે અર્ધ ભીતર નગ્રમાં રહ્યા, અર્ધ ગયો જે વાસ;
રહ્યા તે આભીતર કહાવ્યા, ને ગયા જે અધવાસ. ૫
નાતજાતમાં કાર્ય કારણ, એકમત મનમાંહ્ય;
પગરણ આવે જેહને, ત્યાં સર્વ ભેગા થાય. ૬
સીધપૂર પાટણ વીશે, અધવાસ સમવા જે રહ્યો;
રીતભાત આચારથી, વડનગરથી પૃથક થયો. ૭
એમ કરતે વરસ કેટલાં, થઈ ગયાં તે મધ્ય;
સર્વ સુખ આનંદ ભોકતે, રાજકાજ સમર્થ. ૮
પછે ક્ષત્રીવટ જે ધારી નાગરે, તે રાજવશી થઈ રહ્યા;
કેટલા બીજા રહ્યા તે, વ્યાપારને વશ થઇ ગયા. ૯
વ્યાપારના ઉદ્યમ કરે, તેનું ગૃહસ્થ નામ ન્યાતે ધરયું;
બીજા બ્રાહ્મણ વેદમૂર્તિ, એ ત્રિવિધ નામ કળિમાં કરયું. ૧૦
પ્રથમ નગર ભાગ્યું એણી રીતે, મહા મ્લેચ્છને ત્રાસ;
પછે બીજી વાર ભાગ્યું તે, કહે વલ્લભદાસ. ૧૧
(૧૨૭૨) સંવત બાર બોતરે, પૂરણ કાર્તિક માસ;
ગોરીશાયે દ્રવ્ય લીધો, તેણે છોડ્યો વાસ. ૧૨
તારે નોંધણ રાજા જુનાધડનો, જેને ત્રણ લાખ અસવાર;
બે સહસ્ત્ર ધરને સનમુખ આવી, લાવ્યો દેશ મુઝાર. ૧૩
ઘણા આદર થકી રાખી, ભાવે નાગરી ન્યાત;
રાજકાજનો ભાર સુંપ્યો, સુણે તે કહે વાત. ૧૪
તેણે સમે તે માંહ્યથી, એક સહસ્ત્ર ધર ઇડર ગયાં;
પાંચ સહસ્ત્ર ધર પગ પરઠીને વડનગર માંહે રહ્યાં. ૧૫

એણી રીતે અમદાવાદી, અધવાસ પદ પામ્યા સહી;
સોરઠી બે સહસ્ર તેને, આભ્યંતર પદવી રહી. ૧૬
બારગામ અધવાસ કેરાં, સોરઠીનાં પુર બાર;
પછે જે રહ્યા વડનગરમાં, તેનો કહું વિસ્તાર. ૧૭
(૧૭૮૨) સંવત સત્તર બ્યાસી એ તો, દક્ષણ કેરો ત્રાસ;
સરવે નાગર નીસર્યા, નગ્રની મુકી આસ. ૧૮
ઇડર, વાલંભ, વાંસવાળુ, ડુંગરપુર, પાટણ રહ્યાં;
નગ્રથી જે નીસર્યા તે, કાશી ને મથુરા ગયા. ૧૯
એણી રીતે નગ્ર ભાગ્યું, કલીને મહીમાય;
૭ ગામ વડનગરનાં થાયે, ત્રણે સમવાય. ૨૦
શ્રી સદાશિવની કૃપાથી, છે સર્વે સંપતવાન;
સુખ સંપતથી હીન થયા, જેણે મેહેલ્યું વેદ વિધાન. ૨૧
વેદ વિધિ નવ આદરી, તેનું તેજ શિવજીએ હર્યું;
હવાં નરસઇ મેહેતો થયા તે, વિધિ વિસ્તારી કહું. ૨૨

એ ઉપરથી જોતાં નાગર બ્રાહ્મણ, નાગર ગૃહસ્થ (વેપારી અને સરકારમાં કામ કરનારા) અને નાગરક્ષત્રી (રાજા અને સિપાઇયો અથવા સિપાઇનામજાદ) એ ત્રણ તડાં છે.*

૫. સુરતમાં નાગરો ક્યારે આવ્યા તે સંબંધી કંઈ ઉપર લખ્યું નથી—પણ સુરતના ઘણા ઘરડા નાગર બ્રાહ્મણો કહે છે કે 'આપણે પ્રથમ ચાંપાનેરથી તે ભાગ્યા પછી સુરતની આજુબાજુના ગામમાં આવી રહ્યા.' હજી સુરતના નાગર બ્રાહ્મણો અડાજણીયા, નવસારીગરા, વલસાડિયા, બરાનપોરિયા વગેરે કહેવાય છે. ચાંપાનેર† ભાગ્યું સંવત ૧૫૪૦ ના પોસ સુદ ૩ જે ને સુરત શેહેર વસવા માંડ્યું આસરે સંવત ૧૫૭૦થી.—એ ઉપરથી જણાય છે કે મુસલમાનના ત્રાસથી બ્રાહ્મણો નાહાસીને સુરતની આસપાસનાં ગામ જાહાં હિંદુની સત્તા હશે તાંહાં આવી રહ્યા.

* "નાગરોત્પત્તિ" નામનો એક સુંદર નિબંધ ભાવનગરવાળા રા. રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતાએ લખ્યો છે. તેમાં આ વિષયની સારી ચર્ચા કરી છે. સંપાદક ન. દી. દેશાઇ

† ચાંપાનેરનો છેલ્લો રાજા રાવળ જેસિંગ ઉરફે પતાઈ રાજા હતો. ચાંપાનેરમાં હિંદુ રાજા હતા તાંહાંસુધી બ્રાહ્મણો તાંહાં રહ્યા ને મુસલમાન આવ્યા કે તાંહાંથી નાઠા એવો સંભવ છે. રાસમાળામાં લખ્યું છે કે ચાંપાનેરના રાવળને અને ઇડરના રાવને અદાવત હતી તેથી ઇડરના રાવે પોતાની મદદમાં મુસલમાનને તેડી ચાંપાનેર પર હુલ્લો કરાવ્યો. રાવળને માળવાના સુલતાનની મદદ હતી પણ આખરે તે હાર્યો ને અમદાવાદના મહંમદ બેગડાએ ચાંપાનેર લીધું ઇ. સ. ૧૪૮૪ ની ૨૭ મી નવેમ્બરે.

વળી સુરતના બ્રાહ્મણો કહે છે કે પ્રથમ અશ્વનીકુમાર—ફુલપાડા ગામમાં પોણોસેક વરસ રહ્યા ને ત્યાંથી પછી પરામાં પોણોસેક વરસ રહ્યા ને પછી શેહેરમાં આવ્યા. શેહેરમાં આવ્યા ને ૧૫૦ વરસ થયાં અને તીજી વાર વડનગર છોડ્યાને પણ ૧૪૦ સેક વરસ થયાં, પણ વલ્લભદાસે સુરતનું નામ નથી દીધું માટે જણાય છે કે તેઓ ઇડરથી ચાંપાનેર આવેલા. હવે ઇડર જે ગયલા તે વલ્લભદાસના કહ્યા પ્રમાણે બીજી વારના નાઠેલા તેમાંથી—માટે હમે બીજી વારના નાહાસવામાંથી વડનગરથી ઇડર અથવા જુનાગઢ ને પછી ઇડર* ગયલા ને તાંથી ચાંપાનેર આવેલા ને તાંથી પછી ગામોમાં રહેતા રહેતા છેવટે સુરત આવી રહેલા એમ કલ્પના થાય છે.

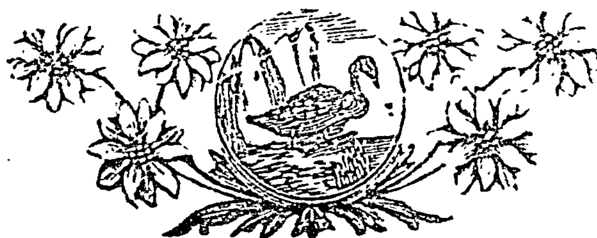
૬. ગુજરાતમાં સીપાઈ નાગર કોઈ નથી. (કાશી ને ગ્વાલિયર તરફ છે.) ગૃહસ્થ ને ભિક્ષુક એવા બે ભેદ થયા તે વિષે વલ્લભદાસે બે પ્રસંગે કહેલું છે. તેમાં બીજો પ્રસંગ ઉપલી કવિતામાં છે જ. પહેલા પ્રસંગમાં એમ કે વેદધર્મના રક્ષણને સારૂ કેટલાકને ક્ષત્રીનું કામ કરવું પડ્યું તેથી તેઓ ગૃહસ્થ કેહેવાયા ને જે લોક પોતાના અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ રાખી રહ્યા તે ભિક્ષુક કેહેવાયા. એઓ એક બીજાની દક્ષણા લે તેમ ગૃહસ્થની પણ લે; ગૃહસ્થ, ભિક્ષુકની ન લે. અસલ બ્રાહ્મણો કોઇ વાણિયા વગેરેની દક્ષણા લેતા નહીં, પણ હાલ સહુની લે છે ને કેટલાક બ્રાહ્મણો તો વાણિયાને શુભાશુભ કર્મ કરાવે છે.—પણ એ કારણ માટે સુરતમાં એ વર્ગ જે કુંકણાને નામે ઓળખાય છે તેમનો કોઇ ઢાંકડા વર્ગમાંનાને કન્યા દે છે (કવચિત જ બને છે) તો તેને કેટલોક દંડ આપવો પડે છે. જેમ ભિક્ષુક વર્ગમાં હવે, પંડ્યા હોય છે તેમ ગૃહસ્થ વર્ગમાં હાલ નથી—કેમકે તેઓએ વેદશાસ્ત્રનાં અધ્યયન મુકી દીધાં છે.

૭. આજકાલ જુવાનિયા ગૃહસ્થો ભિક્ષુકને નીચા સમજે છે, પણ કુળધર્મ જોતાં તો તેઓ કર્મભ્રષ્ટ છે માટે તેઓ નીચા. દુનિયાંદારીની માહીતી જોતાં અને શ્રીમંતાઇ જોતાં ગૃહસ્થો, બ્રાહ્મણો કર્તાં વેહેવારમાં ઉંચા ખરા. પણ એ વિચાર મારે કરવાનો નથી. વૃદ્ધ નાગરો હજી ભિક્ષુકને પોતાના પૂજ્ય સમજે છે. હાલમાં બ્રાહ્મણો આગળની પેઠે ગૃહસ્થના ઉપર

* ઈડરમા સામળિયો સોઢ નામના હિંદુ રાજાના વખતમાં પ્રથમ નાગરો (હું ધારૂંછ કે વડનગરથી) ઈડર ગયા ને ચાંપાનેરથી નિકળ્યા એ બધી મુદત ૨૫૦ વરસની થાય છે. ઇડરના નાગરોની વાત રાસમાળામાં આ પ્રમાણે છે:—સામળિયાના કોઈ વંશજે પોતાના એક નાગર કારભારીની કન્યા સાથે પરણવાનું ધાર્યું હતું ને પછી એ નાગરે જુગતીથી સોનંગજી રાઠોડને બોલાવી સોઢ વંશનું નિકંદન કરાવ્યું. હું ધારૂંછ કે પછી તાંહાં આજુબાજુના મુસલમાનોએ ત્રાસ દીધેલો તેથી તાંહાંના નાગરો ચાંપાનેર આવી રહેલા.

ઝાઝો આધાર રાખતા નથી; તેઓએ પણ પોતાના પૂર્વના ધંધા છોડીને સંસાર ઉદ્યમે વળગવા માંડ્યું છે. હવે ગૃહસ્થ ને ભિક્ષુક એ ભેદ રાખી માંહોમાંહે કુસંપ વધારવો, એક બીજાને કન્યા ન આપવી આદિ લઇ વાતોના પ્રતિબંધ પાળવા અને તેથી થતાં નુકશાન ખમવાં એ શ્હાણા ને ચતુર નાગરોને ઘટતું નથી. હું કહેવાઉં તો છઊં ભિક્ષુકનાગર પણ મેં ભિક્ષુકી થોડીક જ કીધીછ. હું ઉત્તમ પ્રકારની ગૃહસ્થાઇમાં ઉછર્યોછ. મારા વિચારમાં આમ છે કે ગૃહસ્થે પોતાની માની લીધેલી મોટાઇ મુકી દેવી અને ભિક્ષુકે પોતાની ભિક્ષુકીનો હક અને હલકી રીતભાત છોડી દેવી—એ બંનેએ પરસ્પર કન્યાઓ આપવી લેવી—એક જ શેહેરમાં નહીં પણ બધે ઠેકાણે ઘણોક સુધારો પણ દાખલ કરવો કે જેથી નાગરની સ્થિતિ ઘણી જ ઊંચી પંક્તિની થાય. કુલ ગુજરાતી લોકની નાતોમાં નાગરની નાત, કુળ, રૂપ, આચાર, વિદ્યા, પદવિ, ચતુરાઇમાં સહુથી શ્રેષ્ઠ મનાઇ છે ને મનાય છે. (એ વિષે વધારે કોઇ બીજે પ્રસંગે બોલીશ.)

ઉપરની લાંબી હકીકતને મારી સાથે થોડો સંબંધ છે, માટે લખવી તો જોઇયે નહી, પણ ગુજરાતી બ્રાહ્મણોમાં ઘણા ઘણા જણ ગોત્ર પ્રવર વગેરે શું છે તે જાણતા નથી, તેઓને જણાવવા માટે અને મારી નાગર સંબંધી કેટલીક જાણ જે મને મેહનતથી થઈ છે તે મારા નાતીલાઓને કેહેવા માટે ઉપલો વિસ્તાર કર્યો છે-બાકી, નાગર દાખલ મારી મોટાઇ બતાવવાને કર્યો નથી.

વિશ્રામ ૨ જો

ઘરડાં વડિલો ને સાબાપ

મારા પ્રપિતામહ—બાપના દાદા નારાયણ દવે એણે વેદ ચોખ્ખો ભણીને પંચકાવ્યથી વ્યુત્પત્તિ સારી કરી લીધી હતી. એ મંત્રશાસ્ત્ર ભણ્યા હતા ને શ્રૌતકર્મ સારી પેઠે જાણતા. એણે અગ્નિહોત્ર લીધું હતું. દિનમણિશંકર શાસ્ત્રી આદિ લઈ ન્યાતના ઘરડાઓ હજીએ કહે છે ને માહારા બાપ પણ કેહેતા કે નારાયણ દવેની પાસે સિદ્ધિ સરખું કંઇ હતું. એક વખત પોતાના છોકરાનાં લગનની ન્યાત પકવાને કીધી, તેમાં એક ન્યાત (આસરે ૩૦૦ માણસ) જમાડાય એટલું પકવાન કીધું હતું. પકવાનના ઓરડામાં ઘીનો દીવો પડદામાં અખંડ રાખ્યો હતો ને પોતે તેમાંથી પકવાન આણી પીરસનારને આપતા. ઘરનાંને કહ્યું હતું કે તમે કોઇ દીવો જોશો નહીં; ને એ પ્રમાણે એક દહાડાની ન્યાતની સામગ્રીમાંથી ત્રણ ન્યાત જમી. પછે સરવે વિસ્મય પામ્યા. પણ પછી કેટલાએક જણે તેની સ્ત્રીને ઉસકેરીને એની પાસ તાળું ઉઘડાવ્યું; માંહ્ય જઇને બાઇએ જોયું એટલે દીવો ગુલ થયો ને પછી કોઇએ કંઇ દીઠું નહીં.

એ નારણ દવે પોતાનો આવ્યો ગયો ખરચ યજમાનની સાહ્યતાથી કાહાડતા.

એને ત્રણ છોકરા—પુરૂષોત્તમ, વિશ્વોત્તમ અને નરોત્તમ. વિશ્વોત્તમ પરણ્યા હતા, પણ તેને સંતાન થયાં નહોતાં. નરોત્તમને બે સંતાન થયાં—એક છોકરો ઠીકાભાઇ અને એક છોકરી શિવગવરી, પણ એ બે મરી ગયેથી નરોત્તમનો વંશ પણ પરવાર્યો છે. હવે મ્હોટા જે પુરૂષોત્તમ,—મ્હારા બાપના બાપ તેને વિષે નીચે પ્રમાણેઃ—

મારા પિતામહ—બાપના બાપ પુરૂષોત્તમ દવે દશગ્રંથપાઠી હતા—દશ ગ્રંથ એટલે સંહિતા આખી, પદ, ક્રમ, છ અંગ (શિક્ષા, સૂત્ર, અષ્ટાધ્યાયી, નિરૂક્ત, છંદ ને જ્યોતિષ) અને બ્રાહ્મણ. ત્રણ વૃત્તિ કૌમુદી અને પંચકાવ્ય ભણ્યા હતા તેથી એને ભાષાવ્યુત્પત્તિ ઘણી જ સારી હતી. એણે કોઇ અમુક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો નહોતો. તો પણ એ, ભાગવતાદિ પુરાણો યથાર્થ યથાસ્થિત વાંચતા. પિંગળશાસ્ત્ર સારી પેઠે સમજતા, પણ કંઇ કવિતા કરતા નહીં. એને પિંગળની સમજ હતી તે આટલાપરથી માલમ પડે છે કે છંદ સંબંધી જે અંગ તેનો પાઠ તો એને હતો જ ને સંસ્કૃત ભણેલા એટલે તે સમજતા, અને વળી ભદ્રશંકર દીક્ષિત જે સંસ્કૃત પિંગળશાસ્ત્રમાં એક્કો કહેવાતા તે એના પરમ સ્નેહી હતા. એના બાળબોધ અક્ષર ઘણા સારા હતા—એના હાથનાં લખેલાં પુસ્તકો ઘણે ઠેકાણે હજીએ વંચાય છે.

એ પોતાનો ગુજારો વેદિયા એટલે કર્મકાંડ કરાવી, લેખક એટલે લોકોનાં પુસ્તકો લખી અને પુરાણો વાંચી કરતા. વળી ત્રણ હજારની કિમ્મતનાં ઘરો હતાં, તેનું ભાડું પણ રૂપિયા સોએક વરસ દહાડે આવતું, એમ સહુ મળીને રૂપિયા ત્રણસેંએકની વરસ દહાડે એને પેદાશ હતી.

એની સ્ત્રી ગૌરીવહુને (પિયરનું નામ ધનકુંવેર) અધરણીનો જેશંકર નામનો એક છોકરો અવતર્યો હતો, પણ તે પાંચ વરસનો થઇને મરી ગયો હતો. એને ત્યાર પછી ઘણે વરસે ત્રણ છોકરા થયા, તેમાં પહેલા ઇચ્છાશંકર, બીજા વેણીશંકર અને ત્રીજા મ્હારા બાપ. ઇચ્છાશંકર સંવત ૧૮૫૬ માં જન્મીને ૧૯૧૦ના ભાદરવા વદ પાંચેમે અને વેણીશંકર ૧૮૫૯ માં જન્મીને ૧૮૯૨ માં ગુજરી ગયા છે. વેણીશંકર સંબંધી હું કંઇજ જાણતો નથી, પણ એટલું સાંભળું છઉં કે એ બે વાર પરણ્યા હતા ને એને કંઇ સંતાન થયું નથી. ઇચ્છાશંકર કાકા સ્વભાવે ધીરા અને માયાળુ હતા, અને દુનિયાદારીમાં ઘર નાતનો વહેવાર સારી રીતે જાણતા. એણે ઋગ્વેદ-સંહિતા આખી ભણી હતી. પણ સરકારમાં ટળાટાંની નોકરી કરી પોતાનો સંસાર ચલાવતા-એને હાલ વિધવા સ્ત્રી બે છોકરા ને એક છોકરી છે.

પોતાના ત્રણ છોકરાનાં જનોઇ દેવાને વાસ્તે પુરૂષોત્તમ દવેએ મુંબઈ, ભાવનગર અને વડોદરે એ ત્રણ ઠેકાણે વેદનાં પારાયણ કર્યાં હતાં તથા પુરાણો વાંચ્યાં હતાં ને એ રીતે રૂપિયા હજારેક એને મળ્યા હતા. એનો સ્વભાવ એવો હતો કે કાર્ય પડે ત્યારેજ દ્રવ્યને માટે દેશાંતર કરવું, બાકી તેને રાત્ર દિવસ કુટુંબમાં બેસી વેદ ભણ્યાં કરવાનો અને પુસ્તકો લખ્યાં કરવાનો ચાલ હતો;-(બે કલાકમાં ૭૫ શ્લોક સારે અક્ષરે લખતા). ઘરમાં સુમાર વનાનાં પુસ્તકો હતાં તે બધાં મ્હોટી આગમાં બળી ગયાં છે.

પોતાના ત્રણ છોકરાને પરણાવતાં રૂપિયા ૭ હજાર જોઇતા હતા, તે પોતાની સાળીની છોકરીના છોકરા અમરીતરામ ઉરફે ભાણજાભાઇ જે શ્રીમંત હતા તેની પાસથી પોતે કરજે લીધા હતા.

પુરુષોત્તમ, ગૌર વર્ણ દઢીબાટીના અને તેજસ્વી હતા; ઘરમાં ઘરેણાં-ગાંઠાં તો થોડાં જ, પણ અન્નનો સંગ્રહ પુષ્કળ રહેતો હતો. છોકરાંઓને ભણાવવા પછવાડે ઘણો જ શ્રમ લેતા. શાંત સ્વભાવ, કુટુંબ ઉપર પ્રીતિ, સંતોષ અને ગરીબ છતે ઘણો ટેક એવા એ હતા. એનો ટેક એવો હતો કે કોઇ વેદપુરાણ સારૂ આમંત્રણ કરતું તોજ જતા, બાકી કોઇની ખુશામત કરતા નહીં. એના ટેકનો એક દાખલો એવો છે કે એક વખત એ બાલાજીનાં દરશણ કરીને શ્રીમંત ત્રવાડીને સ્હેજ મળવા ગયા હતા; ત્યાં

કોઇએ ત્રવાડી પાસે એની મશ્કરી કરાવી કે કેમ દવેજી ન્હોતરૂંબોતરૂં પકવવાને આવ્યાછ કે? ત્યારે દવેજીએ જવાબ દીધો કે હા, મહારાજ. ને પછી તે કોઇ દહાડો ત્રવાડીને ઘેર તો શું પણ બાલાજીના દરશણ કરવાને પણ ગયા નહીં. ત્રવાડીને ઘેર ઘણાં ઘણાં કર્મકાંડ થતાં ને તે દવેજીને બોલાવતા પણ દવેજી જતા નહીં. એને પાર્થિવપૂજનનો નિયમ હતો.

એ પુરુષોત્તમ દવેએ સંવત ૧૮૮૪ ના કારતક વદ ૬ ઠે ૬૨ વરસની ઉમરે દેહ છોડી.

એની સ્ત્રી મારી પિતામહી બાપની મા ધનકુંવર અથવા ગૌરીવહુ વિષે ઝાઝું જાણ્યામાં નથી—એટલું જ કે એના બાપ ગણપત દીક્ષિત હરીવસી દેસાઈના બાપ સગરામવસીના આશ્રિત હતા, જેથી તે પોતાનાં બ્હેનભાણજાંને વખતે વખતે મદદ કરતા. એ વડીઆઈ, વડવા પછી ૪–૫ વરસે ૫૫ વરસની ઉમરે સંવત ૧૮૮૮ ના સાલમાં ગુજરી ગયાં. એઓની પ્રકૃતિ સંતોષી, શાંત અને હેતાળ હતી.

મારા માતામહ—માના બાપ જીવરામ બ્રાહ્મણની વૃત્તિ રાખતા. એનું ગોત્ર બૈજવાપસ હતું. એ સંવત ૧૮૮૩–૮૪ માં સાઠેક વરસની ઉમરે ગત થયા છે. એ ગાઈ જાણતા. એના ભાઇ દુલ્લભરામ જે મારી માને ને મને મુંબાઇ લઇ જતા અને ત્યાંથી લાવતા તેને હમારી દાઝ બહુ હતી. આહા! એની સાથે જારે હું બાળપણમાં ઓટલે બેસતો તારે તેની ઘડપણની ચામડી જોઇને અને તેની વાતો સાંભળીને મને કેવો આનંદ થતો!

મારી માતામહી—માની મા ઇચ્છાલખમી ઘણી ગરીબ અને હેતાળ હતી.

મારા પિતા લાલશંકર સંવત ૧૮૬૪ના પોષ સુદ ૯ મે જન્મ્યા હતા. એ બાળપણમાં શરીરે ગેટકીજેવા, ગોરા, ચપળ છતે શાંત અને ડાહ્યા હતા. પાંચ વરસે એને ઉપવીત સંસ્કાર થયો. પછી વિદ્યાભ્યાસ કરવા માંડ્યો તે ૧૭ વરસ સુધી—દરમીઆનમાં એ બે આઠા ઋગ્વેદ સંહિતા, ત્રણવૃત્તિ સારસ્વત, ચાર સર્ગ રઘુવંશના, એક સર્ગ કુમારસંભવનો અને સ્ત્રીપ્રત્યય સુધી કૌમુદી એટલું શિખ્યા ને પોતાના બાપ જે લહીયાનું કામ કરતા તે પ્રમાણે એ પણ લખતાં શિખ્યા ને ૧૮ વરસની ઉંમરે ચકલે બેસી લોકનાં ટીપણાં લખતા. ઓગણીસમે વરસે સંવત ૧૮૮૩ના મહાસુદ ૫ મે પરણ્યા અને પરણ્યા પછી તરત જ વૈશાખ મહિનામાં એને મુંબઇ નોકરી થઇ.—આવી રીતે કે સરકારની તરફથી કપતાન (પછવાડેથી કરનલ) જેરવીસનાં ઉપરીપણાં નીચે નિશાળોને વાસ્તે ગ્રન્થો છપાવવાનું કામ ચાલતું હતું તે વખત હમણાંની પેઠે ટૈપનું કામ ચાલતું

ન્હોતું પણ શીલા છાપાથી ગ્રન્થ છપાતા, એને સારૂ સારા અક્ષર લખનારા જોઇતા હતા. દક્ષણી લહિયાઓ તો હતા જ, પણ ગુજરાતી ભાષા સમજીને લખે એવા તે ન્હોતા, માટે જેરવીસે સુરતની અદાલતના જડજ મિસ્તર જોન્સને લખ્યું હતું કે સુરતમાં કોઇ સારા લહિયા હોય તો તેને અહીં મોકલવા. એ ઉપરથી અહીં અદાલતમાં જોન્સે લહિયાઓની પરીક્ષા લીધી હતી. એ પરીક્ષામાં લાલશંકરને પણ એની મસીઆણુ બેનના છોકરા ભાણુજાભાઇએ (જેને હમારા કુટુંબની દાઝ હતી ને જેણે ઘણા ઉપકાર કરયા હતા તેણે) ઉસકેરીને મોકલ્યા હતા. અસલના લહિયાઓના અક્ષર–જાડા ને લાલશંકરની કલમ અસલથી જ સાફ ને પાતળી તેથી દશ ઉમેદવારોમાં એ પસાર થયા ને પછી જોન્સને તીસને પગારે મુંબઇ જવાનું કહ્યું. મારા દાદા તો ખાટલાવશ હતા. પણ મારી દાદીએ મારા બાપને મુંબઇ જવાની ના કહી. ભાણુજાભાઇયે મ્હેણું મારયું કે તમો ત્રણે ભાઈનાં જનોઇ લગન વગેરેના ખરચના રૂપિયા ૬૦૦૦) મેં તમને કરજે આપ્યા છે તે પાછા ક્હારે અદા કરશો? માટે નોકરીને સારૂ આનાકાની ન કરો. એ બોલવું લાલશંકરને વ્હાડી નાંખ્યા સરખું લાગ્યું ને પછી તરત જ નિકળ્યા. મુંબઇમાં એક વરસ સુધી ૩૦ ને પગારે ને બીજાં બે વરસ સુધી ૪૫ ને પગારે નોકરી કીધી. પછી એ કારખાનું સરકારે પુને લઇ જવાનું ઠેરવ્યું. જેરવીસે લાલશંકરને ૬૦ ને પગારે પુને આવવાનું કહ્યું, પણ માએ ના લખી તેથી તે પુને ન ગયા. જેરવીસે ઘણું સારૂં સરટિફિકેટ અને રૂા. ૧૩૫) ઇનામ આપ્યું. સરટિફિકેટમાં તે લખે છ કે "લાલશંકર ગુજરાતી ને બાળબોધ અક્ષર ઘણા જ સુંદર લખે છે."

પછી લાલશંકર ત્રણ વરસ સુરતમાં રહ્યા. અહીં ભાંય મેં હાલ ખરીદ કીધીછ ને જાહાં અસલ ભાણુજાભાઇનું ઘર હતું ત્યાં તે સવારથી તે સાંજ સુધી બે કલાક ભોજનવિશ્રાંતિનો સમય ક્હાડી ત્રણ રૂપિયે હજાર એ લેખે નિત ૧ રૂપિયાનું નિયમ પુરઃસર કામ કરતા.

સરકારે પુનેથી છાપખાનું ક્હાડી નાખ્યું ત્યારે અધુરાં રહેલાં પુસ્તકો મુંબાઇમાં લોકોનાં છાપખાનાંમાં છપાવવાને મોકલ્યાં–એ પ્રસંગે એને તેડું આવ્યું. લાલશંકર પાછા મુંબઇ ગયા ને બે વરસ સુધી ૩૦ ને પગારે રહ્યા.

એવામાં મુંબઈની સદર અદાલતમાં રૂા. ૧૫ ની કારકુનની જગા નિકળી તેને માટે લાલશંકરે અરજી કરી અને પછી સને ૧૮૩૫ ના જાનેવારીની ૭ મી તારીખથી ત્યાહાં રહ્યા. પછી ૨૦–૨૫ નો પગાર થયો ને ૨૨ મી ઓકટોબર ૧૮૫૭ થી ૩૦ નો થયો.

ઘડપણ ને નબલાઇને લીધે કામ કરવાને અશક્ત થયાને લીધે સને ૧૮૬૩ ની ૭ મી ફેબરવારીથી લાલશંકરે મહિને રૂ. ૧૦ નું પેનશન લીધું. પેનશન લીધા પછી તે સપ્ટેમ્બરમાં સુરત આવી રહ્યા. અહીં નબલાઇ વધી ખાટલે પડ્યા. સનેપાત થયો અને અંતે તે ચાર દહાડા અવાચક રહીને સંવત ૧૯૨૦ ના પોષ સુદ ૧૦ મે સને ૧૮૬૪ ની ૧૮ મી જાનેવારીએ ૫૬ વરસની ઉમર પુરી કરીને બીજે દહાડે મુક્ત થયા.

ઉદ્યોગમાં લાલશંકર જેવો કોઇ ગુજરાતી તો મારા જોવામાં આવ્યો નથી. એ ચાર વાગતે નિત ઉઠતા. ઉઠીને લોકોના છાપાખાનાનું લખવા બેસતા તે નવ વાગતા સુધી–એ દરમિયાનમાં મારી મા રસોઇ તૈયાર કરતી તે જમીને બરાબર દશ વાગતે ઉતાવળી ચાલથી ૧ાા મૈલ ચાલી અદાલત જતા. ઓફીસમાં ૬ વાગતા સુધી કામ કરતા. ત્યાંથી ઘેર આવતાં રસ્તામાંથી ઘરને સારૂ સોદો ખરીદ કરતા. ઘેર આવી ૮ાા વાગતા સુધી છાપાનું લખતા, પછી જમતા, પછી કલ્લાકેક ફુરસદમાં ગાળી પાછા લખવા બેસતા તે ૧૧–૧૨ વાગા લગી. જો કે છાપાનું લખવાનું સાવચેતી ને ધીરજનું છે તોપણ પોતે મળવા આવે તેની સાથે અને મારી મા તથા મારી સાથે વાતો કરતાં જતાં સાસું લખાણ સમજીને ઝડપથી લખ્યાં જતા. બાળબોધ અક્ષરનાં મોટાં ૪ પૃષ્ઠનો એક રૂપિયો અને ગુજરાતી ૬ પૃષ્ઠનો એક રૂપિયો એ લેખે લખતા. અરે એના હાથનાં લખેલાં પુસ્તકો ઘણાં જ છે. એના જેટલું કોઇ લહિયાએ લખ્યું નહીં હોય. મુંબઇમાં ત્રણ ચાર શીલાછાપખાનામાં જેટલી ગુજરાતી ચોપડીઓ જેટલી વાર છપાઇ છે તેમાંની ઘણીએક એના જ હાથની છે. જેરવીસના છાપખાનામાંથી નિકળેલાં એના બાળબોધ અક્ષરવાળાં પુસ્તકો બહુ જ છે–એ સિવાયે બીજી ઘણી પોથીયો–ભાગવત, ચંડીપાઠ, આદિ લઇ જે છપાઇ જ નથી.

શિક્ષામાળા પુસ્તક ૨ જામાં ત્રિકોણમિતિનો વિષય જે ઝીણા બાળબોધ અક્ષરે છે તે એનો પહેલો લખેલો. એના સહુથી સરસમાં સરસ બાળબોધ અક્ષરવાળાં પુસ્તકો ગુજરાતી **વિદ્યા ઉદ્દેશ લાભ ને સંતોષ** અને સરેઠી ડમાર્ગનનું **બીજ ગણિત** છે. ગુજરાતી અક્ષરવાળાં પુસ્તકોમાં **ભૂગોળવિદ્યા** (ઝીણા અક્ષરની), પહેલી છપાયલી **સંસાર ચોપડી અને મંડળી મળવાથી થતા લાભનો** નિબંધ.[1] **પિંગળ પ્રવેશ** પહેલી આવૃત્તિ ને **રસપ્રવેશ**[2] પણ એના જ લખેલા છે. મેં એના બાળબોધ

* ૧ આ નિબંધ સરકારી નર્મગદ્યમાં છપાયો છે. (ન. ઈ. દેશાઈ)

* ૨ પિંગળ પ્રવેશ અને રસ પ્રવેશ નર્મકવિતાના પાછલા ભાગમાં છાપેલા છે. (ન. ઇ. દેશાઇ)

અક્ષરનો સરસમાં સરસ નમુનો રાખવાને સુનેરી કાગળ ઉપર ચંડીપાઠ લખાવ્યો હતો જે તેણે મોટી ધીરજથી ને સફાઇથી મોટે અક્ષરે લખ્યો હતો–પણ એ પોથી ડાકટર ભાઉ દાજીની નજરે પડેથી એણે પોતાની લાઇબ્રેરીમાં રાખવાની ઇચ્છા દેખાડીને લઇ લીધી–હું ઘણો જ દલગીર છઉં કે તે તેની પાસે પણ ન રહી–પુઠું કરાવવાને ડાકટરે બહાર કહાડી હતી એવામાં કોઇ ચોરી ગયું. લાલશંકર કહેતા કે 'હમારા જેરવીસના ખાતામાં એક દક્ષણી લહીયો હતો તેના જેવો તો મુંબઇ પ્રેસિડેન્સીમાં ન્હોતો ને તેના પછી તો હું એક રહ્યો છઉં, પણ હવે અવસ્થાથી અક્ષર ઉતરી ગયા છે!

એટલા ઉદ્યમની સાથે ઘર ચલાવવાની કાળજી રાખતા. મારી માએ બે વરસ ખાટલો ભોગવ્યો તેની ખટપટ કરતા. એ જ્યારે સુરત રહેતા ત્યારે છાપખાનાવાળાના આગ્રહથી સુરતથી કાપી લખી પોસ્ટમાં મોકલતા. લખ લખ લખ એ જ એનો ઉદ્યોગ.

એટલો ઉદ્યમ જોઇને લોકને એવું લાગશે કે તે લોભી હતા, પણ નહીં. ઘરમાં કુટુંબને સારી હાલતમાં રાખવાને માટે, પરોણા દોસ્તોની ખાતર કરવા માટે અને ન્યાતમાં ઉજળા કહેવાતા હતા તે તેવા હંમેશ કહેવાઇયે એટલા માટે અને અંદર તો પોલું હતું માટે એને ઉદ્યમ કરવો પડતો–તેમાં વળી ડાહ્યો દીકરો દેશાવર ભોગવે તે પ્રમાણે છાપખાનાવાળા એનાજ અક્ષર પસંદ કરતા તેથી તેઓ એને જ મ્હેનત આપતા–બાપુ હરશેઠ દેવલેકરે તો ખરી જ ભક્તિ દેખાડી–કે એના મુવા પછી કોઇ ગુજરાતી પુસ્તક બીજાની પાસે લખાવી છપાવ્યું નથી.

સદરઅદાલતમાં રહ્યા છતાં એણે વકીલ મુનસફની પરીક્ષા ન આપી તેનું કારણ એ કે તે તરતના લાભને વધારે જોતા, અને વકીલ થઇ ખુશામતને તથા મુનસફ થઇ ઉપરીના ઠપકા સાંભળવાને ઇચ્છતા નહીં. તેઓ કહેતા કે 'લોકો સરકારી કામદારોને માન આપે છે પણ તેઓને ટોપીવાળાઓના કેટલા ઠપકા સાંભળવા પડેછ ને તેઓને કેટલી અંદર-ખાનેની ખુશામતથી નિભવું પડેછ તે હમે જ જાણીયેછ.' 'ઇશ્વરે મારાં કાંડાંમાં જોર મુકયુંછ એટલે મારે નચિંતથી રળવાનું છે; મોટા કામમાં હાથ ઘાલવાથી કેટલીક નીતિને આઘે મુકવી પડેછ.'

એક વખત વિદ્યારામ શિરસ્તેદારે લાલશંકરને કહ્યું કે 'મારું એક પુસ્તક લખવું છે તે ઘેર આવીને લખો.' મારા બાપે જવાબ દીધો કે 'ઘેર આવીને તો નહી લખું, મારે ઘેર લખું' એ અને બીજે કેટલેક પ્રસંગે સ્પષ્ટ ભાષણ કરેલું તેથી તે શિરસ્તેદાર મનમાં નારાજ હતો ને ઉંચે પગારે વધવા દેતો નહીં. પણ જુતો, ચુક્ત ને હોશિઆર કારકુન પડ્યો એટલે તેનાથી તેને કહાડી મુકાવાયો નહીં.

લાલશંકર સહુને જ સારી સલાહ આપતા-શાંત રીતે તડ ને ભડ જવાબ દેતા-તેમ વ્હેવારમાં પણ ઘણા ચોખા રહેતા. પોતાના ઘરખરચનો હિસાબ લેતા-રૂપિયો પેટી ઉપર મુકાવી કાપી આપતા-દુનિયાદારી સમજતા.

જેરવીસનાં ખાતાંમાં હતા તારે ઘેર બીજાઓનું લખતા નહીં, પણ ચાકરી કરી આવ્યા પછી પોતાના મિત્ર રણછોડદાસ ગિરધરભાઈ, ખીમજીભટ અને કેટલાક દક્ષણીઓ સાથે બેસી આનંદ કરી બહાર જતા-ગાયન હરિકથા વગેરે સાંભલતા; તેમ સુરતમાં ત્રણ વરસ રહ્યા ત્યારે પણ રાતે કામ કરતા નહીં; દોસ્તદારોમાં મ્હાલતા-પણ સવારથી તે સાંજ સુધી કોઈને મળતા નહીં-ન્યાતમાં જમવા પણ જતા નહીં, એવા નિયમસર કામ કરનારા હતા. પણ જે દહાડેથી સદર અદાલતમાં ૧૫ને પગારે રહ્યા ત્યારથી ઘણી જ મ્હેનત કરવા માંડી. સને ૧૮૬૦ થી મેં એમને લખવાની ના કહી, ને એઓએ પણ લખવાનું બંધ રાખ્યું.

એ સંસ્કૃત સમજતા; કંઈ કંઈ બોલી પણ જાણતા. દક્ષણીઓના સહવાસથી મરેઠી પણ બોલી લખી જાણતા-નિશાળ સંબંધી ઘણાખરાં પુસ્તકો પોતે લખેલાં એટલે તે સંબંધી પણ થોડું ઘણું જાણતા. ને ગુજરાતીમાં તો નિપુણ હોય તેમાં નવાઈ જ શી ? અહા ! એની કાગળ લખવાની રીતથી તો અવધિ. જેમ અંગ્રેજોમાં પોપ, બૈરન ને કાઉપરના કાગળો વખણાય છે તેવા જ એના કાગળો હતા-અફસોસ તે મેં ફાડી નાંખ્યા છે ! એવા કાગળોની ભાષા કેવી સરળ ને શુદ્ધ ! ને મતલબ દુનિયાદારીની શિખામણ આપતી ને સંસ્કૃત શ્લોકથી ભરેલી ! હું ખરેખર કહુંછ કે મારાથી તેના જેવા કાગળો કોઈ કાળે લખાવાના નથી. એના મારી મા ઉપર ને મારી માના એના ઉપર લખાયલા ત્રણ ચાર કાગળો મારા વાંચવામાં આવેલા. તેની ખુબી શું ?—કેવો પ્યાર ! કેવી નીતિ ! મારા ઉપર જે એના કાગળો, તેમાં કેટલી નરમાસ, કેટલો પ્યાર, ને કેટલી શિખામણ ! ઓ ભાઈ ! તમારી તો મને ખોટ જ છે. જારે હું સુરતમાં ત્રણ વરસ રહ્યો હતો ને મારી મા મરી ગઈ હતી તે વખત જારે પોતે મુંબઈમાં એકલા હતા ને જારે માધવાનળની ચોપડીનો ઉતારો કરતા હતા, ત્યારે માધવને દેશનિકાલ થયેથી તેના બાપે જે રુદન કીધું છે તે વાંચતાં તેને ધ્રુજારી છુટી હતી ને હાથમાંથી કલમ પડી ગઈ હતી ને પોતે પણ પડી ગયા હતા; એ બનાવ જે તેણે મને કાગળમાં આબેહૂબ ચિતરી મોકલ્યો હતો તે મને હજી સાંભરે છે. સામળદાસની ચોપડીઓની પ્રસિદ્ધિ કરવાનું થોડુંક માન એને પણ છે. એણે જ, બાપુ હરશેઠ દેવલેકર છાપખાનાવાળાને સલાહ આપી હતી કે એ ચોપડીઓ છપાવીશ તો તને ને લોકને લાભ થશે. એ ચોપડીઓ એણે જ જેના ઘરમાં પોતે

ભુલતો જો! એ પ્રમાણે મારાં માબાપ સંબંધી થોડી ઘણી હકીકત છે. ખરેખર મારાં ગરીબ પણ કુલીન માબાપના સદ્‌ગુણો વિષે હું જેટલું બોલું તેટલું થોડું છે ને બોલું તે પણ લોકમાં બડાઈ કહેવાય. પણ આ પ્રસંગે હું મારા અંતઃકરણથી ઇચ્છુંછ કે જેટલો હું તેઓથી સંતોષ પામ્યોછ તેવો સંતોષ બીજા છોકરાંઓ પણ પોતાના માબાપથી પામે.

વિરામ ૩ જો

બાળપણ અને શિક્ષણ–સને ૧૮૩૩–૧૮૪૫

૧. પ્રસવવેળાએ મારી મા(નવદુર્ગા જેને સહુ ન્હાની કહેતા અથવા સાસરેથી રૂકમણી વહુ નામ હતું તે)ને ઘણું દુઃખ થયું હતું. હું જન્મ્યો ત્યારે મારૂં માથું ઘણું જ લાંબું હતું, તેથી ચ્હેરો વિચિત્ર દેખાતો હતો (હમણાં તો માથું ઘણું જ ન્હાનું ગોળમટોળ જેવું છે.) ૭ મહિનામાં હું ઘુંટણિયાં તાણતો થયો.

૨. જન્મ્યા પછી દશેક મહિને હું ને મારી મા, માના કાકા દુલ્લભરામ સાથે મુંબઇ મારા બાપ પાસે ગયાં. બીજા વરસને આરંભે મને બોલતાં આવડ્યું. બે વરસ સુધી અન્ન ન ખાતાં દુધ અને ચાટણથી શરીરનું બંધારણ રહ્યું.

૩. સંવત ૧૮૯૩ ની મ્હોટી આગ લાગી ત્યારે હું મુંબઇમાં હતો. મને બરાબર સાંભરે છે કે ભગવાન કલાના માળામાં હું દિવાનખાંનામાં રમતો હતો, અને દયારામ ભૂખણ નામનો પડોસી વાણિયો બપોરી વેળા બ્હારથી ઘેર આવી દિવાનખાનામાં આકળો થઇને બોલ્યો હતો કે "આખું સુરત શહેર બળી ગયું." એ સાંભળીને બીજાં બૈરાં ભાડુતો, જે સુરતનાં હતાં (ભાયડા તો નોકરીએ ગયલા) તેઓ તો હબકી જ ગયાં. "આખું સુરત શેહેર બળી ગયું" એ તેના બોલવાનો ભણકારો હજી મને યાદ છે.

૪. સંવત્ ૧૮૯૪ ના વૈશાખમાં સુરતમાં બળી ગયેલાં ઘર બંધાવવાં શરૂ થયાં હતાં તે ૧૮૯૫ ની આખરે પુરાં થયાં. એ દરમિયાનમાં થોડોક વખત હું ને મારી મા સુરતમાં હતાં. તે વખત એક પ્રસંગે સામી ભાંયમાં રમતાં મારાથી મારા કાકાના નાના છોકરાને પથરો મરાયો હતો, તે ઉપરથી મારી કાકી કંઇ બબડતી હતી, તે સાંભળીને મારી માએ વર્ચસમાં મને ઘરમાં લઇ જઇ સારી પેઠે બઝોડ્યો હતો, ને પછી પેટીના કડા સાથે બાંધી દાદર બારીએ તાળું દઇને તે બહાર ગઇ હતી, હું બુમેબુમ પાડતો હતો. મારી ચીસથી ઘરમાં કામ કરનાર ગોવન ગજ્જરને દયા આવી ને બારી ઉઘાડી રહી હતી, તેથી તેણે તેમાંથી આવીને મને છોડ્યો હતો. એ વાત હજી મને સાંભરે છે.

એક વખત મુંબઇમાં મેં તેલનું માટલું ફોડી નાંખ્યું હતું તે વેળા મારી માએ મને સારી પેઠે માર્યો હતો ને સાંજે મ્હારા બાપ આફીસથી આવી મા-દિકરાનું સમાધાન કરાવતા હતા, એવામાં હું કંઇ સામું બોલ્યો તે ઉપરથી બાપે પણ મને એક તમાચો માર્યો હતો—એટલે જ પ્રસંગે મેં માર ખાધો છે.

૫. પાંચ વરસનો થયા પછી મારા બાપે મુંબઇમાં ભુલેશ્વર આગળ નાના મ્હેતાની નિશાળે મુકયો હતો. તે વેળાએ નિશાળિઆઓને ઘેર તેડ્યા હતા ને ગોળધાણા તથા ધાણી વ્હેંચ્યાં હતાં; ને છોકરાઓ ‘સરસતિ સરસતિ તું મારી માત’ને ‘જી મેતાજી સલામત’ એમ બોલતા હતા તે મને સાંભરે છે, અને રાતે હમે ચાર પાંચ છોકરાઓ એકઠા મળી ઘાંટા કહાડી આંક ભણતા, તે પણ. સુરતમાં રહેતો ત્હારે ઇચ્છા મ્હેતાની ને ફકીર મ્હેતાની નિશાળે જતો.

૬. હું બાળપણમાં નિરોગી હતો, પણ સાતમે વરસે છ મહિના માંદો રહ્યો હતો, તેમાંથી એક વખત મ્હોડામાંથી ને ઝાડા વાટે ઘણા કરમ પડ્યા હતા.

૭. આઠમે વરસે સં. ૧૮૯૭ ના વૈશાખમાં મને સુરતમાં જનોઇ દીધું હતું. એ સંસ્કાર થયા પછી એક પાસથી મેં સંધ્યા, રૂદ્રી અને વેદ ભણવો શરૂ કરયો ને બીજી પાસથી સરકારી ગુજરાતી નિશાળે જવા માંડ્યું.

વેદ તો હું બાલાજી નામનો દક્ષણી, જે મારા બાપનો સ્નેહી છે, તેની પાસ ભણતો, બે વર્ગ તેની પાસ ભણ્યો ને પછી બીજા દક્ષણી પાસે બાકીના વર્ગો ભણીને એક આઠો પુરો કર્યો. વેદમાં હું એટલું જ ગુરૂ પાસે ભણ્યો છઉં—મને યાદ આવેછે કે મારા કાકાના ઘરમાં કંઇ વ્રત ઉઝવાતું હતું ને મંડળો પુરાયાં હતાં ને વેદિયાઓ મંત્ર ભણતા હતા, તે પ્રસંગે કોઇએ મને ભણવાનું કહ્યું હતું તે ઉપરથી હું ભણ્યો હતો ને સહુએ મારી ભણણી વખાણી હતી. તે વેળા મારી ઉમ્મર ૧૦ વરસની હશે.

પ્રથમ હું મુંબઇમાં પાયધોણી ઉપર બાળગોવિંદ મહેતાજીની નિશાળે બેઠો. ત્યાંથી થોડા દાહડા પછી સુરત આવ્વું થયું. સુરતમાં દુર્ગારામ મ્હેતાજીવાળી નાણાવટમાં નવલશાના કોઠામાં નિશાળ હતી, ત્યાં મેં જવા માંડ્યું. તે નિશાળના ભવ્યપણાનું ચિત્ર હજી મારી આંખ આગળ છે. જગાજ કુમળો ડર ઉપજાવતી તો મ્હેતાજી કઠ્ઠણ ડર ઉપજાવતો કેમ ન હોય ? મને મૂળાક્ષર સારા ઉચ્ચારથી બોલતાં આવડે તો પણ મ્હેતાજીને પરીક્ષા આપતાં બ્હીકથી ડ્ને ઠેકાણે અડ્ મારાથી બોલાઇ જવાય—એટલા માટે હું મહિનો દહાડો બારાખડીમાં પડી રહ્યો. એક દહાડો દોલતરામ વકીલ જે મારી માની ફોઇના છોકરાના છોકરા થાય તે ઘણા ચીડાયા કે, છોકરો

૧૭. મને બિહામણાં સપનાં બહુ આવતાં—રે હમણાં આઠેક વરસ થયાં ઝાઝાં નથી આવતાં. મેં મોટપણે રાતે થયલાં સપનાં જેટલાં સ્હવારે યાદ રહેતાં તેટલાં લખી રાખવાની તજવિજ કરી હતી—થોડાંક લખ્યાં પણ હતાં—જાણવાને કે શાથી થાય છે. પણ પછવાડેથી લખવાનું જારી રાખી શકાયું નહીં. "કોઇ શત્રુ રાજાનું લશ્કર મશાલ સાથે ને વગાડતાં વાજાં સાથે શહેરમાં બડી ધામધુમથી આવ્યું છ—રસ્તામાં દીવા દીવા થઇ રહ્યા છ—દોડાદોડ ને ધામધુમ થઇ રહી છ—લોકો વહેલાં વહેલાં બારી બારણાં બંધ કરી દેછ—પેલાઓએ ભાંજફોડ ધુમખળ મચાવી મુકયું છ ને જાસક ઝુંબાણ વર્તી રહ્યું છ—ઘણા લોકો હેબક ખાઇ ગયા છ—છોકરાઓને મારશો મા, મારશો મા, એમ માબાપો કેહ છ—ઘરેણાં સંતાડે છ. હું વળી આંખે બન્યો હાથ દઇ દઇ સાની સ્હોડમાં ભરાઇ જતો જાઉં છ" વગેરે વગેરે "સુરત મુંબઇની વચમાંની મજલો કાપતાં સાત પટ્ટીની ખાડી આવી છ—ભૂતડા ભમાવે છ—ખાડીનાં પાણી ભરાઇ જાય છ—ડુબી જવાય છ" વગેરે વગેરે. "હાથ્થી મારી પછવાડે છુટયો છ ને હું આગળ બહુ બ્હેબાકળો થઇ ગબડી મુકતાં ન્હાસું છ—ન્હસાતું નથી. એવામાં ધારૂંછ કે કુદકો મારીને એના માથા ઉપર ચ્હડી બેસું—એવામાં હાથી છેકજ નજીક આવ્યોછ—હું હેબકથી આંખ મીચી પડી જાઉં છું" વગેરે. પિંગળમાં એક ઠેકાણે 'અતિ દુપટામતિ ન્હાસશે મથી' એ જે લીટી લખીછ તે ઉપલા સપનામાં હું હાથ્થીની આગળ મથી મથીને ન્હાસતો તે ઉપરથી. "તાપીને કાંઠે પાછલી રાતે ચાંદરણાંમાં હું ન્હાવા ગયોછ—ત્હાં કોઈ કુમળા ગોરા બાળકને જોઉં છું—મને દયા આવે છે તેની પાસે જાઉંછ તે—મ્હોટું મ્હોટું થતું દેખાયછ—એકદમ તે મ્હારી સામું ડોળા કહાડતું રાખસ જેવું ઉભું રહયું—હું હેબકથી નીચે પડી જાઉંછ—એટલામાં તે લડકો થઇ ગયું!" મેં ભૂતોની કાળી ભૈરવ વગેરેની સાધનાઓની વાતો બહુ સાંભળીછ, તેનાં પણ મને ઘણી વાર સ્વપનાં થતાં. મ્હોટે હું સ્હવારે પ્યારી સબંધી દલગીરીમાં બેઠો હતો એવામાં પાસે મેં રીચર્ડસન—સિલેક્શન દીઠું; તેમાંથી આથેલોનો છેલ્લો ભાગ વાંચ્યો હતો તે ઉપરથી રાતે સપનું થયું હતું, તેમાં "કોઈ જલ્લ મને કચરી નાંખતો હતો—આઆ જાતના સાપ જે ભેંસોનાં હાડકાં કચરી નાંખેછ તે સાંભળ્યું. પછી મેં કહયું કે, જા જા, જલ્લ, તું મને મારેછ તેમાં તહારી શી બ્હાદુરી ?—માર માર—પછી વિચારયું કે જે દહાડે જે નિમિત્ત મોત થવાનુંછ તે કંઇ મિથ્યા*

---

* હું ઘણો બ્હીકણ હતો પણ ૧૮ મે વરસે એક રાતે મને એવો વિચાર આવ્યો કે જે કાળે જે બ્હાને ને જે ઠેકાણે મોત થવાનું હશે તે કંઈ થયા વના રહેવાનું નથી. તે દાહાડેથી ભુતની ને ચોરની બ્હીક જવા માંડી—હવે હું કોઇથીજ

થવાનું નથી." આંખ ઉઘડી ગઇ, પણ શરીર સંકોચાયલું તટસ્થ થયલું હતું, ને બોલાતું ન્હોતું." એવાં એવાં મને બહુ સપનાં આવતાં. હજી પણ કોઇ કોઇ વખત પણ તે દહેશતનાં નહીં–મેં બ્હાદુરી કરી હોય તેવાં "નીતિ તુંબિ ભવસિંધુને તરાવે" એ કવિતા સપનામાં વ્હાણ ડુબતું હતું તે ઉપરથી લખી છે.

૧૮. સુરત અને મુંબઇ વચ્ચે મ્હારૂં અને મારી માનું પગ રસ્તે આવવું જવું બહુ થતું–શિયાળામાં, હુનાળામાં, ચોમાસામાં–રાનને રસ્તે, કાંઠાના રસ્તે, હમને વ્હાણ સદતું નહીં માટે ચાલવાનું જ પસંદ કરતાં અને ગાડીમાં બેસતાં. એ મારી બાળપણની મુસાફરીથી તે વખત મારા મન ઉપર જે છાપ પડેલી તે હજી મને સાંભરે છે. એક વખતે ભર ચોમાસે હું અને મારી મા વલસાડથી ડુંગરી જતાં પોઠી ઉપરથી કાદવમાં પડી ગયાં હતાં ને રાતે ડુંગરીમાં માછીઓનાં ઝુંપડાંમાં પડી રહયાં હતાં. ઘણીક વાર હમારા સમાગમમાં જે બીજાં હતાં તેમાંના મરદો સ્હવારે ને સાંજે પગે ચાલતા અને સેકટાનાં ફુલ, ખાખરાનાં પાંતરા, કેરીઓ, આમળીઓ તોડતા. હમે ધરમશાળામાં ઉતર્યા પછી કોઇ જુદા જ સવાદની ખીચડી ને ઘી ખાતાં. ધરમશાળામાં રંધાતું ત્યારે હું હાથમાં સોટી લઇને અહીં તહીં ફરતો ને કુવાપર જઇ બેસતો. સાંજે ગામના પાદરનાં ઝાડોની નમતી શોભાની અને કોસ કુવાની છાપ હજી મારામાંથી ખસી નથી. જંગલના તાપ પણ મને સાંભરેછ. હમે એક વાર માહિમની ખાડીમાં ડુબતાં હતાં. વ્હાણમાં ઝાડે ફરવાની માચી ઉપર મને બેસાડતા તે વેળા દરિયાને જોઇને મને કેવું થતું! હું કેટલો બ્હીતો! સુરતથી મુંબઇ જતાં આગબોટમાંથી કુલાબો દેખતાં મારા અંગમાં જોર આવતું ને પછી બંદરપરથી ઘેર જતાં ચાંદની રાતે કોટમાંના મોટા મકાનો જોતાં મને નવાઇ લાગતી તે અને મુંબઇથી આગબોટમાં સુરત આવતાં વલસાડ આગળથી જે હવા બદલાતી લાગતી તે હજી મને સાંભરે છે. એ સઘળી છુપી રહેલી છાપો કવિતા કરવા માંડ્યા પછી મને તેજદાર ભભકમાં પાછી આબેહુબ દેખાવા લાગી. પણ ખરેખર બાળપણના પ્રવાસમાં મને જે નવું નવું લાગતું ને જે આનંદ થતો તે આનંદની મને હાલ પુરતી લાગણી નથી પણ સમજ છે ખરી.

ડરતો નથી. મુંબઈમાં જહાં હું રહેતો ત્હાં ઝાડે ફરવા જવાનું બે દાદર ઉતરાચે ત્યારે આવતું, ને નીચે ઘણું જ અંધારૂં હતું, ત્યાંથી વાડામાં જતાં મને ભૂતની બ્હીક લાગતી. સુરતમાં મારા ઘરમાં એક ભાહુતની ઊૈરીને ભૂત આવતું તે ઉપરથી મારાથી ત્રીજે માળે જવાતું નહી. વડપીપળા તળે પીશાબ કરવા બેસતો નહી. હાલ તો હું ભુતબુતના વ્હેમ માનતો નથી. (૧૮૬૬)

૧૯. ન્હાનપણમાં છોકરાંઓમાં હું ઘણું રમ્યો નથી. સુરતમાં વેળાએ હું છોકરાઓનાં ટોળાંમાં જતો ખરો, પણ રમતમાં સામેલ ન થતાં આઘો રહી જોયાં કરતો. મને જન્મથી રમવા ઉપર ઘણો શોખ જ નહીં. હાલમાં (૧૮૬૬) સોકટાંની બે પાસાની તમામ રમત ઘણી જ સારી રીતે અને સેતરંજની સાધારણ રીતે રમી જાણું છું.

વિરામ ૪ થો

કૌમાર અને ઉંચું શિક્ષણ ૧૮૪૫–૧૮૫૧

૧. સને ૧૮૪૫ ની ૬ ઠ્ઠી જાનેવારીએ હું મારી ૧૧ વરસ ને ૪ મહિનાની ઉમ્મરે અંગ્રેજી સ્કૂલમાં દાખલ થયો. પ્હેલવ્હેલો મ્હારો માસ્તર શેખમહંમદ નામે હતો. એ વિદ્વાન તો થોડો, પણ ગરીબડો ને શિખવવામાં સારો હતો. એણે મને મેકલકની ફર્સ્ટ ને સેકંડ રીડિંગ બુકો વરસ દહાડા સુધી શિખાવ્યાં કીધી, પછી થર્ડરીડિંગ, મોરલકલાસ બુક, સીરિઝ આવ લેસન્સ, કોર્સ આવ રીડિંગ અને જિયોગ્રાફીની ચોપડી વગેરે બમનજી પેસ્તનજી માસ્તર, જે હાલ વિલાયતમાં વેપારી ખાતામાં છે, તેણે શિખવી. એ બમનજીની શિખવવાની રીત ઘણી સારી હતી અને સ્વભાવ મળતાવડો હતો. પછી સ્કાલરશિપને સારૂ ઉમેદવારોના વર્ગમાં મ્હારા માસ્તર મિ૦ ગ્રેહામ અને મિ૦ રીડ હતા. મિ૦ ગ્રેહામ આલજિબ્રા ને જિયામેટ્રી ચલાવતો અને મિ૦ રીડ ટેલર્સ એનશિયંટ તથા મોડરન હિસ્ટરી, માર્શમન્સ ઈંડિયા, પોએટ્રી ને કોમપોઝિશન ચલાવતો. એ માસ્તર હસાવી રમાડીને સારી પેઠે શિખવતો. પણ મિ૦ ગ્રેહામનો મિજાજ છોકરાઓને આકરો લાગતો–એ તેઓને મજાક કરી ઠોકતો–પણ મેં કોઇ દહાડો ઠપકો સાંભળ્યો નથી–હું એના વર્ગમાં હમેશ ફર્સ્ટજ રહેતો.

વચમાં પ્હેલા કલાસમાં ગણિત શિખવનાર કોઇ બ્લાકવેલ નામનો ડોંડાખોટ ઇસ્કી માસ્તર થોડા દહાડા આવ્યો હતો. તેને ને મ્હારે બનતું નહીં. એક વખત મેં સમીકરણનો દાખલો ચોપડીની રીતે ન કરતાં કોઇ જુદી જ પણ સ્હેલી રીતે કરયો હતો, તે ઉપરથી ખોટો કહી મને કલાસમાંથી દૂર કર્યો હતો. એવામાં મગડૂગલ કરીને માથેમાટિકનો પ્રોફેસર હતો તે ત્હાં આવી પોહોંચ્યો. તેની આગળ મેં રાવ ખાધી. એણે મ્હારી સ્લેટ જોઇને પછી બ્લાકવેલને કહ્યું કે, એ છોકરાએ બરાબર હિસાબ કીધોછ. એ છોકરો હોશિયાર છે. તે વેળા બ્લાકવેલ સાહેબનું મ્હોડું ચલી જેવું થઇ ગયું હતું.

હું હિસાબ પેહેલેથી અંગ્રેજી બોલી લખીને જ શિખતો છેક અપૂર્ણાંક સુધી આવ્યો હતો. એવામાં મગડૂગલે થોડાક છોકરાઓને જલદીથી બીજગણિત શિખવવાનો વિચાર કર્યો હતો, તે ઉપરથી હમારી પરીક્ષા લીધી-જેઓને ન આવડ્યું તેઓને સરવાળાથી ને તે પણ ગુજરાતીમાંજ શિખવવાનું ઠેરવ્યું-મારા દાખલામાં ર્‌હેજ ચુક હતી તેથી મને પણ સરવાળામાં નાંખ્યો હતો. એ હાથીનાં બચ્ચાંની પેઠે ડોલતા ચાલતા અને ઝીણી આંખે ચશમા પહેરતા ગેટકી મગડૂગલને તપખીર સુંઘવાની બહુ ટેવ હતી પણ તે ભલો માયાળુ હતો.

ઉપર કહેલા માસ્તરો પાસથી ઉપર જણાવેલો અભ્યાસ કરી લઈને સને ૧૮૫૦ ના એપ્રિલ મહિનામાં પાંચ વરસને બે મહિને મેં કલેર સ્કાલરશિપની પરીક્ષા આપી.

૨. જ્યારે હું ઉપર કહેલી ચોપડીઓ શિખતો ત્યારે દેશનાં વર્ણન, કુદરતી દેખાવોનાં વર્ણન અને કવિતા વાંચતાં મને એક જુદી જ રીતનો આનંદ થતો. તે દેશો કેવા હશે, ત્યાંની રતોની કેવી મઝા હશે, પોએટ્રીના તર્કનો આનંદ મ્હારાં પોતાનાં તર્કનાં બિડાયલાં કમળને લાગતો; જો કે તે દિલમાં ઘણી વાર સુધી રહેતો નહીં. કેમકે બાળપણમાં અનુભવ નહીં. આહા જ્યારે હું ટેલરની એનશંટ હિસ્ટરી શિખતો ત્યારે ઇજિપશ્યિન લોકોની રીતભાતનાં વર્ણન, ત્યાંની પિરમિડ, ત્યાંની નાઇલ વગેરેનાં વર્ણનથી ખરેખર મને કેવો આનંદ થતો ! રે એ બાળપણમાંનો આછો આછો લાગતો આનંદ હાલ તેજ વર્ણનો ફરીથી કવિ દાખલ વાંચતાં પણ થતો નથી-આનંદ તો બહુ થાયછ પણ તે જાતનો નહીં.

૩. જ્યારે સ્કાલરશિપની પરીક્ષા ચાલતી હતી ત્યારે હિસાબની પરીક્ષા આપવાને આગલે દહાડે એક પારસી નામે મંચેરજી, જે હાલ જમશેદજીની સ્કૂલમાં માસ્તર છે, તેણે પરીક્ષક પ્રોફેસર પાટને કેટલાએક પુછવાના સવાલો (જવાબ સાથે નહીં) જુદા કહાડી મુકયા હતા તે ટેબલ ઉપરથી લઇ આવીને પોતાના દોસ્તદાર મયારામ શંભુનાથને આપ્યા. એ પારસીને હિસાબ આવડતા નહિ. માટે મયારામ પાસે સમજી લેવાને આપ્યા હતા. એ મયારામ શંભુનાથ જે હાલ ડેપ્યુટી ઇનસ્પેકટર છે તેજ, માત્ર અંગ્રેજી સ્કુલમાં હું સેકંડરીડિંગ શિખતો ત્યાંથી મારા સ્નેહી હતા ને હજી છે. એ મયારામ પેલા સવાલો રાત્રે મારે ત્યાં લઇ આવ્યા હતા ને હમે ઉજાગરો કરીને સવાલોના જવાબો નકી કરી રાખ્યા હતા. બીજે દાહાડે પરીક્ષા થઇ તેમાં સહુથી વધારે જવાબ મેં ને મયારામે દીધા હતા. એ વાત મને સાંભરે છે.

૪. અંગ્રેજી ભાષાની ચોપડીઓ વાંચતાં મને જે હોંસ ને આનંદ થતાં તે, મને બીજગણિતનાં સમીકરણો છોડવતાં ને ભૂમિતિના સિદ્ધાંતો કરતાં પણ થતાં—રે વધારે—હું નવાં નવાં સમીકરણો છોડવતો ને નવા નવા સિદ્ધાંતો કરી બતાવતો. જેમ કેટલાકને હિસાબમાં સુજ પડતી નથી ને તેથી તેઓ તેને ધિક્કારે છે તેમ મને ન્હોતું. હિસાબમાં મને નવું શોધવાની પેહેલેથી જ ગમ હતી, જે પછી રોજના અભ્યાસે વધી ગઇ. આજ કાલ મારામાં જે થોડી ઘણી વાદશક્તિ છે, તેનાં કારણોમાં બીજ-ગણિત ને ભૂમિતિનો અભ્યાસ, એ પણ એક મુખ્ય કારણ છે. કોઇ નવું સમીકરણ મારાથી છોડવાતું અથવા નવો સિદ્ધાંત મારાથી થતો તો હું હરખથી કુદતો. અંગ્રેજી રાઇટીંગ સુધારવામાં અને હિસ્ટરી જિયોગ્રાફીની બાબતો મ્હોડે રાખવામાં મારી કાળજી ને મ્હેનત ન્હોતી. પણ સ્પેલીંગ વ્યાક્યરચના વ્યાક્યાર્થ અને વ્યાકરણ એ ઉપર મારો લક્ષ બહુ હતો.

૫. મેં કોઇ દાહાડો લેસનને માટે ઠપકો સાંભળ્યો નથી. હું સઘળા કલાસમાં એકથી તે પાંચની અંદર નંબર રાખતો. ૧૮૪૯ ના ડીસેમ્બરની ઇનામની પરીક્ષામાં મને રૂ. ૧૬)ની ચોપડીઓનું ઇનામ મળ્યું હતું—ટેલરની એનશંટ હિસ્ટરી, હર્શેલની એસ્ટ્રાનામી, ચેમ્બરની જિયામેટ્રી અને એક ટ્રિગનોમેટ્રી. કોઇ વખત મેં તોફાન કર્યાને વાંકે કલાસમાં જગાઓ ખોઇ હોય ઇયા માર ખાધો હોય એમ મને સાંભરતું નથી. પણ કોણ જાણે શા સારૂ એક વખત મેં કાપી લખતાં ડા. ભાઉના હાથની નેતરના બે ફટકા ખાધા છે ખરા. આહા તે વેળા મિ० નવરોજી ફરદુનજી, ડા. ભાઉ દાજી અને મિ० ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસના રોપ કેવા હતા ! સ્કૂલનું ભવ્યપણું કેવું હતું !

૬. જ્યારે હું સીરિજ આવ લેસન્સ શિખતો ત્યારે ગવર્નર આવ્યો હતો. એની આગળ નાચરલ હિસ્ટરીની કવિતામાંનો ફાયરી કોર્સરનો પીસ એવો તો મેં સરસ રીતે વાંચ્યો હતો કે તે ખુશ થયો હતો ને બોલ્યો હતો કે 'આ છોકરો અરથ સમજીને વાંચેછ.' પણ તે વેળા હું તે પીસનો બરાબર અર્થ જાણતો ન્હોતો. એવું ઘણી વાર બને છે કે ઘણા સારા અભ્યાસને લીધે સમજ્યા વનાં પણ સમજીને વાંચ્યા જેવું સારૂં વંચાય છે.

૭. મારા બાપે મને અંગ્રેજી લેસન શિખવવાને કોઇ ખાનગી માસ્તર રાખ્યો ન્હોતો—હું મારી મેળે જ લેસન કરતો. હમારા માસ્તર બમનજી હમને તરજુમો આગળથી કહેતા નહીં—હું ઘર આગળ ડિક્શરીમાંથી અર્થ કહાડીને ભાગંતુટું બેસાડતો ને બીજે દહાડે નિશાળમાં હમે બે ત્રણ જણ સાથે બેસીને બનતું તેટલું તયાર કરતા. પછી લેસન ચાલતી

વખત સઘળો ખુલાસો થઇ જતો. અડધા કલાકની રજાના વખતમાં પણ હમે લેસન કરતા.

૮. એટલા અંગ્રેજી અભ્યાસની સાથે હું દરરોજ બે કલાક સ્હવારે એક અંબાશંકર નામના ઓદીચ શાસ્ત્રી પાસે સારસ્વત શિખવા જતો. હું કેટલા વરસ શિખ્યો તે હાલ સાંભરતું નથી પણ દોહોડ વૃત્તિ સારસ્વત શિખ્યો છું એટલું સાંભરે છે. આહા એ અંબાશંકરની કેવી સૌમ્ય ને રંક પ્રકૃતિ !

૯. હું રોજ ચાર વાગે મ્હારા બાપની સાથે ઉઠતો. રાતનું કીધેલું લેસન હું ફરીથી તપાસી જતો—નવું કરતો નહીં. પછી સંસ્કૃત પાઠ કરતો. પછી અંબાશંકર પાસ જતો. પછી આઠ વાગે ઘેર આવી ન્હાઇ સંધ્યાપૂજા કરતો. થોડા દાહાડા મેં પાર્થિવની પૂજા પણ કીધી હતી. પછી સ્હાડે નવ વાગતે બાપની સાથે જમતો. પછી જરા આહો કરી પાનબાન ખાઇ, લુગડાંલુગડાં પહેરી સ્હાડે દશ વાગે નિશાળે જતો, પાંચ વાગે નિશાળેથી પાછો આવી અગાસીમાં હવા ખાતો; ને પછી દીવા થયા કે તરત લેસન કરવા બેસતો. સ્હાડા આઠે વીયાળુ કરતો ને પાછો નવ વાગે લેસન કરવા બેસતો તે સ્હાડા દશ સુધી. શ્રાવણ મહિનામાં મહાદેવની પૂજા કરવા જતો ને જન્માષ્ટમી, શિવરાત્રિ વગેરેને દિવસે ફરાળ કરતો.

૧૦. હું એટલો વહેમી હતો કે કલાસમાં જો કોઇ છોકરાનું થુંક ઉડ્યું એવી જો મને ભ્રાંતિ પડતી તો મારા હોઠને લોહી નિકળે તેટલે લગી અંગરખાની ચાળવતી ઘસી નાંખતો. નિશાળે જતાં કાળકાદેવીનાં દર્શન કરતો ને એટલું માગતો કે 'હું ઘણો અપરાધી છઉં, ક્ષમા કરજે ને મા મ્હારૂં સારૂં કરજે' ને ગાલે તમાચા મારતો. એ હું નિશાળમાં પહેલો નંબર રહેવાને માટે કરતો એમ નહીં. પણ ભાવિકપણાથી ટેવ પડી ગયલી તેથી. એક દહાડો હું માતાની સામાં ઉભો રહી તમાચો મારતો હતો તે પેટી ઘડનાર એક કંતારીએ દીઠું. તે બોલ્યો હતો કે 'માર જોરથી.' તે દહાડા પછી હું તમાચા મારતાં શરમાતો, પણ દર્શન કરી રહ્યા પછી ચાર પાસ જોતો કે કોઇ મને જોતું તો નથી ને પછી ડાબો હાથ આડો રાખી જમણે હાથે ધીમે રહી તમાચો મારતો. મુંબઇમાં નર્મદેશ્વર નામના મહાદેવ છે. જ્યાં થોડાજ લોકો દર્શન કરવા આવેછ ત્યાં હું અંધારામાં પૂજા અભિષેક કરીને 'હું ઘણો અપરાધી છઉં' એમ કહિને નાકલીટી તાણતો. રામજી જતો તો ત્હાં ઘણીએક પ્રદક્ષણા ફરતો. એ ભાવિકપણું અને મ્હોટપણમાં એકાંતમાં દલગીર રહેવાની તબિયત મારી માના સહવાસથી મારામાં આવ્યાં હશે એમ મને લાગેછ. તે કંઇ મને ભાવિકપણું રાખવાને કહેતી નહીં તોપણ તે મારી એ વૃત્તિ જોઇને પ્રસંન રહેતી.

૧૧. હમારી વખતમાં કાલેજમાં ચાર પંક્તિની સ્કાલરશિપ હતી–ક્લેર દસ રૂપિયાની; ઉવેસ્ટ પંદરની, સેકંડ **નારમલ** વીસની અને ફર્સ્ટ **નારમલ** ત્રીસ રૂપિયાની. ક્લેરની ઉમેદવારીમાં ઘણા જણ હતા તેમાં અગિયાર જણ પાસ થયા; તેમાં મારો નંબર ત્રીજો આવ્યો હતો. પરીક્ષા લેનાર જાણ્યામાં હેનરી ગ્રીન પ્રિનસિપાલ, પ્રોફેસર પાટન, ટામસ રીડ ને બીજા બેએક અંગ્રેજો હતા. એ પરીક્ષા થઈ ૧૮૫૦ ના એપ્રિલમાં, પણ પછી મે મહિનાની રજા પડી તેથી જૂન મહિનામાં હું કોલેજમાં દાખલ થયો. એ પરીક્ષામાં મેં સઘળા વિષયોમાં થોડાઘણા જવાબ દીધા હતા, પણ એક નિબંધ અંગ્રેજીમાં લખાવ્યો હતો તે તો મને લખવો સુઝયો જ ન્હોતો. એક જ પારેગ્રાફ લખ્યો હતો તેની મને ૭ માર્ક મળી હતી. ક્લાસમાં હિસ્ટરીનાં કોમપોઝિશન મેં લાંબાં લાંબાં ને સારાં સારાં લખ્યાં હતાં, પણ એ નિબંધ જે કે જાણ્યામાં, બૈરાંઓને ભણાવ્યાથી ફાયદા છે કે ગેરફાયદા છે, એ બાબતનો હતો તે મારાથી દુનિયાદારી ન જાણ્યાને લીધે લખી શકાયો ન્હોતો; કેમકે તે વખત મારૂં ચિત્ત નિશાળના ભણવાલખવામાં જ હતું.

૧૨. કાલેજમાં દાખલ થયા પછી કઈ કઈ ચોપડીનો અભ્યાસ ચાલ્યો તે મને વિગતવાર સાંભરતું નથી, પણ એટલું સાંભરેછ કે હિસાબમાં પાટન, હમને હારમૉનિક્સ ને પોલ્સ પોલાર્સનાં ગણિત અને ત્રિકોણમિતિ શિખવતો; ડા૦ જીરો, કેમીસ્ટ્રીનાં લેકચરો આપી પ્રયોગો કરી બતાવતો અને ગ્રીન, પોલીટીકલ ઇકાનામી ને લાજીક શિખવતો.

૧૩. હમે કાલેજના બે ત્રણ સાથી અને બીજા બે ત્રણ દોસ્તદારો એકઠા મળી મારે ઘેર રસાયનશાસ્ત્રના પ્રયોગો કરતા હતા. પછી થોડેક દહાડે હમે હમારા ઘરની ચોપડીઓ એકઠી કરી એક ન્હાનો સરખો પુસ્તકસંગ્રહ મારે ઘેર કર્યો હતો. પછી એવો વિચાર કર્યો હતો કે આપણે મહિનામાં ચાર વાર મળવું. તેમાં બે વાર આપણે નિબંધો લખી આપણામાં જ વાંચવા–માંહોમાંહે લખતાં બોલતાં ને વાદ કરતાં શિખવું; અને બે વાર જાહેર સભા ભરી લોકનો સુધારો કરવો. એ વિચાર પાર પાડવાને હમે હમારાં મળવાને **જુવાનપુરૂષોની અન્યોઅન્ય બુદ્ધિવર્ધક સભા** એવું નામ આપ્યું. તેમાં હું પ્રમુખ, મયારામ શંભુનાથ સેક્રેટરી, કલ્યાણજી શિવલાલ તીજોરર અને નારાણદાસ કલ્યાણદાસ તથા બીજા બે કારભારીયો હતા. એ સભાની તરફથી જાહેર ભાષણો ભૂલેશ્વરના ચકલામાં હમારા દોસ્ત મેઘજી તથા ભવાની લક્ષ્મણના કોઇએક ઓળખીતાનાં ખાલી પડેલાં ઘરમાં (હાટકેશ્વરની પાસેનાં) ૧૦૦ થી વધારે સાંભળનારાઓની આગળ થયાં હતાં. **મંડળી મળવાથી થતા લાભ** વિષે ભાષણ મ્હોડેથી

મેં કર્યું હતું ને જાદૂ વિષે ભાઇ નારણદાસે કર્યું હતું. પછી હમારી સભાએ, હમારા સ્નેહી ભાઇ હરિલાલના બાપ મોહનલાલ જે પાંજરાપોળનો વહીવટ કરનાર એક કારકુન છે તેની રજાથી પાંજરાપોળના બંગલામાં મળવા માંડયું–ને ભાઇ માણેકલાલ ગોપાળદાસે સ્ત્રીઓને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા વિષે નિબંધ તૈયાર કરીને કારભારીઓને તપાસવા આપ્યો. પણ એ નિબંધ જાહેર સભામાં વંચાવવાને દાહાડો હમે મુક્કરર કરતા હતા એટલામાં મારે કાલેજ છોડી સુરત જવું પડ્યું.*

૧૪. સને ૧૮૫૦ ના જુલાઇ આગસ્ટમાં એક મારા સ્નેહીએ મને સુરતથી કાગળ લખ્યો હતો, તેમાં કેટલીએક વાત મારી સ્ત્રીસંબંધી હતી. તે કાગળના સરનામાં ઉપર નામ મ્હારૂં, પણ ઠેકાણું મારા સસરા સુરજરામ સદર અદાલતના શાસ્ત્રીનાં ઘરનું હતું, તે ઉપરથી મારા સસરાએ સરનામું વાંચ્યા વગર પોતાનો જ છે એમ જાણી તે કાગળ વાંચ્યો ને તેના જ ઘરમાં એક મારો સગો રહેતો હતો તેને કહ્યું કે 'નર્મદાશંકરને આપી આવ.' એટલામાં બીજો કાગળ ઉપર કહેલી રીતનાં સરનામાનો આવ્યો તે પણ મારા સસરાએ વાંચ્યો. મેં તો પહેલાં કાગળ ઉપરથી મારા સ્નેહીને લખ્યું હતું કે તારે હવે કાગળ લખવા નહીં–પણ મારો સસરો પેલો કાગળ લખનાર જે તેનો ભાણેજ થતો તેના ઉપર એટલો તો ગુસ્સે થઈ ગયો હતો કે તેણે સુરત પોતાને ઘેર લખ્યું હતું, જેથી પેલા બિચારાને તેની વડીઆઇ જે મારા સસરાની બ્હેન થાય તેના વરે ખુબ માર માર્યો હતો–ને એથી તે બચારો વગર વાંકે ઘરનો જુલમ ન બરદાસ્ત થયેથી પોતાની મેહેતાજીગીરીની નોકરી છોડીને કોઈ બીજે ઠેકાણે નોકરી મળેછ, એવું ઘરમાં બ્હાનુ બતાવી સુરત છોડી જતો રહ્યો હતો. બે વરસ બ્હાર રખડીને પાછો સુરત આવ્યો તે વખત હવાડીએ ચકલે સહુના દેખતાં હું તેને ભેટયો હતો. મને મારા સસરા ઉપર ઘણો જ ધિક્કાર આવ્યો હતો–કે આટલા મોટા અધિકારપર છતાં સરનામું વાંચ્યાવના મારા કાગળો ખોલ્યા જ કેમ ? મેં મારા સસરા ઉપર મ્હોટા ઠપકાનો કાગળ મોકલવાને તૈયાર કીધો હતો પણ મારા બાપના સમજાવવાથી પછી તે મેં ફાડી નાંખ્યો હતો.

૧૫. કાલેજમાં દાખલ થયા પછી મરજી મુજબ લેસન કરવાનું હોવાથી (કેમકે કાલેજમાં કંઇ રોજનાં રોજ લેસન આપવાં પડતાં નહીં

* મારા સુરત ગયા પછી દશ પંદર દાહાડે ભાઈ પ્રાણલાલ, ભાઈ મોહનલાલ વગેરે છોકરાઓની સભા જોઈ મનમાં હસવાને પાંજરાપોળમાં આવ્યા ને ત્યાં પછી અન્યોન્ય બુદ્ધિવર્ધકવાળાઓએ તેઓને સામેલ થવાની વિનંતિ કરી. તે તેઓના દિલમાં ઉતરી; ને પછી તેઓએ હમારી સભાનું નામ બદલી બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા એવું રાખ્યું–૩૧ મી માર્ચ ૧૮૫૧.

ફક્ત પ્રોફેસરો લેકચર આપતા તે સાંભળ્યાં કરવાનું હતું) હું મારો વખત આ તે અંગ્રેજી ચોપડીઓ વાંચવામાં ગાળતો. તોપણ નોવેલ્સ ને ટેલ્સ વાંચતો નહીં.

૧૬. સને ૧૮૫૦ ના સપટેમ્બરમાં મારી જુવાનીના જોસ્સાએ બહાર પડવા માંડયું–હું બાળપણમાં નઠારી સંગતમાં ન છતાં, ને બૈરાંઓસંબંધી વાતો મેં વાંચેલી નહીં તે છતાં મ્હારાં મનની વૃત્તિમાં નવો ફેરફાર થયો–મને બૈરાની ગંધ આવવા માંડી. હમે મુંબઇમાં જે ઘરમાં ભાડે રહેતાં તે ઘરમાં બીજાં ભાડુતો પણ રહેતાં. તેમાંનાં બૈરાંઓ ગમે તે ગમે તે વાતો કરતાં હતાં તે મેં છાનામાનાં સાંભળવા માંડી; બૈરાંઓ પોતાના એકાંતમાં શું કરતાં હશે તે જાણવાનો મેં અંદેશો કરવા માંડ્યો. શામળભટની વાર્તાની ચોપડીઓ વાંચવા માંડી. એ સઘળાંથી ઉશ્કેરાયલી હાલતમાં સંભોગ ઇચ્છાનો જોસ્સો ઘણો થવો જોઇયે તે મ્હને ન્હોતો; પણ એવી ઇચ્છા થતી કે કોઇ સ્ત્રી સાથે સ્નેહ બંધાય તો સારૂં. અસલથી ઘણો જ ઠાવકો ને શરમાળ તેથી અને ઇશ્કબાજીથી વાકફ એવા દોસ્તો નહીં તેથી મારાથી મારા જોસ્સાને લગાર પણ બ્હેકાવાયો નહીં. કોઇ બઇરી પોતાની મેળે મને બોલાવે તો હું બોલું એવી ઇચ્છા થતી. એ જોસ્સો મને જારે કાલેજમાં રજા હોય ને ઘેર નવરો હોઉં તારે જ થતો–ને તે પણ દ્હાડે જ–રાતે નહીં–એ જોસ્સો મને મહિનો દહોડેક રહ્યો પણ તેથી હું કંઇ બળ્યાં કરતો નહીં.

૧૭. સને ૧૮૫૦ ની ૨૩ મી નવેમ્બરે મારી મા સુરતમાં મરી ગઇ. મારા બાપ સુરત હતા ને હું એકલો મુંબઇ હતો. જયારે મુઆના સમાચાર મારા બાપના સ્નેહી ગોકુળનાથ ઉપર આવ્યા ત્યારે હું કોટમાં રોજ સ્વારે એક પારસીને શિખવવા જતો ત્યાં હતો. હું ૧૧ વાગે ઘેર આવ્યો ત્યારે ઓટલે ગોકુળનાથ બેઠા હતા. તેણે મને ઉપર જતાં અટકાવ્યો–હું તરત સમજ્યો–મ્હારાથી પાઘડી ફેંકઇ દેવાઇ ને હું એકદમ સૂમ થઇ સહુની સાથે તળાવે જવા ઓટલે બેઠો.

૧૮. મારી ઉમરમાં, મારાં સગાંમાં, મારા ઘરમાં કોરીનું મરણ સમજતી અવસ્થામાં પહેલવેહેલું જ સાંભળ્યું–મ્હારી માનું મરણ સાંભળ્યું–મ્હારી મા મરી ગઇ એથી અને એ વખત દિલાસો દેનાર મ્હારા બાપ મારી પાસે નહીં એથી હું હોલ્લેદિલ બની રહ્યો. મેં સુતકમાં કાલેજ જવું બંધ રાખ્યું હતું તેથી ૧૦ દાહાડા સુધી તો મેં ૧૧ થી તે ૬ સુધી તીજા માળની બારીયે બેસી તડકો સામું જોયાં કીધું–તે મને પીળા ને રોતા લાગતા! રાતે પણ ઉદાસ રહેતો. પણ એ ઉદાસી મરણના ઘરની ન્હોતી પણ વૈરાગના ઘરની હતી. હું શરીરના રોગ, મોતના ભો અને ઇશ્વર

સંબંધી વિચારમાં ધૂમ રહેતો; અને કૃષ્ણને* 'કરવું હોય તે કરે, જિવ તું શિદને ચિંતા ધરે.' એ વચન વારેવારે બબડ્યાં કરતો. તેરમું વિત્યા પછી મેં કાલેજમાં પાછું જવા માંડ્યું, પણ ચિત્ત ઠેકાણે નહીં. એ જોસ્સો મને એક મહિનો સારી પેઠે રહ્યો.

૧૯. પખવાડીયા પછી સુરતથી કાગળ આવ્યો. તેમાં એમ હતું કે વહુ મોટી થઇછ માટે નર્મદાશંકરે હવે વહેલું આવવું. મારા સસરાની મરજી એમ કે સુરતમાં ઘર મંડાય. મારા બાપના બે વિચાર–સગવડને માટે સુરત ને છોકરાનો અભ્યાસ તથા બાપદીકરા સાથે રહિયે એ બે માટે મુંબઈ ઠિક પડે. એ વખતે મને પણ સ્ત્રીને મળવાનો સારી પેઠે જોસ્સો થઇ આવ્યો હતો. એટલામાં મને કોગળિયું થયું તેથી મારા બાપે સુરત મોકલવાનું જ રાખ્યું. ને મારા સસરા મને સુરતમાં નોકરી મળવા માટે પોતાના સ્નેહી જગન્નાથ શંકરશેઠના છોકરા વિનાયકરાવ પાસે સુરતની ઇસ્કોલના ગ્રેહામ ઉપર સિફારસના કાગળો લખાવવાની તજવીજમાં હતા. મારી તો સુરત જ જવાની ઇચ્છા થઇ હતી તેથી અને વળી કાલેજમાં અભ્યાસ ન થવાથી પરીક્ષામાં પાસ તો થવાનો જ નથી એમ જાણી મેં તો સુરતમાં જ નોકરી લેવાનું ધાર્યું.

૨૦. કાલેરાથી હું સારી પેઠે સારો થયો હતો તોપણ તેનું બ્હાનું કહાડી રાજીનામું આપી, પ્રોફેસરોનાં સરટીફીકેટો લઇ હું સુરત આવ્યો. મ્હારાં સરટીફીકેટો આ પ્રમાણે છેઃ—

Elphinstone Institution
Feb 8th 1851

I have known Narmadashankar for the last eighteen months; but principally since June 1850 at which period he commenced his studies in the College Department of the Elphinstone Institntion. Out of large list of candidates for clare-scholarships of whom eleven succeeded, Narmadashankar obtained the third place. He distinguished throughout the term as a student but he has lately been attacked by cholera which has left him so weak and ill that his Doctor insists upon his removal from Bombay to his native town, Surat.

We all part with him with great regret.

(Signed) H. Green,
Acting Principal.

---

* એ વચન દયારામનું છે તે હું તે વખત જાણતો ન્હોતો–મારી મા ભજન ગાતી ને જે મારા સાંભળ્યામાં એક બે વાર ઉડતું આવેલું તે કંઈ સાંભરી આવેલું.

2

Narmadâshankar Lâlashankar a student in the College Department of the Elphinstone Institution, has been under my Tuition in English Literature and history for the last year and a half. It would be impossible to speak too highly of his acqirements, or of his industry. His knowledge of the English Language is remarkably good *for his standing* and he has made considerable progress in the study of history, ancient and modern, but more particularly in the History of India. At the examinations of June 1849 [1850] he came out 3rd in his class and was appointed a Clare or 1st year's scholar, in which capacity he has givan great satisfaction and I regret to say that he is now obliged to leave (I hope only for the present) Bombay.

He is decidedly a boy of great talents and his conduct as far as I know of has been always most unexceptionable.

Elphinstone Institution
February 14th 1851.

(Signed) R. T. Reid A. B.
Acting Professor of History
And General Literature.

3†

I have great pleasure in bearing testimony to the good conduct and industry of Narmadashankar Lalashankar since I became acquainted with him. At the scholarship examination in April 1850 his answering was extremely good and his progress since has been very fair notwithstanding his ill health which I regret has at last compelled him to leave the Institution.

Elphinstone Institution
25th Feby. 1851

Joseph Patton
Profr. Math and Physic.

† એ સરટીફીકેટ લખી આપવા પાટનને ફુરસદ નોતી તેથી હું તે લીધા વના સુરત આવ્યો હતો-પછવાડેથી મારા બાપે તે લખાવી મોકલ્યું હતું.

વિરામ ૫ મો–૧૮૫૧–૧૮૫૪

મ્હેતાજીગિરિ

૧. હું સને ૧૮૫૧ ની ૧૯ મી ફેબ્રુવારીએ સુરત આવ્યો–મઝામાં પડ્યો. બીજે કે ચોથે દાહાડે હું સુરતની ઇસ્કુલના વડા ગ્રેહામને મળવા ગયો. ત્હાં મેં પૂછ્યું કે તારા ઉપર મારા સંબંધી વિનાયકરાવ જગન્નાથના કાગળો આવેલા છે? તારે તે બોલ્યો કે હા પણ બોર્ડનો એવો ઠરાવ છે કે સુરતની જ ઇસ્કોલમાંનાને મોટા પગાર કરી આપવા. તે વખત એવું હતું કે ત્રણ ત્રણ ચચ્ચાર રૂપિયાના માનીટરોને કહાડી નાખી મોટા પગારના છજ માનીટરો રાખવાનો બોર્ડનો હુકમ આવ્યો હતો–હું નાઉમેદ થઈ ગયો. મેં ગ્રેહામને કહ્યું કે હું પણ તારો જ શિખવેલો છઉં માટે તારે મને પણ તારી પાસે રાખવો જોઇયે. તે બોલ્યો કે આવ્યાં કરજે–પછી નોકરીની મતલબે મેં એક બે મહિના ઇસ્કુલમાં ફર્સ્ટ કલાસમાં નામ પણ દાખલ કરાવી રાખ્યું હતું પણ હું કંઇ બરોબર જતો નહીં ને પછવાડેથી મેં જવું મુકી દીધું હતું.

૨. બાપ મુંબઇ, રોજગાર નહીં. એકલો પડી ગયો તેથી પાછું મન દલગીરીમાં ફટકેલ થઇ ગયું ને તેમાં મારી મા સંબંધી પાછા ખ્યાલો થવા માંડ્યા. એવામાં એક કુળવંતી ડાહી સ્ત્રીનો સહવાસ થયો અને એથી મારૂં સમાધાન થયું.

૩. મેં મારી ગમતને સારૂ એક મંડળી ઉભી કરવી ધારી ને પછી તે વાત મેં મારા સગા દોલતરામને કહી. એણે મંડળીની સાથે એક છાપખાનું કહાડવાનું કહ્યું અને પછી હમે ભાગીદારો કરી "સ્વદેશહિતેચ્છુ" એ નામની મંડળી ઉભી કરી. એક પાસથી છાપખાનાંમાં "જ્ઞાનસાગર" નામનું ન્યુસપેપર અઠવાડિયે એક વાર નિકળવા માંડ્યું ને બીજી પાસથી ભાષણો થવા માંડ્યાં. જ્ઞાનસાગર કહાડવાની દોલતરામની મતલબ દુર્ગારામ મહેતાજીની કેટલીક નરસી ચાલ જાહેરમાં આણવાની હતી પણ તે મારા જાણ્યામાં પછવાડેથી આવી. પ્હેલું ભાષણ મેં મંડળી મળવાથી થતા લાભ વિષે લખીને તા૦ ૪ થી જુલાઇયે કરયું હતું. એ જ્ઞાનસાગર આસરે ૧ વરસ ચાલ્યું. પછી તે મંડળી ભાંગી ગઇ ને સઘળું અસ્ત વ્યસ્ત થઇ ગયું.

૪. એ વરસમાં મારી સ્ત્રીને ત્રણ મહિનાનું અધુરે ગયું હતું.

૫. રાંદેરની સરકારી ગુજરાતી નિશાળના મેહેતાજીથી બરાબર કામ ન્હોતું ચાલતું માટે તેને રજા આપી ગ્રેહામે સને ૧૮૫૨ ની ૧ લી મેથી રૂ ૧૫ ને પગારે મને ત્હાં જવાનું કહ્યું તે મેં એહાથી બેગાર ભલો એમ જાણી કબુલ કીધું.

૬. હું સ્હવારે ચાર વાગતે ઉઠીને હોડીમાં* બેસી સામે પાર જતો. ત્યાંહાં જો આગલા દહાડાના ઠરાવથી ઘોડો આવ્યો હોય તો તે ઉપર બેસી અહીં તહીં કલાક બેએકલગી દોડાદોડી કરીને ને નહિ તો ચાલતો ચાલતો રાંદેર જતો. સાડે સાત આઠે રાંદેર પહોંચતો. પછી મલાઇ મંગાવી ખાઇને થાક્યોપાક્યો સુઇ જતો. ત્રણ ચાર મોટી ઉમરના શ્રીમંતના છોકરાઓ જે પ્હેલા વર્ગના મારા નિશાળિયા હતા તેમનો મારાપર ઘણો ચાહ હતો. તેઓ નિશાળનું કામ ચલાવતા—અક્કેક મ્હોલ્લાના છોકરાઓને તેડી લાવનાર અક્કેકો છોકરો કરી મુક્યો હતો તેથી સ્હવારના છ વાગામાં નિશાળ ભરાતી ને પ્હેલા વર્ગના તમામ છોકરાઓ બીજા બધા વર્ગમાં માનીટર જતા ને સારી પેઠે શિખવતા. હું નવ વાગતે ઉઠી અક્કેક વર્ગમાં ૫—૧૦—૧૫ મીનીટ ગાળતો ને પછી ૧૦ વાગે બીજા બધા છોકરાઓને રજા આપી પ્હેલા વર્ગનાને શિખવવા બેસતો તે સાડા અગિયાર લગી. પછી તાપીએ ન્હાવા જતો—ત્હાં ત્રણ કલાક પાણીમાં તોફાન કરતો—પછી બે વાગે ઘેર આવી ત્રણ વાગે જમતો. નિશાળ તો બે વાગેથી જારી થયલી જ હોય—માનીટરો શિખવતા જ હોય. હું જમીને પાછો અક્કેક વર્ગમાં બેસતો ને ૪ાા વાગતે નિશાળને રજા આપી પ્હેલા વર્ગને ૧ કલાક શિખવતો ને પછી કાંતો ઉભી હોડીયે અથવા કાંઠે કાંઠે સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોતો જોતો ૭ વાગતે ઘેર આવી જમીને સુઈ જતો. એવી રીતે ૮૦ છોકરાને હું એકલો ભણાવતો. એક ભાઇચંદ કરીને શ્રાવકનો છોકરો હતો તેને મેં ભૂમિતિના સિદ્ધાંતમાં ઘણો જ ખબરદાર કર્યો હતો. કલ્યાણદાસ ને વજુભાઈ પારેખના છોકરાઓ પણ વાંચવે લખવે સારા હતા. વખતે વખતે હું ચાર પાંચ દાહાડા રાંદેરની આસપાસના ગામડાની સેહેલ કરી આવતો; આઠ નવ મહીને પરીક્ષાના દાહાડા ઉપર હું રાંદેર રહી રાતે છોકરાઓને શિખવતો—એવું બન્યું કે ગ્રેહામ આગળથી વરદી આપ્યા વનાં સવારે રાંદેર આવ્યો ને હું તો સુતો હતો. છોકરાઓએ પાથરણાં પાથરી ઠીકઠાક કરી મ્હેલ્યાં એટલામાં ગ્રેહામ નિશાળ ઉપર ચ્હડી આવી ખુરસી પર બેઠો—હું નિશાળને લગતા એક ઓરડામાં રહેતો ત્યાંથી બ્હાર આવી ઉભો. ગ્રેહામે મને પુછ્યું કે, આ શી સુસ્તી? તેને જવાબ આપ્યો કે, રાતે ઉજાગરા કરીયેછ; ને વરદી વના કેમ તૈયારી કરી શકાય? પછી તેણે પરીક્ષા લીધી ને છોકરાઓના જવાબથી ખુશ થઈ તાંહાં આવેલા લોકને કહ્યું કે, માસ્તર ઘણા સારા છે, માટે ફરી ફરીને આવો શિખવવાનો વખત નહીં આવે તેથી છોકરાઓને ભણવા મોકલવા. પછી સાહેબ સિધાવ્યા.

---

* હું સુકાન ફેરવતા ને હોડીવાળો સ્હઢની તજવીજ રાખતો—આહા ચોમાસાની રેલમાં હોડીમાં બેસી એરીયાં ખાવાની કેવી મઝા?

૭. રાંદેર જવા આવવાની ખટપટથી હું ઘણો ગભરાયો હતો તેથી મેં સુરતમાં નોકરી લેવી ધારી. એવું બન્યું કે દુર્ગારામ મેહેતાજીને ગ્રેહામ સાથે ન બનવાથી સાહેબે તેને રાજકોટ મોકલ્યા—ને તેની ખાલી પડેલી જગોપર નાનપરાંની નિશાળના ત્રિપુરાશંકરને મુકીને તેની જગો મને આપી. સને ૧૮૫૩ ના માર્ચમાં. અહીંના છોકરાઓ સઘળા ત્રિપુરાશંકરને ત્હાં ગયલા. મારે નવેસરથી નિશાળ જમાવવી પ્રાપ્ત થઈ—તોપણ પછી મારૂં નામ સાંભળી કતારગામના છોકરાઓએ અને મને ચ્હાનારા રાંદેરના છોકરાઓએ છેક નાનપરે આવવા આડ્યું. અહીં મને નિશાળના કામમાં કંટાળો લાગવા માંડ્યો—ભણનાર નહીં, ભણાવવાનું નહીં ને વળી શહેરમાં મ્હેતાજીની આબરૂ થોડી તે મને બહુ જ લાગવા માંડ્યું. એ દુખથી મેં વડોદરાના રેસીડેંટ ફૂલ જેમ્સને નોકરીને સારૂ અરજી કરી પણ જવાબ પાછો વળ્યો નહીં.

૮. સંવત ૧૯૦૮ ના જેઠમાં મારી વહુને અધરણી આવ્યું ને શ્રાવણમાં સને ૧૮૫૨ ના જુલાઈ કે આગસ્ટમાં છોકરી અવતરી જે ૧૫ દાહાડાની થઇને મરી ગઇ, વળી ૧૯૦૯ માં મારી વહુને દાહાડા રહ્યા પણ આઠ મહિનાનું મુએલું છોકરૂં આવ્યું તેનાં ઝેરથી તે* આસો સુદ બીજે ૧૮૫૩ ની ૪ થી અકટોબરે ૧૬–૧૭ વરસની ઉમરે મરી ગઇ.

---

* એક વખત મારે ઘેરથી તે બેજીવ વાળી પીહર જતી હતી ને તેણે રસ્તામાં એક કાળો સાપ દીઠો હતો ને તેથી તે ઘણી એભક ખાઈ ગઈ હતી. હું જાણુંછ કે તીદાહાડેથી જ તાવ લાગુ પડ્યો ને અંતે ગઈ ! મુવેલું છોકરૂં હુંજ સવારે દાટવા ગયો હતો પણ રે ખાડામાં મુકતાં તે કુમળું ને ગોરૂં નાળવાળું મારા જોવામાં આવ્યું હતું તે ચિત્ર હજી મને સાંભરેછ-રે તેના ઉપર માટી નાખતાં મારો જીવ ચાલ્યો નોહોતો. છોકરાંને દાટીને આવ્યો કે વહુની તૈયારી થઈ ને પાછલે પોહોર ત્રણ વાગતે વળી પાછો ત્રણ ગાઉ અશ્વનીકુમાર તેને બાળવાને ગયો. સુવાવડીને બાળતાં પેહેલાં ઘણો વિધિ કરવો પડે છે-ખાડો કરી સુવાડેછ-ઉપર મંત્ર ભણેછ-પાણીયો રેડેછ વગેરે.—અરે તે વખતનું મારી વહુનું ચિત્ર-ચોટલો છુટો-કપાળે પીયળ-ગોરૂં શરીર-આંખ મીચાયલી મારી આંખ આગળથી ખસતું નથી—આહા તે વેળા ઓટને લીધે કાંઠા ઉપરના કેટલાં જીવડ્યાં બળ્યાંછ ! એ વહુનું પીહેરથી નાનીગવરી ને મારે ઘેરથી ગુલાબ વહુ નામ હતું—તે ઠીંગણા ઘાટની ને ઘણી ગોરી હતી-મોટા સૈયડ આવવાથી મ્હોડાંપર આછા ચોબા પડ્યા હતા પણ દૂરથી આવતાં જોઈ હોય તો ગોરૂં મ્હોડું ઘણું જ તકતકતું દેખાતું—એ ભણેલી નોતી તેમ ઘરકામમાં કુશળ નોતી પણ ભોળી સાચી આજ્ઞાંકિત ને મારા ઉપર ઘણી જ પ્રીત રાખનારી હતી. મારી ન્યાતમાં એવું કહેવાતું કે હું તેને બહુ દુખ દેતો પણ તે દુખ આ રીતનું હતું—કે હું ઘરમાં રાતે ૯–૧૦ વાગતે આવતો ને પેલીને ઘરમાં એકલું બેસી રેહવું પડતું-એનાં ઘરનાં બૈરાં એને મારે વિષે આડું આડું સમજાવતાં તેથી તે

૯. વહુ મરી ગયા પછી ઘરમાં હું એકલો પડ્યો–વસ્તી ગઈ. નિશાળમાં છોકરાઓની મોટી સંખ્યા કાયમ રાખવાની ફિકર બહુ થવા માંડી. ઊંચી પાયરીની જગાનેસારૂ મેં ફાંફાં માર્યાં પણ ન મળી તેથી હું ઘણો નાઉમેદ થઈ ગયો. દુનિયાંદારીથી પણ ઘરાઈ ગયાના સબબથી હું કંટાળ્યો હતો. એ સઘળાંની સાથે વિદ્વાન દાખલ કોઈ રીતની પ્રસિદ્ધિ મેળવું એ જે મ્હારો અંગ્રેજી શિખતો ત્યારનો જોસ્સો તે પાછો તાજો ઉઠીને 'ચલચલ મુંબઈ' એમ ઉસકેર્યાં કરતો.–સુરત મને કડવા ધાવા લાગ્યું. મેં કાલેજના પ્રિનસિપાલ હારકનેસને અંગ્રેજીમાં કાગળ લખ્યો કે, વિદ્યાના ઝાડના ફળનો સવાદ મેં ચાખ્યોછ તેનો ગળકો હજી રહી ગયોછ માટે મને નિશાળમાં બે કલાક ગુજરાતી શિખવવાની નોકરી આપવી કે બાકીના વખતમાં હું મારો અંગ્રેજી અભ્યાસ કરૂં. જવાબ કંઈ પાછો વળ્યો નહીં ને હું તો બહુ અકળાયો–પછી મુંબઈ જવાના જોસ્સાથી એટલો તો ઊંચકાયલો થયો કે સને ૧૮૫૩ ની ૨૯ મી અક્ટોબરે મેં ગ્રેહામને રાજીનામું મોકલ્યું કે 'કેટલીએક ઘર અડચણને લીધે હાલની મેહેતાજીગીરીની નોકરી તરત છોડી દઈ મારે મુંબાઈ જવું છે વાસતે આ નોટીસ આપી ઉમેદવાર છઊ કે આજથી શિરસ્તા મુજબ મુદત પુરી થતે સાહેબે રજા આપવી.' એના જવાબમાં આવ્યું કે 'ત્રણ મહિનાની મુદત માગી ફરીથી રિપોટ કરો.' મેં પાછું લખ્યું કે મારાથી થોભાશે નહીં માટે તાકીદથી રજા આપવી તે ઉપરથી બોર્ડથી તા૦ ૨૭ મી ડિસેમ્બરનો હુકમ આવ્યો કે 'તમે જે તમારી વાત લખી તે ઉપરથી તમારૂં રાજીનામું કબુલ રાખ્યું છે ને તમે રાંદેરની

મનમાં જરાક બળતી પણ મને કંઈ જ જણાવતી નહીં–તેમ એ શ્રીમંતની છોકરીથી મારા ઘરમાં ભાંજફોડ બહુ થતી તો પણ મેં કોઈ દાહાડો એને ધમકાવી સરખી નથી–અલબત મને તેનું અતિભોળાપણું પસંદ નોતું ને ચતુર નહીં તેથી મારા પ્રેમનો જોસ્સો નરમ હતો. મને મારા સસરા સાથે બનતું નહીં–હું સુધારામાં તે તેને ગમતું નહીં. મંડળી મળવાથી થતા લાભના નિબંધમાં મેં શાસ્ત્રીઓની ધુળ કહાડી હતી તે ઉપરથી તે ઘણા નારાજ હતા. એક વખત ચાર લોક દેખતાં સુધારાની વાત નિકળી હતી તેમાં તે બોલ્યા હતા કે 'એ જે ડાઘ પડયો તે કદી જવાનો નહીં.' મેં કહ્યું હતું કે 'તમારામાં હમારા દોષ કહાડવાની શક્તિ નહીં ત્યારે હમારો શો વાંક'–'તમે હમારી–સાથે વાત ન કરો ને પછવાડે બબડ્યાં કરો એ સારી વાત નહીં.' હમારે સસરા જમાઇને ગમે તેમ હતું તોપણ તે સુરતની નાગરી નાતનું ભૂષણ હતું ને સદર અદાલતમાં ૩૦૦ ને પગારે શાસ્ત્રી રૂપે મોટા પ્રતિષ્ઠિત મનાતા હતા. મારી સાસુનો મારા ઉપર બહુ પ્રેમ હતો પણ ઘરમાં ચલણ મારી સાળીઓનું હતું તેથી ને એઓ મારી વહુને મારે વિષે કંઈ કંઈ આડું સમજાવતી હતી તેથી તેઓને વિષે મારો પણ ઘણો જ હલકો વિચાર હતો. મારી મા તો એ બૈરાં ઉપર વિવાહ મળ્યો ત્યારથી જ નારાજ હતી.

નિશાળના મેહેતાજીને તમામ ચાર્જ આપજો.' પછી મેં સને ૧૮૫૪ની ૨ જી જાનેવારીએ નિશાળનો ચાર્જ રાંદેરની નિશાળના મેહેતાજી મારા રહ્હાડુ કેશવરામને સોંપી આપીને બીજે દાહાડે આગબોટપર ચડી બેઠો.

૧૦. તા૦ ૧૯ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૧ અને તા૦ ૨ જી જાનેવારી ૧૮૫૪ એ બેના દરમિયાનમાં મેં કોઈ અંગ્રેજી કે ગુજરાતી ચોપડી વાંચી ન્હોતી; ને એક હાર્કનેસને કાગળ લખ્યો હતો તે સિવાય બીજું કંઈ અંગ્રેજીમાં લખ્યું પણ ન્હોતું. ગુજરાતીમાં પણ ત્રણેક ભાષણ લખેલાં, બીજું કંઈ નહીં. 'જ્ઞાનસાગર'માં મેં કંઈજ લખ્યું નથી; તે દોલતરામ લખતા. હું ભાંગ પીતો, પાક ખાતો (બીજી જાતની કંઇ પણ કેફ કરતો નહીં) અને બેરાંઓમાં મ્હાલતો. એકાંતમાં હું નામ મેળવવાના (પૈસા મેળવવાના નહીં) અને પ્રેમસંબંધી વિચારો કરતો. સુધારાના અને તેને અમલમાં આણવાના વિચારો પછી ખાનગી કે જાહેર તે વખત બિલકુલ ન્હોતા. જાતિભેદ, પુનર્વિવાહ, મૂર્ત્તિપૂજા, અભક્ષ્યાભક્ષ્ય, વગેરેના સુધારા સંબંધી વિચારોનું મને સપનું પણ નહીં હતું. ઉદ્યોગ કરવો, સંપ રાખવો, ભાષણ કરવાં, નિબંધો વાંચવા, ગ્રંથો લખવા અને દેશનું ભલું કરવું એટલુંજ હું સુધારા સંબંધી જાણતો.

એ વખતમાં 'જ્ઞાનસાગર'ના છાપનાર જદુરામ સાથે દોસ્તી બંધઈ હતી. એ કોઇ કોઇ દાહાડો વાતમાં દોહોરા, ચોપાઇની માત્રા સંબંધી બોલતો, તે હું બેદરકારીથી સાંભળતો. એની સાથે હું ભાદરવા મહિનામાં સાંગી જોવા જતો ને ત્યાં કવિતા મારે કાને પડતાં પણ તે ઉપર મારો લક્ષ નહીં. દોસ્તદારની સાથે ફરવું એજ કારણ ત્હાં જવાનું.

એ વખતમાં દલપતરામ* કવિ સુરતમાં હતા ને આઘેથી હું એને ઓળખતો કે આ દલપતરામ કવિ છે—નહીં જેવાં કંઇક આશ્ચર્યથી તેની

---

* એ વખતમાંના બે પ્રસંગ દલપતરામ સંબંધી મારા મિત્રોએ મને પછવાડેથી કહેલા તે આ છે. દુર્ગારામ મેહેતાજીયે સુરતની અદાલતના રઘુનાથ શાસ્ત્રીદાંતે આગળ દલપતરામની શીઘ્રશક્તિની પ્રશંસા કરેલી તે ઉપરથી એક દિવસ તે શાસ્ત્રીએ એક ચરણ કહ્યું કે 'સુરતમાં સુરત કર સુરત કામિની સાથે'ને પછી તે દુર્ગારામે કાગળપર લખ્યું પછી દલપતરામે તુરત લખાવ્યું કે 'પદ પૂર્વાર્ધ લખ્યું છે દુર્ગારામે હાથે.' શાસ્ત્રી મનમાં સમજ્યા કે જુક્તિવાળા છે પણ શીઘ્ર કવિ નથી. બીજો પ્રસંગ—દુર્ગારામ મેહેતાજીના ઘરની પાસે મહાદેવનું દેહેરૂં છે ત્હાં પૂજા થતી હતી—તાપીશંકર ગંધ્રપે દલપતરામને નાયિકા ભેદ સંબંધી પુછ્યું હતું પણ તેનો તેને મનમાનતો જવાબ મળ્યો નોહોતો. મને સાંભરેછ કે એક વખત દુર્ગારામ મેહેતાજીએ મને કહ્યું છે કે દલપતરામ રાગને ઓળખી શકતા નથી. એક વખત ચૌદસની પુજામાં સહુ તેને હસતા હતા. દલપતરામ રાગને ઓળખી શકતા નથી તે વાત

તરફ હું જોતો ખરો પણ કોઈ દાહાડો તેની પાસ ગયો નથી—તેનાં ઓળખાણની કંઈ મરજી થયલી જ નહીં. તેઓ કિલ્લા આગળ 'પરેજગાર મંડળી'*માં કેફ ન કરવા સંબંધી ગરબી લાવણીઓ વાંચતા પણ હું કોઇ દાહાડો તે સાંભળવા ગયો નથી. એણે જ્યારે ૧૯૦૭ માં લાઇબ્રેરીમાં હુન્નરખાનનું ભાષણ વાંચ્યું હતું ત્યારે હું ત્યાં ગયો હતો. એ ભાષણ મેં દુર ઉભાં રહી કંઇ કંઇ સાંભળેલું ખરૂં, પણ તે સાંભળીને તરત ઘેર આવેલો—દલપતરામને જોવાને ઉભો રહેલો નહીં. હું મારી જુવાનીની લ્હેરમાં જ મસ્ત હતો તેથી બીજીતીજી વાત ઉપર મારી નજર થોડી જ ઠરતી.

એજ વરસમાં મનમોહનદાસ રણછોડદાસે પણ કવિતામાં એક ભાષણ કર્યું હતું ત્યાં વળી હું કંઇ ફરતો ફરતો જઇ ચ્હડ્યો હતો. ભાષણને અંતે વાંચનારને પ્રમુખ માન આપવા જતો હતો એટલામાં દલપતરામ કવિએ વચમાં ભોજાભગતના ચાબખા ગાઇને લોકનું મન પોતાની તરફ ખેંચી લીધું હતું. પછી મનમોહનદાસને કંઇ શિરસ્તા પ્રમાણેનું સભાની તરફથી માન બાન મળ્યું ન્હોતું. એ વાત મને સેહેલેથી સાંભરેછ ને રસપ્રવેશમાં એક દોહેરો પણ લખ્યોછ—

શિશુ કવિ ઉગતો જોઇને, તરૂણે ટપલી દીધ;
મનમાં બળિ બહુ ક્રોધથી, કવિતા ખોટી કીધ.

વિરામ ૬ ઠ્ઠોઃ—૧૮૫૪–૧૮૫૬.

પાછું ભણવાનું અને શિખવવાનું કામ

૧. હું જાનેવારીમાં મુંબઈ ગયો ને ત્યાં મારા બાપે ગોઠવણ કરી મેલી હતી તે પ્રમાણે ૧૦ મી જાનેવારીથી તે ૧૦ મી જુન સુધી ૧૧ થી તે ૪ વાગા લગી જીવરાજ બાલુવાળાના દ્વારકાદાસ નામના છોકરાને રૂ. ૨૫ ને પગારે અંગ્રેજી શિખવવા જતો. એ છોકરાની સ્થિતિ ભણવા ઉપર ન્હોતી. પાંચ કલ્લાકમાં દસેક વાર અભ્યાસમાંથી ઉઠીને ફરી આવતો. એને સ્મરણશક્તિ સારી ન્હોતી તેમ એનો ઉદ્યોગ પણ સારો ન્હોતો. ભણનાર યોગ્ય નહીં તેથી નકામો પગાર લયાં કરવો એ ઠીક નહીં તેથી અને મ્હારો વખત નકામો જતો તેથી મેં તેને છોડી દીધો.

ખરી છે—જાર મેં અમદાવાદમાં ભાષણ કર્યું હતું ત્યારે જે રાગમાં મેં પદો ન ગાયલાં તે રાગનાં તેઓએ નામ દીધાં હતાં—જેથી કેટલાક સમજુકો મનમાં હસતા હતા. એ વાત તે વખત હાજર અને રાગમાં સમજતાઓને જાણીતી હશે જ.

* એ મંડળીની તરફથી પરહેજગાર પત્ર નિકળતું તે ઘણુંખરૂં ભાઈ મહિપતરામ રૂપરામના હાથથી લખાતું.

૨. રહવારથી તે ૯ વાગા સુધી હું એક દક્ષણી શાસ્ત્રી પાસે સિદ્ધાંત કૌમુદી શિખતો જે મેં કેટલેએક મહિને અપત્યાધિકાર સુધી ચલાવી બંધ રાખી.

૩. સુરતથી મુંબઇ ગયા પછી એકાદ મહિનો સુરતમાં ખાધેલા પાકની ગરમીથી (મુંબઇમાં કેફ કરવો તદ્દન મુકી દીધો હતો) અને જીવનાનો હતો તેથી હું શરીરે હેરાન રહ્યો હતો.

૪. એ પાંચ મહિનામાં મારી હાલત આ પ્રમાણે હતી.–એક પાસથી વિદ્યા, અધિકારથી પ્રસિદ્ધિ ક્યારે પામીશ એનો વિચાર જોશમાં ચાલતો–કાયદા શિખી વકીલની પરીક્ષા આપવી ધારતો; ભભકો કરવાને મામલતદાર થવું ધારતો (મુનસફ નહીં); સંસ્કૃત, ફારસી, અંગ્રેજી, ઉરદુ,* હિંદવી, મરેઠી વગેરે ઘણીએક ભાષાઓ શિખી સર વિલીયમ જોન્સની પઠે લિંગવિસ્ટ થવું ધારતો; કાલેજમાં જવું ધારતો; અને અંગ્રેજોને શિખવી ગુજારો કરી સ્વતંત્ર રહી વિદ્યાનંદમાં મગ્ન રેહેવું ધારતો. બીજી પાસથી સુરતમાં મેં રાખેલી કેટલીક વર્તણુકો જેને હું મુંબઇ ગયા પછી અનીતિ સમજતો તેનો પશ્ચાત્તાપ કરતો (શિખવવા જતો ત્હાં અને રાતે), હું મારા બાપને કોઇનું નામ દઈ મારી વાત કહી તેમાં પાપ થયું કે નહીં, પાપથી કેમ મુક્ત થવાય એવા એવા સવાલો કરતો. તે મને કહેતા કે દુનિયાની રીતે જોતાં પાપ ખરૂં પણ પશ્ચાત્તાપ એ પાપથી મુક્ત થવાનું સાધન છે વગેરે વગેરે; મુંબઈ ગયાથી સુરતમાંનાં વ્હાલાંનો વિયોગ થયેથી એ દુઃખ પણ થતું અને સંસારમાં રહ્યાથી પૈસો કમાવવાથી, નામ મેળવવાથી પણ શું? એવા એવા વૈરાગના વિચારો પણ જોશમાં થયાં કરતા હતા. રે એ મારા ગભરાટમાં મેં ત્રણ ચાર વખત મારા બાપને કહેલું કે તમારી સ્ત્રી મરી ગઇછ, મારી સ્ત્રી મરી ગઈછ માટે હવે આપણે માયામાં શું કરવા રેહેવું જોઇએ. માટે ચલો કોઈ ગામડામાં જઇને કોઇ સરોવર અથવા નદીને કાંઠે રહીયે ને થોડાક ઉદ્યોગથી આપણો નિર્વાહ કરી સંતોષથી વિદ્યાભ્યાસ કર્યાં કરી આનંદમાં રહીયે. એ મારી હાલત જોઇને મારા બાપને દીલમાં કેટલું દુઃખ થવું જોઇએ. હું એકનો એક લાડકો તેથી તે મને કંઈ જ ધમકાવીને કહે નહીં. શું કહે બચારા? પોતે

---

* એ મેં શિખવા માંડ્યું હતું–તાલીમનામાંની બે કિતાબો અને એક બીજી બેતની ચોપડી હું શિખ્યો હતો અને મોડી અક્ષરની અરજીઓ વાંચતાં પણ–પણ એ બધું હું હાલ ભુલી ગયો છઉં. અલબત ઘણા એક ઉરદુ શબ્દો જે મારા જાણ્યામાં છે તે એ શિખવા ઉપરથી અને પારસી ગુજરાતી બોલીમાં છપાયલા કેટલાક ફારસી ઉરદુના તરજુમા વાંચેલા તે ઉપરથી.

રસિક છતે નિર્ધન ને ત્રિવિયોગી તેમાં મારી વૃત્તિ વેરાગી. પણ ધન્ય છે તેને કે પોતે પોતાનાં દુઃખનો જોશ મનમાં સમાવી મને શાસ્ત્રનાં ને દુનિયાદારીનાં દૃષ્ટાંતો આપી મહારા મનનું સમાધાન કર્યાં કરતા. એ બાપ તારી મને બહુ ખૂટ છે! એ મારી હાલત વિષે પૂરી સાક્ષી એક મારી ન્યાતના ઘરડા પ્રદ્યુમનજી હિરાચંદજી આપી શકશે.

૫. એ ઘુમરાયલી હાલતમાં જનરલ આસેમ્બ્લી ઇન્સ્ટીટયુશનનાં મકાનમાં નેટીવ બુક કલબ નામની લાઇબ્રરીમાં હું એક દાહાડો બેઠો હતો, ત્હાં એક ગુજરાતી પાઘડીવાળા ગોરા છોકરાને ચોપડીયો લેમુક કરતો દીઠો; થોડી વાર પછી કોણ જાણે શાથી (સાંભરતું નથી) હમે એક એકથી અજાણ્યા છતે વાતચીત કરવા મંડી પડ્યા. એ શખસ કાલેજમાં જતા મારી ન્યાતના ઝવેરીલાલ ઉમીયાશંકર હતા, જેણે મને કાલેજમાં દાખલ થવાની ભલામણ કરી તેવિષે ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. મારા બાપે પણ મને એજ સલાહ આપી ને પછી હું તા૦ ૧૩ મી જુને રૂ. ૬૦) આપીને પેઇંગસ્ટુડંટમાં નામ દાખલ કરાવી કલેરસ્કાલરના ક્લાસમાં બેઠો. બે મહિના પછી મારી વહુનું વરસી સારવાને મારે સુરત આવવું પડયું. અહીં વળી ૧૯૧૦ ના ભાદરવા વદ પાંચમે મારા કાકાનું મરણ થયું. એ રીતે બે મહિના પાછા સુરતમાં કહાડવા પડ્યા. પછી પાછા મુંબઇ જઇ રાત્ર દિવસ અભ્યાસ કરી મેં ડિસેમ્બરમાં પરીક્ષા આપી અને સોએ સાઠ આની મેળવી હું ઉવેસ્ટસ્કાલર થયો-મને મહિને ૧૫ રૂપયા મળતા થયા.

૬. એ વખત હિસાબ શિખવનાર દાદાભાઇ નવરોરજી પ્રોફેસર હતા. બીજા કોણ કોણ પ્રોફેસરો હતા અને બીજો શો શો અભ્યાસ ચાલતો તે મને સાંભરતું નથી. મારી સાથે પરીક્ષા આપનારા છોકરાઓએ દાદાભાઇ કને તકરાર લીધી હતી કે નર્મદાશંકરની હાજરી હમારા જેવી બરોબર નથી માટે કેટલીએક આની ઓછી કરવી જોઇયે-દાદાભાઇયે જવાબ દીધો હતો કે તમે તમારા લખવામાં સ્પેલીંગમાં ઘણી ચુક કરી છે ને એણે કીધી નથી. હું મગરૂબ થયો હતો કે સુરતમાં ત્રણ વરસ અંગ્રેજી એક પણ ચોપડી ન વાંચ્યા છતાં સ્પેલીંગમાં મેં કંઇ ચુક ન કરી!

૭. ૧૮૫૫ માં પણ મનનો ગભરાટ ઓછો ન્હોતો-ધુંધવાતો ને ધુંધવાતો રહેતો. હું ગપ્પાં માર્યાં કરતો, વિલાત જવાના તડાકા મારતો, બીજા લેસન કરતા ત્યારે હું મારા પોતાનાજ વિચાર કર્યાં કરતો, પ્રોફે-સરોનાં લેકચર પણ મન દઇ સાંભળતો નહી. મારા સાથી મોરલીધર ગીરધર જે હાલ કચ્છની દરબારમાં છે તે, ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર જે હાલ વેપારી છે તે અને ત્રિભોવનદાસ દુવારકાંદાસ જે હાલ કમરૂદીન

તૈયબજી વકીલને ત્યાં છે તે મારૂં બોલવું ચાલવું જોઇને મને લાલાજી કહીને બોલાવતા. હું લેસન બેસન કંઇ કરતો નહીં પણ જ્યારે હાર્કનેસના કલાસમાં ફાલ્કનરનાં શિપરેકની કવિતા અને વર્ડ્ઝવર્થની કવિતા ચાલતી ત્યારે હું એકચિત્તે તે સાંભળતો ખરો–ખરે એ કવિતામાંનાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં વર્ણનની અસર મને બહુ જ થતી; શિપરેકમાંના ખલાસીઓની આખર સુધીની બ્હાદુરી હજી મને સાંભરેછ. વળી મને સાંભરેછ કે મેં આગસ્ટમાં સોએક લાઇન અંગ્રેજીમાં પરચુરણ પરચુરણ બાબતની જોડીને મી૦ રીડને બતાવી હતી પણ એણે તે જોઇને મને હસી કહાડ્યો હતો.

કાવ્ય રચવાની પ્રેરણા

૮. હું મારી ચળિત વૃત્તિને ઠેકાણે આણવાને બહુ મથતો પણ કંઈ મારૂં ફાવતું નહીં. સપટેમ્બરની શરૂઆતમાં ધીરા ભગતનાં બે ત્રણ પદ મારા વાંચવામાં આવ્યાં તે ઉપરથી હું દહાડોરાત તેની જ લવારી કરતો. એ પદોના વિચાર મારી વેરાગ વૃત્તિને મળતા હતા. ચોથે કે પાંચમે દાહાડે મારાં મનમાં સહજ આવ્યું કે હું પણ એ ઢાળનું કંઇ બનાવું–પછી મેં 'પરબ્રહ્મ જગકર્ત્તારે સમરોની ભાઇ હરઘડી' એ પદ બનાવ્યું ને બીજે દાહાડે 'જીવ તૂં મૂરખ સમજેરે કહુંછું ઘેલા ફરી ફરી' એ બનાવ્યું–પછી વિચાર કર્યો કે આવી રીતે હું જાતે બનાવવાની ટેવ રાખું તો મારી વૃત્તિ ઠરી ઠામ થાય ખરી–કોઇ પણ રીતે વૃત્તિ સ્થિર થાય છે એ મારો ઉદ્દેશ હતો–માટે પદો બનાવવાની ખટપટમાં રેહેવું અને ઉલરો બ્હાર નીકળે તેથી ખુશ રેહેવું એ વાત મેં નક્કી કરી. વળી વિચાર્યું કે ભણવું, કમાવવું, માન મેળવવું, બૈરી કરવી એ સહુ આનંદને માટે છે ને મને જો પદો બનાવવાથી આનંદ થાય છે તારે હું તો એ જ કામ કરીશ ને શેર જુવાર તો મળી રહેશે–એ રીતે હું મારે બેસતે ૨૩ મે વરસે પદો બનાવવા લાગ્યો–પેહેલું પદ કી દાહાડે કીધું તે મને યાદ નથી, પણ તે દાહાડામાં મારી વરસગાંઠ આવી હતી તે ઉપરથી મેં તે વરસગાંઠના દાહાડાને જ કવિતાના પ્રારંભનું માન આપી તે દાહાડાથી જ મેં મારા કવિતાના વરસોની ગણત્રી રાખી છે–સંવત ૧૯૧૧ ના ભાદરવા સુદ ૧૦–સને ૧૮૫૫ ના સપટેમ્બરની ૨૧ મી.

૯. પછી નીત સ્હવારે હું પ્રાર્થનાનું અથવા શિક્ષાનું અકેકું પદ કરતો ને ૧૧ વાગે કાલેજમાં જતો.

૧૦. ડિસેમ્બરમાં પરીક્ષા થઇ તેમાં સોએ સાઠ આની આવવી જોઇયે તે ઉપલી વૃત્તિને લીધે અભ્યાસ બરોબર ન થયાથી ન આની.–૫૦ આની આવી તેથી હું સેકંડ નાર્મલસ્કાલર ન થયો–ફ્રી સેકંડનાર્મલ સ્કાલર થયો.

૧૧. સને ૧૮૫૪ના ચોમાસામાં મેં મારૂં નામ બુદ્ધિવર્ધક સભામાં દાખલ કરાવ્યું હતું, અને સને ૧૮૫૫ માં મંડળી મળવાથી થતા લાભ વિષે ભાષણ કર્યું હતું ને વ્યભિચાર તથા રંડીબાજી ન કરવા વિષે નિબંધ વાંચ્યો હતો; તેમ, ઇતિહાસ વાંચવાના ફાયદા અને કેફ કરવાના ગેરફાયદા વિષે કવિતા વાંચી હતી–એ બે કવિતામાંની પહેલી ખોવાઈ ગઈ છે. એ કવિતા મેં પિંગળના કાયદા પ્રમાણે કરી ન હોતી પણ સામળદાસના દોહરા ચોપાઇ છપ્પા વાંચેલા તે ઢાળ પ્રમાણે અને કવિ દલપતરામ તથા મનમોહનદાસની છપાયલી ચોપડીઓમાંની કવિતા જોઈ જોઇને કરી હતી. એ વખત મુંબઇમાં કવિતા શબ્દ ન હોતો ને દલપતરામ કવિનું નામ પણ થોડાક જણ જાણુતા હશે, બુદ્ધિવર્ધક સભાવાળાઓને મારા રાગડા પસંદ પડવા લાગ્યા ને મને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું–ઉજડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન તેવી રીતે.

પિંગળનું જ્ઞાન

૧૨. મને વિચાર થયો કે બુદ્ધિવર્ધકવાળા કવિતાની ખરી ખોટી બનાવટ સમજતા નથી ને હું તો ઝોકાયવે જ જાઉંછ; પણ એ સારૂં નહીં–કવિતા બનાવવાની રીત તાકીદથી શિખવી જ જોઇયે–રે દોહરા ચોપાઇના પણ નિયમ જાણતો નથી. એ ગભરાટમાં ૧૮૫૫ના અકટોબરનાં બુદ્ધિપ્રકાશથી માલમ પડ્યું કે કવિતા બનાવવાનાં શાસ્ત્રને પિંગળ શાસ્ત્ર કહે છે; પછી મેં એ સંબંધી સંસ્કૃત–પ્રાકૃત પુસ્તકોનો શોધ કરવા માંડ્યો, પણ મુંબઇમાં મને કોઇ પુસ્તક મળ્યું નહીં.

૧૩. મેં કવિ દલપતરામને કાગળ લખવાનું ધાર્યું, પણ પાછું વિચાર્યું કે રખેને એ મને હસી કહાડે અથવા રખેને એ મને દિલના ખુલાસાથી જવાબ લખે નહીં. સને ૧૮૫૧ માં દલપતરામે મનમોહનદાસનાં ભાષણ વખત જે ચાલ ચલાવી હતી તે વળી મને યાદ આવી. મેં દલપતરામને કાગળ લખવો મોકુફ રાખ્યો.

૧૪. સને ૧૮૫૬ ના જાનેવારીમાં સુરતના તુળજારામ નામના ભારગવ જે મુંબઇમાં રહેતા હતા ને જેની સાથે મારે ઓળખાણ હતું તેને મેં પિંગળનાં પુસ્તક વિષે કહ્યું. એણે મને કાળીદાસનો 'શ્રુતબોધ' આપ્યો. પણ પછી શિખવનાર ન મળે. ખોળ કહાડતાં કહાડતાં એક દાદાદેવ નામનો નાશકકર શાસ્ત્રી મળ્યો. તે ઘણો બેતમાવાળો હતો, તેને ત્યાં હું કાલેજમાંથી વખત કાહાડીને જતો. પછી ૧૮ દાહાડામાં હું તે 'શ્રુતબોધ' શિખી રહ્યો-શિખતો જતો ને ગુજરાતીમાં બનાવતો જતો, એ પુસ્તકથી હું કેટલાંકએક અક્ષરવૃત્તો કરતાં શિખ્યો પણ દોહરા ચોપાઇના નિયમ કંઇ જાણું નહીં, કેમકે એ વૃત્તો સંસ્કૃતમાં નહીં.

૧૫. મનમોહનદાસે બોધ વચનનાં વાક્યોને કવિતામાં મુકી છોકરીઓને માટે ચોપડીઓ કહાડી હતી. તે ઉપરથી હું જાણતો કે એ ભાઇની પાસે કંઇ હિંદુસ્તાની પિંગળ હશે ખરૂં. પછી મેં એને એક કાગળ લખ્યો તે આ હતો:---

"મિત્ર શિરોમણિ કાવ્યોપનામક ભાઇ મનમોહનદાસ વિ૦ રણછોડદાસજી પ્રતિ મુંબઇથી લા૦ સ્નેહાભિલાષી નર્મદાશંકર વિ૦ લાલશંકરના આશીરવાદ–વિશેષ આની સાથે મોકલેલું પત્રક (વ્યભિચાર નિષેધક નિબંધમાંની કવિતા) અવલોકન કરી લખાણમાં માત્રા તથા અક્ષર સંબંધી ભુલો સુધારી છંદ છંદનાં નામ પણ મથાળે લખી તે પત્રક નાટપેડ એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટયૂશન એ ઠેકાણે પાછું રવાને કરવું–એમ થયેથી મોટો ઉપકાર થશે."

"હું કવિતા પ્રકરણમાં છેક અજાણ્યો છઊં, પરંતુ એ વિષય જાણવાની મારી ઉત્કંઠિત ઇચ્છા છે ને ગમ્ય પણ પડશે એમ ધારૂં છઊં, વાસ્તે તમે મારો કર ગ્રહી પિંગળ ક્ષેત્રની જાતરા કરાવશો એમ આશા રાખું છઉં."

"તમારી પાસે જે મોકલ્યું છે તે તથા બીજુ કેટલુંએક મેં કીધેલું છે તે, ઉટાંગ બાંધી કંઇ તમારૂં ને કંઈ દલપતરામનું જોઇ જોઇને ગોઠવેલું છે."

"અંગ્રેજીમાં કહે છે *Poets are born* તે પ્રમાણે કવિતા કરવામાં વિચારશક્તિનું સામર્થ્ય જોઇએ;–ફક્ત પિંગળની રીત જાણવી મારા ધાર્યામાં બસ નથી–તેમ વિચાર ને તર્ક હોય એટલે બસ એમ પણ નથી; તેને પ્રબંધરૂપી ભાષાનાં વસ્ત્રો પેહેરાવવાં અવશ્ય છે–વસ્ત્ર વગર અલંકાર સોભે નહીં."

"વણ લુણે રસોઇ જેમ, લાગે ન કંઇ સ્વાદ,"
"કીરતન રાગમાં સુણતાં, છાંડે નાસ્તિક નાદ."
"(એ પણ સુધારજો.)"

"હવે મારી વિચારશક્તિ અને તર્કશક્તિ વધારે કેળવાઇ શકે તેવી છે પણ રીતિ વનાં અઘરૂં લાગે છે. શંકાને લીધે ઘણો કાળ જાય છે અને તેને સારૂ પિંગળ સંબંધી પ્રાકૃત ગ્રંથો ભણી લેવાની જરૂર છે."

"તેમ, ગુરૂવના જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી; ને એ છંદમાં અસલથી સુરતના કેટલાએક કણબીઓની પડે કવિત વગેરેનો મેં અભ્યાસ કર્યો નથી, તેથી આવડશે કે નહીં એની ગભરામણ થાય છે. વળી એ વિષય શિખવવાને મારા પરિચયમાં કોઇ જ નથી, વાસ્તે કૃપા કરીને શિક્ષકપણું સ્વીકારી હું શિષ્યની હોંસ પૂરી પાડનાર આપ સમર્થ છો. સજ્જને કાળક્ષેપ સારૂ ક્ષમા કરવી."

"ભાઇ મોહનલાલને તથા વડિલ રણછોડદાસજીને મારા યથાયોગ્ય કહેવા."

"મારે માસ એપ્રિલમાં લગન સારૂ સુરત આવવું છે તે સમયે તમારા દર્શન કરવાની તથા કેટલીએક શિક્ષા લેવાની આશા રાખું છું. પરંતુ હાલ પિંગળશાસ્ત્ર પ્રવેશક ક્રિયા ગ્રંથો વાંચવા જરૂરના છે તે લખશું. સૂજ્ઞને બહુ શું લખિયે ? મજપાસથી કામ લેવાને આચકો ન ખાવો—એજ તા૦ ૧૬ ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૬." (એ કાગળનો જવાબ આવ્યો નહોતો—જારે મને ગએ વરસે મારી હકીકત લખવાનો વિચાર થયો તારે મેં મનમોહનદાસને ભરમમાં કહ્યું કે તમારી પાસે મારો કાગળ હોય તો તે આપો—પછી કેટલેક મહીને તેઓએ મને કાગળ આપ્યો, તે ઉપર દાખલ કર્યો છે.)

૧૬. મનમોહનદાસનો જવાબ ન આવેથી મેં માત્રાકવિતા લખવી બંધ રાખી હતી. અક્ષરકવિતા અને પદો થોડાં થોડાં બનાવતો.

૧૭. સને ૧૮૫૬ ના અપ્રેલમાં હું સુરત આવ્યો ને મેમાં સંવત ૧૯૧૨ ના વૈશાખ શુદ ૧૨ એ પંડ્યા ત્રિપુરાનંદની છોકરી ડાહીગવરી* સાથે પરણ્યો, ને પછી મુંબાઈ ગયો.

કોલેજ છોડી

૧૮. લગન કરી મુંબઇ ગયા પછી કાલેજમાં મારૂં દીલ લાગ્યું નહીં:—કવિતા કરવાનો વધી ગયલો જોસ્સો, ગુજરાતી સંસ્કૃત ને અંગ્રેજીમાં

---

* મારી સ્ત્રી મુઆ પછી મારે ફરી લગન કરવાનો વિચાર નહોતો, પણ બાપે એક સાથે મારો વિવાહ કર્યો હતો—પણ એ વિવાહ કેટલાંએક મારા સગાંને ગમતો નહીં ને જહાં ત્હાં ને જહારે ત્હારે ન્યાતમાં પણ એ વાત ચરચાતી—મને તે ગમતું નહીં. પછી એક દાહાડો જોસ્સામાં મેં મારે સાસરે કહેવડાવ્યું કે જન્માક્ષર પાછા આપો. તેઓએ જવાબ આપ્યો કે તે તો બાળી નાખ્યાછ—એ રીતે મેં વિવાહ ફોક કર્યો. નાગરી ન્યાતમાં એવું કામ થોડા જ જણ કરે છે કેમકે કન્યાના તોટા. હવે મારા બાપને કેટલું દુ:ખ ? તેનું કરેલું તેને પૂછ્યા વના મેં રદ કીધું ! ખરેખર મારી તબિયત તો મારાજ બાપ સાંખે ! પછી હું ગભરાયો કે મારા બાપ બહુ દુ:ખી થશે—તેની ઉમેદ સહુ મારા સંસાર ઉપર હતી તે મેં તોડી નાખી—પછી મારે માટે બીજે ઠેકાણે તજવીજ થવા લાગી ને સંવત ૧૯૧૧ ના કારતગ સુદ ૩ જીએ મારો ફરીથી વિવાહ થયો—ને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ૧૯૧૨ ના વૈશાખમાં મારાં લગન થયાં. લગનમાં મેં ઘોડે બેસવાની ઘણી ના કહી હતી પણ મારા બાપના આગ્રહથી મારે બેસવું પડ્યું હતું; પણ સાજવનાના કાળા ઘોડાપર બેઠો હતો. તેમ, કર દાખલ તડને નોતરે જમાડવાને બદલે આખી ન્યાતને પરચુરણ નોતરાંથી જમાડવાની મેં ઘણી હઠ કરી હતી, પણ તેમાં પણ મારૂં ફાવ્યું ન્હોતું.

ગ્રંથકાર થઇ માન પામવાનો મ્હોટો લાભ, મોટા થયા એટલે બાપને ભારે ન પડવું એ વિચાર તથા ઘરમાં પણ નાણાંની ભીડ તેથી થતો ગભરાટ, ફર્સ્ટનાર્મલ સ્કાલરશિપ ત્રણ જ જણને મળે એવું હતું તેથી ને મારી આ વૃત્તિથી મને તેની આશા નહીં ને આગળ પણ કાલેજ તો છોડવી પડવાની જ એ વિચાર, મારી હાલત પૈસાની વાતે સ્વતંત્ર કેમ થાય અને મુઆ પછી મુક્તિ કેમ થાય એ વિચાર—એ સઘળાંથી મેં કાલેજ છોડવી ધારી.–વળી મારી ચલિત વૃત્તિથી કાળ નકામો જાય છે, બાપ રોજરોજ રોજગારે વળગવાનું કહે છે ને કહે છે કે એક ઉદ્યોગ પકડી બાકીના વખતમાં કવિતા સંસ્કૃત ગમે તે ભણજે, પિંગળ તો મુંબઇમાં મળતું નથી માટે ગુજરાત જઇ લઇ આવવું–એ સહુ વાતને લીધે મેં કાલેજ છોડવાનું નક્કી કીધું–અને ૧૮૫૬ ની ૨૮ મી જુને મેં રાજીનામું આપ્યું–એમ લખીને કે મારે કંઇ ખાનગી નોકરીયે વળગવું પડે છે માટે. (એ બ્હાનું હતું). તે પછી તા૦ ૧૯ મી આગસ્ટે મેં હારકનેસનું સરટીફીકટ લઇને કાલેજ છોડી.

"This is to certify that Narmadashankar Lalshankar was admitted into the English School of the Elphinstone Institution in January 1845; that he continued to attend regularly till April 1850, when he obtained a Clare Scholarship; that he left the college shortly afterwards and returned as a Paying student in June 1854; that in December following he obtained a West Scholarship and regularly attended the second year Class in which he made a creditable appearance, having obtained 50 per cent marks at the Scholarship Examination; that he possesses fair abilities and would in my opinion have taken a pretty high place if he had continued to prosecute his studies. His conduct so far as it has come under my observation has been uniformly good.

Bombay, Elp's Ins'n } (Signed) JOHN HARKNESS, LL. D.
19th Aug. 1856. } *Principal.*

૧૯. કાલેજમાં હતો તારે કચ્છના* રાહનો હારકનેસપર કાગળ આવ્યો હતો કે 'તમારે તાંથી કોઇને હમારે તાહાં અંગ્રેજી સ્કુલમાં સો રૂપીઆના પગારનો માસ્તર મોકલવો.' એ ઉપરથી હારકનેસે મારૂં ને મુરલીધરનું નામ તથા હમારી ન્યાત તથા હમારા ગુણ લખી મોકલ્યાં

---

* મેં કચ્છ જવાની ઇચ્છા દેખાડી હતી તે એટલા સારૂ કે તાંહાં કવિતા સંબંધી હિંદુસ્તાની ગ્રંથો છે તે જાણવામાં આવે ને કોઈ દાહાડો રાહને કવિતાનો શોખ લાગેથી મારૂં કામ વધી જાય ને પછી સ્વતંત્ર રીતે કવિતાં થયાં કરે.

હતાં–તેમાં નિશાળ શિખવવાના અનુભવની વાતમાં મુરલીધર કરતાં મારી વધારે સીફારસ કરી હતી પણ રાહે મુરલીધર જે ન્યાતે કણબી તેને પસંદ કર્યો હતો–એ વખત કચ્છના દરબારમાં રાહને નાગરો ન રાખવા એવું હતું.

ખાનગી અભ્યાસ અને પ્રવૃત્તિ

૨૦. સને ૧૮૫૬ ના માર્ચથી વચલા બે ત્રણ મહિના સિવાય તે ડિસેમ્બર આખર સુધી હું બુદ્ધિવર્ધકગ્રંથના અધિપતિનું કામ કરતો–ને એ વખતના પાછલા ભાગમાં કાલેજ છોડ્યા પછી મેં ગુજરાતી ડિપુટી શિરસ્તેદારની જગાને સારૂ સદર અદાલતના રેજીસ્ટર મિ૦ કોકસનને અરજી કરી હતી પણ કંઇ વળ્યું ન્હોતું.

૨૧. કાલેજ છોડ્યા પછી ઘેર બેઠા–એક પાસથી કવિતા કરવાનું રાખ્યું ને બીજી પાસથી વૃત્તરત્નાકર અને રઘુવંશ શિખવાનું દેવશંકર શુક્લ પાસે રાખ્યું. તેમાં વૃત્તરત્નાકર પુસ્તક પુરૂં શિખ્યો ને રઘુવંશનો બીજો ને ત્રીજો એમ બે સર્ગ શિખ્યો.

૨૨. તા૦ ૧૫ મી આગસ્ટે રાસ્તગોફતારમાં ગોસાંઇજી મહારાજોની ઉત્પત્તિ, તેઓનો ઇતિહાસ અદિલઇ બાબતો ઉપર ૧૦૦) રૂપિયા ઇનામના નિબંધની જાહેર ખબર છપાઇ હતી તે ઉપરથી મેં તે લખવા ધાર્યો ને એને માટે વૈજનાથ શાસ્ત્રી જે મુંબઇમાં મોટા મંદિરના જીવણલાલજી મહારાજના આશ્રિત છે ને જે મારા સ્નેહી છે તેને મેં કહ્યું કે મહારાજો સંબંધી કેટલાંએક મને પુસ્તકો આપો–તેણે જવાબ દીધો કે મારાથી તો મંદિરમાંથી અપાય નહી પણ તમે સુરત જશો તો ત્યાંથી મળશે. એ ઉપરથી મેં મારા બાપને કહ્યું કે મારે સાહિત્ય મેળવવાને સુરત જવું પડશે–મનમાં એવું કે કદાપિ એ ગ્રંથો ન મળ્યા તો ચંતા નહીં પણ હિંદુસ્તાની પિંગળનાં પુસ્તકોની શોધ તો થશે. પછી હું નવંબરમાં સુરત આવ્યો. અહીં કંઇ વલ્લભ માર્ગનાં ઘણાં પુસ્તકો મને મળ્યાં નહીં, માટે તે ઉદ્યોગ* મેં નરમ પાડ્યો.

પિંગળ વિશે મુશ્કેલી

૨૩. પછી અહીં (સુરતમાં) મેં મારા દોસ્તદાર ૧૮૫૧ ની વખતના 'જ્ઞાનસાગર'ના છાપનાર જદુરામને પકડ્યો ને કહ્યું કે કોઇ પણ ઠેકાણેથી પિંગળનું પુસ્તક અપાવ–પછી હમે ઘણે ઠેકાણે ફર્યા તેમાં એક વખત

---

* એ નિબંધ મેં પછવાડેથી લખી ઘરમાં રાખ્યો હતો પણ હાલ કોણ જાણે તે કહાં છે ?

હમે એક ગોરધન* નામના કડિયાને ત્હાં ગયા. ત્હાં મેં કેટલાંએક મારાં બનાવેલાં પદો ગાયાં ને તે કડિયો ખુશ થયો ને બોલ્યો કે મારા ગુરૂ લાલદાસ મોટા કવેસર હતા, તેનાં પુસ્તકો સઘળાં મારી પાસ છે, તેમાં જોઇશું–તમે કાલે આવજો. પછી હું બીજે દાહાડે તેની પાસે ગયો ને ત્હાં પટારો ઉઘડ્યો. તેમાંથી છંદ રત્નાવળી નામનું પુસ્તક નિકળ્યું. તેણે મને કહ્યું કે હું ઘેર તો નહીં આપું પણ અહીં આવી લખી લો. પછી હું રોજસવારે કલમ ખડિયો કાગળ લઇને તેને ઘેર જતો ને પિંગળ લખતો. તે કડિયા પાસે લાલદાસનાં કરેલાં ચાળીસેક રંગેલાં ને સારા અક્ષરથી લખેલાં ચિત્રકાવ્ય હતાં તે મને તેણે દેખાડ્યાં ને વાંચી બતાવ્યાં–મારૂં મન તે ઉતારી લેવાનું થયું.

મેં ગોરધનદાસ જેને સહુ ભગતજી કેહેતા તેને કહ્યું કે, અહીં તમારે ઘેર તો જ્ઞાનની વાતો ચાલે છે એટલે મારાથી લખાતું નથી. તમે મને થોડાં પાનાં રત્નાવળીનાં ને ચારપાંચ ચિત્રકાવ્ય ઘેર લઈ જવાદો તો બીજે દાહાડે પાછાં આપીને બીજાં લઈ જઇશ. તે વાત તેનાં મનમાં ઉતરી ને પછી હું રોજ ચારપાંચ ચિત્રકાવ્ય લઈ ને રસ્તામાં ચિતારાની દુકાને નકસ ચિતરવાને આપું. ઘેર જઈ જમું ને પાછલે પેહોરે ચિતારા પાસથી લઇ આવું. રાતે તેમાં અક્ષર લખું ને વળી રત્નાવળી લખું. એ રીતે મેં સઘળાં ચિત્રકાવ્ય ચિતરાવી લખી રાખ્યાં ને રત્નાવળી પણ લખી લીધી. એ પિંગળનાં પુસ્તકની મતલબ મેં મારી મેળે સંસ્કૃતને જોરે સમજી લીધી. એ પુસ્તકથી મને દોહરા ચોપાઈ વગેરે માત્રા વૃત્તોનાં નિયમ જણાયા.

૨૪. ડીસેમ્બરની ૧૫ મી પછી હું મુંબઈ ગયો તો ત્હાં રીજમીટના એક સાહેબને શિખવવાનું હતું, પણ તેણે કહ્યું કે વિનાયક વાસુદેવનું સરટીફીકેટ હોય તો હું તારી પાસ શિખું. હું વિનાયકરાવ પાસે ગયો ને મેં કહ્યું કે, મારી પરીક્ષા લઈ મને સરટીફીકેટ આપો. વિનાયકરાવ બોલ્યા કે 'નર્મદાશંકર મારી મશ્કરી શું કરોછ'! પછી તેણે ઓફીશિયલ રીતમુજબ સરટીફીકેટ આપ્યું.

Bombay 22nd December 1856

Certified that Narmadashankar Lalshankar is qualified to teach Guzerathee.

(Signed) VENAYEK WASUDEV

Oriental Trans. to Government.

મેં પેલા અંગ્રેજને થોડા દાહાડા શિખવ્યું ને પછી તેને કંઈ કામ આવ્યું તેથી કામ બંધ રહ્યું.

---

* એ કડિયો છાનાં કામ ઉપર ચિતરવામાં અને પથ્થર કોતરવામાં ઘણો હોશિયાર છે અક્ષર ઘણા સરસ લખે છે. તેમ એણે હિંદુસ્તાની ભાષાના વેદાંતના ગ્રંથો બહુ વાંચ્યા છે. એ હાલમાં મારૂં નવું ઘર બંધાય છે ત્હાં મિસ્તરીપણું કરે છે–આજકાલ એના જેવો કિસબી કડિયો સુરતમાં નથી.

વિરામ ૭ મો:

પ્રયત્નકાળ–૧૮૫૭–૧૮૫૯

પિંગળપ્રવેશ

૧. જાનેવારીમાં, ભણેલાં સ્ત્રી પુરૂષ અને ન ભણેલાં સ્ત્રી પુરૂષ એ બે વિષે એક વાત કવિતામાં જોડતો હતો, એવામાં સન ૧૮૫૫–૫૬ ના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં કવિ દલપતરામે પિંગળ સંબંધી જે કંઈ કંઈ લખેલું તે મારા બાપના જોવામાં આવ્યું. એ જોતાં તેઓ બોલ્યા કે, કવિતાની રીતિયો પણ કવિતામાં લખવી એ મોટી વાત છે. હું બોલ્યો કે, તેમાં કંઈ દમ નથી. તેઓ બોલ્યા કે, હું તો તારી હોંશિયારી ક્યારે જાણું કે પિંગળ બનાવે તારે. પછી મેં પેલી વાત લખવી છોડી દઈ પિંગળ બનાવવા માંડ્યું, ને પ્રારંભમાંજ 'લલગૂ સમજી સગણુ ને જગણે જાણુ લગૂલ' એ કુંડળીયો કીધો તેથી તે ખુશ થયા ને બોલ્યા કે, હવે મારી ખાતરી થઇ. મતલબ કે બે લઘુ ને એક ગુરૂ અક્ષર હોય તો તેને સગણ કહેવો એને સારૂ મેં લલગૂ એવી સંજ્ઞા આપી તેથી.

૨. ફેબ્રુઅરવારીમાં, હું ગોકળદાસ તેજપાળ વિદ્યાલયમાં રૂ. ૨૮) ને પગારે માસ્તર રહ્યો. એ વખતે મારી સાથે ત્રિભોવનદાસ દ્વારકાદાસ પણ એટલે જ પગારે રહ્યા હતા, પણ થોડા મહીના પછી તેઓએ રાજીનામું આપ્યું હતું. હું નિશાળને પાંચ વાગતે છોડ્યા પછી નિશાળમાં રહી, દરીયો, આકાશ, હોડી વગેરે જોવાતાં જાય તેવાં એકાંતમાં મારાં પિંગળ પ્રવેશમાંની કવિતા બનાવતો.

૩. માર્ચમાં, ગુરૂ અને સ્ત્રીનો નિબંધ પુરો કર્યો અને પિંગળપ્રવેશ મારા બાપના હાથથી લખાવી શીલા છાપાપર છપાવી તા૦ ૬ ઠ્ઠી અપરેલે લોકમાં પ્રગટ કર્યો.

૪. એ પિંગળપ્રવેશ વિષે પ્હેલવેલું તા૦ ૧૨ મી અપરેલના 'સત્યપ્રકાશ'માં ભાઇ મહીપતરામે આ લખ્યું હતું:—

"જે પિંગળ વિષે હમે આશા રાખતા હતા તે છપાઇ ચુક્યો છે. એની નકલ એના બનાવનાર કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરની કીરપાથી હમને પોહોંચી છે. એ વાંચવાથી માલમ પડે છે કે એ ગ્રન્થ ઘણો જ ઉપયોગી ને પ્રૌઢ છે, અને એના કાબેલ બનાવનારને આપણા નામાંકિત કવિયોની પદવીમાં દાખલ કરે છે.

કવિતાના નિયમો વિષે ગુજરાતી ભાષામાં આજ સુધી એક્કો પુસ્તક નહિં હતું. એ ખોડ ભાઇ નર્મદાશંકરે પુરી પાડી છે. * * *"

૧૯ મી અપરેલના 'રાસ્તગોફ્તાર'માં છેલ્લી વારે છે કેઃ—"એવી ચોપડીની એક ખુટ હતી અને તે પુરી પાડવામાં આવીછ. એ ધણીએ જેમ કવિતાની રીતીઓ જણુવીચ તેમ કવિતા જોડી દેખાડીયુંછ તે પોતે પણુ કંઇ હલકો કવિ નથી.

સને ૧૮૫૭ના જુનના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં કવિ દલપતરામે લખ્યું હતું કેઃ—"ગુજરાતી ભાષામાં કવિતાની રીત જાણુવાનો ગ્રન્થ આજસુધી કોઇએ બનાવેલો ન્હોતો તે હાલ મુંબઈમાં ભાઇ નર્મદાશંકરે બનાવીને છપાવ્યો છે."—

"એ પુસ્તક બનાવતાં તેને ઘણી મેહેનત પડી હશે અને એ વિષેનું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં પેહેલવેલું થયું છે." * * *

૫. એ મારૂં પિંગળ બ્હાર પડયું તેની આગમચ કવિ દલપતરામે ૧૮૫૫ના અકટોબરથી તે ૧૮૫૬ના અકટોબર સુધીનાં 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના કેટલાક અંકોમાં પિંગળ સંબંધી લખ્યું હતું, પણુ તેમાં ૧૬ માત્રાનાં વૃત્ત લગીનું હતું. અક્ષરવૃત્ત તો મુળમાંજ ન્હોતા ને દોહોરાની રીત પણુ ન્હોતી આવી.

૬. પિંગળપ્રવેશ કહાડ્યા પછી મેં ચંદ્રાલોક નામનો અલંકારનો મૂળ ગ્રન્થ અને નૃસિંહચંપુ દેવશંકર શુકળ પાસે શિખવા માંડ્યાં તે ડીસેમ્બર આખર સુધીમાં પુરાં કર્યાં.

૭. મને ગોકળદાસ તેજપાળ વિદ્યાલયમાં રૂ. ૩૫ નો પગાર થયો હતો, પણુ એ ખાનગી ખાતાં કરતાં સરકારી સ્કુલમાં રેહેવું વધારે માન ભરેલું અને તેમાં આગળ વધાય એવું છે, એમ સમજી મેં સને ૧૮૫૮ની ૨૬ મી જાનેવારીએ એલફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટયૂશન સેંટ્રલ સ્કુલમાં આસિસટંટ માસ્તરની જગાને સારૂ મિ૦ સ્મિથને અરજી કરી.

૮. તા૦ ૩ જી ફેબરવારીએ મને જવાબ આવ્યો. તા૦ ૭ મી ફેબરવારીએ મેં ગોકળદાસ તેજપાળ વિદ્યાલય છોડી અને તા૦ ૮ મીથી હું રૂ. ૪૦) ને પગારે સેંટ્રલ સ્કુલમાં આસિસ્ટંટ માસ્તર થયો.

અલંકારપ્રવેશ અને રસપ્રવેશ

૯. જાનેવારીથી મેં અલંકારપ્રવેશ લખવા માંડ્યો અને પ્રતાપરૂદ્ર નામના ગ્રંથમાંથી રસપ્રકરણુ મેં એક ફરસરામ નામના દક્ષણી પાસે શિખવા માંડ્યું.

નર્મકવિતા અંક ૧–૨

૧૦. પછી સને ૧૮૫૫ ના સપટેમ્બરથી તે સને ૧૮૫૮ ના માર્ચ સુધી જે મેં પરચુરણુ કવિતા કરી હતી તેના બે અંકો છપાવ્યા. નર્મકવિતા અંક ૧ લો તા૦ ૧૮ મી અપરેલ ૧૮૫૮ ને અને નર્મકવિતા

અંક ૨ જો તા૦ ૧૪ મી મેએ પ્રગટ કર્યા. તેમ ૨૫ મી અપ્રેલે અલંકાર* પ્રવેશ ને જુનાં કે જુલાઇમાં રસપ્રવેશ કહાડ્યા.

અધિપતિ થયા

૧૧. સને ૧૮૫૮ માં હું બુદ્ધિવર્ધક સભાનો સેક્રેટરી અને બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથનો અધિપતિ હતો—બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથમાં હમે એવી જાહેરખબર આપી હતી કે જેઓ વિષય લખીને મોકલશે તેઓને પૃષ્ઠે પા (૦।) રૂપિયો મળશે—એ ઉપરથી બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથના અમદાવાદ ખાતેના આડતિયાએ તા૦ ૧૫ મી મે અને ૧૦ મી જુલાઇએ નીચે પ્રમાણે લખી મોકલ્યું હતું—"જેમ શ્રીબોધ ચોપાનિયાંમાં કવિ દલપતરામ ગરબીઓ બનાવીને મોકલે છે ને દર ચરણે રૂ. ૦–૪–૦ તેમને તે સભાની તરફથી આપે છે તેમ તમારી જો તમારાં ચોપાનિયાંમાં એવી ગરબીઓ વગેરે દાખલ કરવાની મરજી હોય તો કવિ દલપતરામને હું કહું માટે તે વિશે તમારો જવાબ લખવો, ભુલવું નહી." "તમારાં બુદ્ધિવર્ધક ચોપાનિયાંને સારૂ કોઇએક આદમી ઘણી સારી ગુજરાતી ભાષામાં કવિતા બનાવીને મોકલે તો દોહોરા એક જેટલાં ગરબીનાં ચરણો આસરે થાય છે અને તેની કિંમત શ્રીબોધ ચોપાનિયાંવાળા દરએક ચરણના ચાર આના મુજબ આપે છે, માટે તે રીતે તમારી સભા આપશે તો હું મોકલાવીશ ને જો કદાપિ તે કવિતા તમને પસંદ પડે નહીં ને પાછી મોકલો તો તેનું તમારે કાંઇ લેવું દેવું નહીં ને ગુજરાતના કવિ જે વલ્લભભટ તથા પ્રેમાનંદ તથા સામળના જેવી અથવ તેથી પણ સરસ અને સુધરેલી મંડળીને કામ લાગે એવી હોય તો તમારે રાખવી, નહી તો રાખવી નહીં, માટે આ પત્રનો જવાબ તમારી સભાનો અભિપ્રાય લઇને જલદીથી લખશો તો ઘણી મ્હેરબાની." એના જવાબમાં

* અલંકાર પ્રવેશ પિંગળપ્રવેશના પઠ શાલા છાપપર છપાવવાનો મારો વિચાર હતો ને ડા૦ ભાઉ રસાલંકારની ખુબી સમજનાર ને મારા મિત્ર તેથી તેને કેહેવા ગયો કે, એ પુસ્તક હું તમને અર્પણ કરવાનો છઉં.—અર્પણ કરી નાણું કહડાવવાનો મારો વિચાર જ નહી. તેઓએ મને ટાઇપમાં છપાવવાનું અને બીલ પોતે ચુકવાનું કહ્યું. મેં ટાઇપમાં છપાવ્યો ને ડાકતરે બીલ પગાર કરતાં ઘણીવાર લગાડી, માટે મેં મારી ગાંઠથી બીલ ચુકાવ્યું. મારો વિચાર કે ભાઉને કેહેવું જ નહીં, પણ મારા બાપનો આગ્રહ એવો કે, તેણે કહ્યુંછ તારે શા માટે ઉઘરાણી ન કરવી–મારા મનમાં હું એટલો ન્હિડાઉં કે જેને આપવુંછ તે તરત આપેછ ને શા માટે તેને ઘેર રોજ મારે ધક્કા ખાવા ને પરાધીન થઈ બેસી રેહેવું ને વખત ખોવો ? તો પણ હું બાપની આજ્ઞા ન તોડવા સારૂ જતો.—ભાઉ મળે નહીં ને મળે તો વાયદો કરે. ઘણે મહિને ભાઉએ રૂ. ૧૨૫) આપ્યા–(બીલ કરતાં) પચ્ચીસેક વધારે આપ્યા હતા એમ મને સાંભરેછે.

† ૨૩ મી જુલાઇયે મેં રસપ્રવેશના કાપીરાઇટની અરજી કીધી હતી તે ઉપરથી અટકળે.

મેં ૨૦ મી જુલાઇયે લખ્યું કે "જુવાન પુરૂષોને ઉત્તેજન મળે એ મતલબથી અધિપતિઓએ પોતાની તરફથી જાહેર ખબર છપાવી છે. સ્ત્રીબોધના ભાવ પરમાણે આપવાની તેઓની ખુશી નથી. કવિતાનાં ૧૦૦ ચરણનું મૂલ પા રૂપીયો પણ ન થાય ને એક ચરણનું મૂલ એવું હોય કે આપનાર હોય તો ૨૫) રૂપીયા પણ આપે. હાલ સ્ત્રીબોધમાં ગરબી આવે છે તેવી ગરબી છાપવાને અધિપતિયોની મરજી નથી, તોપણ જેમ સાદી ભાષાનાં પૃષ્ઠ ૧ નો રૂ. ૦૧ તેમ કવિતાના પૃષ્ઠનો પણ પા રૂપીયો આપીશે ને કવિ દલપતરામ સરખા પરોપકારથી પ્રસંગે કવિતા લખી મોકલશે તો તે અધિપતિયો બલકે સભા મોટા માન ને ઉપકાર સાથે સ્વીકારશે." પછી તા૦ ૨૮ મી જુલાઇના કાગળમાં લલ્લુભાઇએ લખ્યું કે "બોત્તેર ચરણનો ગરબો કવિ દલપતરામે તમારી સભાને સારૂ ચોપાનિયામાં છાપવા સારૂ મોકલ્યો છે તે તમારી સભાને તથા અધિપતિઓને પસંદ પડે તો છાપવો ને તેની કિંમત વિશે તેઉ કાંઈ મુલ કરતા નથી. જો ખુસીમાં આવે તો છાપવો, નહિ તો તેની કિંમત નહીં મોકલો તો ફીકર નહીં—તમારી સભાને પસંદ પડે તો છાપવો, નહિતો પાછો હમને બીડવો. ને ચરણને વાસ્તે તમે જવાબ લખ્યો તે મેં મને એ પ્રમાણે લખાવનારને જુવાપ વંચા૦યોછે." એ ભણેલી પુત્રીના હર્ષ વિષેનો ગરબો એ જ વરસના બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથમાં છપાયો છે તેનાં પાંચ પાનાંનો રૂ. ૧ા દલપતરામને આપ્યો છે ને તે તેઓએ લીધો છે.

૧૨. મારૂં મન કવિતા તરફ લાગેલું તેથી મને સ્કુલમાં છોકરાઓ સાથે માથું ફોડવું દુરસ્ત ન લાગ્યું. 'સાડા દસથી તે પાંચ લગી કાહુ કાહુ થાય.' એ કવિત જે રસપ્રવેશમાં છે તે મેં મારા સ્નેહી સ્કૂલના આસિસ્ટંટ માસ્તરોને દેખાડયું. તેઓએ કહ્યું કે વાત તો ખરી છે. નિશાળનાં કામમાં દીલ ન લાગ્યાથી મેં મારા બાપને પુછ્યા વનાંજ નવેમ્બરની ૨૩ મીએ સ્કૂલની નોકરી છોડી દીધી.

૧૩. મિ૦ સ્મિથે મને સરટીફીકેટ આપ્યું તે આ હતું:—

Elphinstone Instin. Central School.

Bombay Novr. 23rd 1858

I have much pleasure in testifying to the satisfactory manner in which Narmaddâ (shanker) Lalshunker discharged his duties as assistant master in the Central School.

His knowledge of Gujarati rendered his services particularly valuable and it is with regret that I part with him—of late he had undertaken the instruction of the Candidate Class in that Branch and displayed great zeal and ability.

(Signed) W'm. HENRY SMITH

Head Master.

E. I. Central School.

સરસ્વતીને ખોળે શિર મૂક્યું

૧૪. મેં ઘેર આવી કલમના સામું જોઈ આંખમાં તેને ઝળઝળીયાં સાથે અરજ કરી કે 'હવે હું તારે ખોળે છઊં' કોઇપણ રીતની પેદાશની ગોઠવણ ન કરેલી તેથી મારા બાપ મનમાં તો બહુ દાઝ્યા પણ પછી મને એટલું કહ્યું કે 'ભાઇ, ઉતાવળ કરવાની શી જરૂર હતી?' મેં વિચાર કીધો કે કવિતા તરફ મારૂં મન છે—નીતિ ભક્તિ તરફ મારૂં મન છે ને બીજા કોઈ ઉદ્યોગથી મારૂં મન આનતું નથી, માટે હરદાસનું કામ કરૂં કે જેથી પેટને પણ મળે ને મારો લખવા ભણવાનો ઉદ્યોગ કાયમ રહે—ગુજરાતીમાં કથા કરનાર કોઈ હરદાસ છે નહીં ને મારી વાણી સારી છે, માટે સંસ્કૃત અભ્યાસ વધારી ગુજરાતીમાં આખ્યાનો બનાવી એ ઉદ્યોગે રહું. એમ નક્કી કર્યા પછી મેં બે ત્રણ હિંદુશેઠિયાઓ પાસે દ્રવ્યની મદદ માંગી કે નિરાંતે થોડોક સંસ્કૃત અભ્યાસ કરી હરિકથાનું કામ ચલાવું. તેમાં એક જણે રૂ. ૨૫૦) ને બીજાએ રૂ. ૫૦) એટલા આપ્યા ને એક જણે ન આપતાં ઉલટી મારી મજાક કરી. જોઇયે તેટલી રકમ ન મળવાથી હું ઘણો નારાજ થયો તો પણ મેં ધાર્યો ઉદ્યોગ પાર પાડવાનું નક્કી રાખ્યું.

લઘુ હિતોપદેશ

૧૫. એ અરસામાં એક મિત્રની ભલામણ ઉપરથી મેં લઘુહિતોપદેશનું કવિતામાં ભાષાંતર કરીને છાપવા આપ્યું; એ મારી ગેરહાજરીમાં (હું પુને હતો) બ્હાર પડ્યું.

સંસ્કૃતનો અભ્યાસ

૧૬. હું ડીસેમ્બરની શરૂઆતમાં પુને ગયો. ત્યાંહાં મેં નીલકંઠશાસ્ત્રી પાસે લઘુ—કૌમુદિ અને વિષ્ણુશાસ્ત્રી પાસે વિક્રમોર્વશીય નાટક શિખવા માંડ્યાં. લઘુકૌમુદિની બીજી વૃત્તિ અને નાટક પુરાં કીધાં. બાળશાસ્ત્રીદેવ જે વ્યાકરણમાં ને કાવ્યશાસ્ત્રમાં નિપુણ છે અને પોતાને ઘેર પંદરેક વિદ્યાર્થીઓને ભણાવેછે તેની પાસે હું કાવ્યચંપુ નાટકમાંના પ્રસ્તાવિક શ્લોકો (સાહિત્ય) લખી લેતો ને કાવ્યશાસ્ત્રના રંગો જોતો. કવિતા* તે શું? ઉત્તમ કવિતા તે શું? અલંકાર ને રસમાં અંતર શું? આદિલઈ પ્રશ્નો હું તેને કરતો તેના ઉત્તરમાં તે ગ્રન્થોનાં પ્રમાણ સાથે મારી પતીજ કરતા. એની પાસે મેં મારાં પિંગળ, અલંકાર ને રસ શુદ્ધ કરાવ્યાં; તેમ વૃત્તરત્નાકર ઉપર એક જૈને મોટી ટીકા કરીછે તે ગ્રન્થ† હું તેની પાસે શિખ્યો.

---

* મારી ખાતરી ન્હોતી કે હું જે જોડુંછ તે ખરી કવિતા છે પણ બાળશાસ્ત્રીના સહવાસથી મારી ખાતરી થઈ કે હું ખરી કવિતા કરૂંછ.

† એ ગ્રન્થ જેનો લેખ પશ્ચિમ માતૃકાનો ઘણો જુનો છે તે મેં ભાઉદાજીની ઇચ્છા ઉપરથી તેમને આપ્યો છે.

એમાં આર્યા ગીતિના પ્રસ્તારાદિક* વિષય સવિસ્તર છે તે પણ મેં જોઇ લીધો. રાતે હું લિંગપુરાણ ને અધ્યાત્મરામાયણ વાંચતો. એ સઘળું રાત દાહાડો મળીને મેં ચાર મહિનામાં જાણ્યું (મેં પ્રથમ સંસ્કૃત અભ્યાસ કરેલો તેથી સ્હેલું પડયું). એટલાં કામમાં વળી વિષયી ગુરૂ† ને ગુરૂની સત્તા એ બે નિબંધો પણ લખી મુંબઇ બિડાવ્યા હતા.

૧૭. હું મારા કાકાસસરાનાં ઘરમાં રહેતો ત્હાં મને ઠીક ન્હોતું પડતું ને તેઓ મને જુદો રહેલો જોવાને ઇચ્છતા નહીં. તેથી મેં મુંબઈ જઇ બીજી કોઇ ગોઠવણથી પાછું પુને આવવું ધાર્યું-હું સને ૧૮૫૯ ના માર્ચની ૨૦ મીએ મુંબઈ ગયો.

૧૮. સ્વતંત્ર રહી વિદ્યાભ્યાસમાં જન્મારો કહાડવો એતો નક્કી છે, પણ ઉદરનિર્વાહને સારૂ એક ઠેકાણેથી મળ્યાં કેમ કરે એનો વિચાર કર્યા કરતો—હરદાસનું કામ કરવાને શક્તિમાન થાઉં તાંહાં લગી મારો નિર્વાહ થયાં કરે એવી તજવીજ કરી હતી પણ તેમાં હું ફાવ્યો ન્હોતો. ફક્ત ૩૦૦) મળ્યા હતા, ને જ્યારથી સ્કુલની નોકરી મુકી ત્યારથી મેં નિશ્ચય કીધો હતો કે હવે બાપને ભારે પડવુંજ નહીં—ને પડાય તેમ હતું પણ નહીં. પુનેથી મુંબઇ આવ્યા પછી મેં એક નવા સ્વામીનારાયણ-ચુડારાણ-પોરના હરિશંકર વિષે સાંભળ્યું. એ પ્રથમ રાવસાહેબ ભોગીલાલના હાથ તળે સરકારી, ગુજરાતી નિશાળમાં એક મદદનીસ મ્હેતાજી હતો તે ઉપ-

* મેં ૧૮૫૯ માં એક વખત જાણ્યામાં મંગળદાસ નથુભાઇને ઘેર કવિ દલપતરામને પુછ્યું હતું કે, તમને આર્યા ગીતિનાં પ્રસ્તારાદિક આવડે છે? તારે તેઓએ ના કહી હતી.

લેખકની મુશ્કેલીઓ

† મને મથુરાદાસ લવજીએ એ નિબંધો છપાવવાની ઇચ્છા દેખાડી ને રૂ ૭૫) આપવાનું કહ્યું હતું તે ઉપરથી મેં એ નિબંધો શીલા છાપથી છપાવવા ધાર્યા હતા એટલામાં ભગવાનદાસ પરશોતમદાસને ત્હાં છોકરીઓનું એકસીબીશન હતું. તે દાહાડે ગાડીમાં હમે સાથે ત્હાં ગયા હતા. ડા૦ ભાઉએ એકેક નિબંધની હજાર હજાર નકલ ટાઇપમાં છપાવવાનું અને બીલ પોતે ચુકવવાનું કહ્યું. મેં કંઈ તેમને તેવું કરવાનું કહ્યું નોતું પણ પોતાને ટૈપ વધારે ગમે અને ચોપડીઓનો ફેલાવો વધારે થાય માટે તેઓએ તેમ કહ્યું હતું. મેં તેમ કીધું ને બીલ આવ્યું. પણ પછી એ બેમાંથી કોઇએ કંઇ મને આપ્યું નહીં. વાંચનાર. એ વેળા ગરીબ ગ્રંથકારને કેટલી ગભરામણ થાય—મને એવા પ્રસંગ બહુ આવ્યાછ. મેં કરજ કાહાડી બીલ ચુકવ્યું ને ચોપડીઓ મંદિર આગળ લુટાવી દીધી—એટલી એટલી ચોપડી હું ભાડાંની નાનકડી ઓરડીમાં રાખું કહાં? મારા બાપ મને મથુરાદાસને ને ભાઉને સતાવવાનું કહેતા ને મેં થોડા દાહાડા તેમ કીધું પણ પછી મેં તેઓને કેહવું મુકી દીધું—છ એક મહીને ભાટિઆઓમાંથી રૂપીઆ સો (એ રકમ બીલની રકમથી ઘણી જ થોડી હતી) આવ્યા જે મેં તંગી અને બાપની જીદ્દ એ બે કારણથી કબુલ રાખ્યા.

રથી મેં ધાર્યું કે એ જુવાન છે ને હું પણ જુવાન છઊં-હમારે બંનેને બનશે-ને મારી મદદથી એવું કામ થશે કે વગર સુધરેલા ને સુધરેલા બંને હરીશંકરથી સંતોખાશે-ને મારો નિર્વાહ થયાં કરશે ને વળી મારો કવિતાનો, સ્વર્મ સંબંધી ભાષણો કરવાનો અને સંસ્કૃત શિખવાનો ઉદ્યોગ જારી રહેશે-એમ સમજી મેં તેને મળવાનું ઠેરવ્યું. કોઇયે મને ભમાવ્યો કે ચુડારાનપોર ભાવનગર થકી ૨૦ ગાઉ છે એટલે મને જોવાની બીજી હોંસ થઇ. દેશીરાજ કેવાં હશે ને ભાવનગર શહેર શું મુંબઇથી વધારે શોભાયમાન હશે ?

ભાવનગરનો પ્રવાસ

૧૯. પછી હું સુરત આવ્યો-ને અહીંથી એક મારા જુવાન સગાને લઇને ભગવાડાંડીને રસ્તે ઘોઘે ગયો-પ્રથમ રાંદેરથી કુદિઆણે ગયો-ત્હાં પેલા સગાના હાથની કાચી પાકી ખીચડી ખાધેલી તે અને દુરના પાદરપરના કુવાપર બપોરી વેળાનાં સૃષ્ટિસૌંદર્યથી મને જે આનંદ થયલો તે અને ત્હાંથી ન્હાઇને નીગળતે શરીરે રસ્તામાં દોડતાં દોડતાં આવતાં જે કાંટો વાગેલો તે હજી મને સાંભરેછ !-પછી ભગવે ગયો-આંથી રાતે ૧૦ વાગતે સ્હસ કાદવ ખુંદીને બોટમાં બેસવા ગયા તો એટલો કાદવ હતો કે બોટપર ચ્હડાય નહીં ને હમે ડાંડીની પાસે રેતીપર આખી રાત ટાહાડ ખાતા પડી રહ્યા. બપોર સુધી કાંઠાનાં મેદાનને જોયાં કીધાં ને પછી બોટ હંકારી-બીજે દાહાડે સ્હવારમાં ઘોઘે પોહોંચ્યા-ત્યાં હાટકેશ્વરની ધરમશાળામાં એક નાગરની બાઇયે પુછ્યું કે, કંઇ સરકારી* કામપર આવ્યાછ ? મેં કહ્યું ના-એ વખત તેણે જે મ્હોડું મરડ્યુંછ તે મને હજી સાંભરેછ ને હસવું આવેછ. પછી તાબડતોબ ગાડી કરીને હમે ભાવનગર જઇ હમારી ન્યાતના પ્રાણનારાયણ જે ત્હાંની અંગ્રેજી સ્કુલના માસ્તર તેને ત્યાં મુકામ કર્યો. અહીં ખબર કહાડતાં જણાયું કે હરીશંકરનું જોર છેક નરમ પડી ગયુંછ ને તે કેદમાં છે અને ચુડારાનપોર ૫૦-૫૫ ગાઉ દુર છે. સહુએ સલાહ આપી કે તડકામાં કહાં જશો-ને હું પણ મારા બાપને જણાવ્યા વના આવ્યો હતો તે મારી ફીકર કરે માટે મેં ચુડારાનપોર જવું બંધ રાખ્યું. ચાર દાહાડા ભાવનગરમાં રહ્યો. અહીં મને ઘણા જણ મળવા આવ્યા તેમાં કેટલાક (મારી ન્યાતના પણ) કારભારીઓના સામાવાળા હતા-તેઓએ કેટલીક વાત કહી તે મેં સાંભળી-પછી મેં ગામમાં ફરવા માંડ્યું-હું ભાવનગર જોઇને ધરાયો-કંઇજ નહીં. મુંબઇની આગળ ગામડું, જોકે એક મોટાં દેશી રાજની રાજધાની છે તો ! ત્હાંના રાજાના કારભારી જે હમારી ન્યાતના થાય તેણે મને જમવાનું નોતરૂં દીધું. હું ઘણો ગભરાયો-

* એ દાખલાથી જણાશે કે જિલ્લાના લોકમાં સરકારી કામદારનુ કેટલું માન છે તે ! વેપારીની, પંડિતની આબરૂ થોડી પણ એક હલકા કારકુનની ઘણી !

મને મન મળ્યા વિના કોઇને ત્હાં જમવા જવું ગમતું નથી—હું ન્યાતમાં પણ નથી જતો તેનું કારણ કે તાંહાં હોહો બહુ થાય છે ને નકામો વખત બહુ જાય છે—જમવાની મઝા તો થોડા સ્નેહીઓમાં નિશા સાથે નાના પ્રકારના પંડિતાઇવાળા તડાકા ચાલતા હોય ત્યારે. હું બહુ દલગીર થયો કે મોટાને ના કહ્યાથી તેને માઠું લાગશે માટે મેં ઘણી ઘણી જુક્તી કીધી, પણ આખરે પ્રાણનારાયણની સલાહથી મારે ત્હાં જમવા જવું પડ્યું. જમવા ગયાની અગાઉ હું ગગાભાઇને મળ્યો હતો. હું ધારતો તેટલી ઉલટથી તેઓએ મારો સ્વીકાર કર્યો ન્હોતો, પણ પોતે મોટે દરજ્જે હોય ને હું ઉતરતે દરજ્જે હોઉં એ પ્રમાણે—પણ મને તેઓ વિચિક્ષણ ને પુખ્ત જણાયા હતા ખરા. પછી તેઓના દીકરા વજલભાઇ મને પોતાના ઓરડામાં લઈ ગયા—અહીં એ તરુણે મારો આદરસત્કાર મનમાનતી રીતે કર્યો—ચ્હા પાઇ, પાનસોપારી આપ્યાં. એઓને સંસારી વાતનો સુધારો બહુ ગમે છે. પોતે છોકરીઓની નિશાળનું કામ ધમધોકારે ચાલે તેને માટે જે જે મેહનત કરેલી તે તેઓ પોતે મને જોસ્સાથી કહેતા હતા. એ તરુણ વિશે મને લાગ્યું કે તે ખુલ્લા દિલના, દોસ્તીના ને આબરૂના ભુખ્યા અને સુધારાનાં કામમાં ઉલટ લેનાર છે. જમ્યા બાદ તેઓએ મને પાછો તેડ્યો—ત્હાં ગગાભાઇ મારી સાથે પોતે જે ભાવનગરમાં ડક્કો બંધાવેલો, રસ્તો સુધારેલો, તે વિષે બોલ્યા—એમ જણાવવાને કે હમે રાજસુધરાવટ કરિયેછ. પછી સંસ્કૃત અભ્યાસ ઉપર વાત નિકળી—મેં કહ્યું કે ભાવનગરમાં શાસ્ત્રીઓ રાખી સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં ભાષાંતર કરી છપાવવાં જોઇયે, પણ એ ત્રિશે તેઓએ ઉડાવ્યા જેવું કીધું. પછી તેઓએ મને મનોહરસ્વામીનાં પુસ્તકો બતાવ્યાં ને ઇચ્છા દેખાડી કે આ પદસંગ્રહ* લો ને છપાવજો, ખરચ હું આપીશ.

મનહર પદસંગ્રહની કથા

* એ પદો બાળબોધ લીપીમાં પદચ્છેદ પાડ્યા વનાનાં ગુજરાતી ને હિંદુસ્તાની ભેળાં હતાં તેને મેં મારા કારકુન પાસે છાપવા આપવા જેવાં જુદાં પડાવીને છપાવ્યાં. મેં લખ્યું કે રૂ. ૩૦૦ (આસરે—મને હાલ બરોબર સાંભરતું નથી) છપાવ્યાના થયાછ તે હુંડી મોકલજો કે છાપનારને આપું ને થોડી કિમતે વેચી તેનો નફો મારી મેહેનતમાં લઉં ને જવાબ તાકીદથી લખજો કે તે પ્રમાણે ટાઇટલપેજ લખાય-સાથે છપાયલાં શીટો પણ મોકલ્યાં હતાં. કાગળના ઉત્તરમાં આવ્યું કે ચોપડીમાં અશુદ્ધ બહુ રહી ગયુંછ—મેં લખ્યું કે પ્હેલી આવૃત્તિમાં એમ જ હોય—બીજીમાં શુદ્ધ થશે. તેઓના લખ્યાપરથી મેં કયાસ કરયો કે તેઓ નારાજ થયાછે ને એમ સમજી છાપનારને મેં રૂ. ૩૦૦) મારી પાસથી આપી ચોપડીની બે રૂપીયા કિમત રાખી ટાઇટલ પેજ પર લખ્યું કે મેં છપાવી પ્રગટ કરી છે. એવામાં રૂ. ૩૦૦) આવ્યા તે મારી તો ખુશી નહીં પણ મારા આપના આગ્રહ ઉપરથી તે મારે લેવા પડ્યા પણ પછી મેં રીસમાં સઘળી જ ચોપડીઓ ભાવનગર મોકલી દેવાને મ્હેરવાનજી ભાવનગરીને ત્હાં મોકલી દીધી હતી.

પછી વજલભાઈ ને છગનલાલ મને સાંજે ગાડીમાં બેસાડી ડક્કા તરફ લઈ ગયા ને પછી તેઓએ મને એક હોદ્દાની વાડી દેખાડી. ત્હાં હમે સહુ બેઠા, પાનસોપારી ખાધાં ને કોઇ શિવરામે ગાયું–વજલભાઇ સાદા લાગ્યા પણ છગનલાલ જેવા રૂપાળા, તેવાં કપડાં, ખાનપાન ને સુગંધીના શોખી લાગ્યા. એઓનો કવિતા ગાયન ઉપર થોડોક શોખ દેખાયો. તેમ એ યુક્તિથી ખટપટ કરનારા ને જરા મ્હોના મીઠા પણ લાગ્યા. એઓ પોતાની બનાવેલી કેટલીક ચીજો શિવરામ પાસે ગવાડીને મનમાં મલકાતા માલમ પડ્યા. પછી દીવા થયા પછી તરત હમે મેહેલમાં ગયા. અગાસીમાં સહુ બેઠા હતા. મેં અગાસીના પોરાની પાળ ઉપર એક કૃષ્ણવર્ણ પુરુષને દીઠો, જેને ખવાસ સમજી હું તેની પાસે બેસવા જતો હતો, એટલામાં સામળદાસે પેલા–રાજાને કહ્યું કે, મહારાજ, નર્મદાશંકર કવિ તે આ. પછી મેં ગભરાટમાં જેવા તેવા જુહાર કીધા ને પછી હું બોલ્યો કે, આપ એક વખત મુંબઈ આવી જાઓ–તારે મહારાજ હસીને બોલ્યા કે, હા, વિચાર તો છે. પછી હું સહુસાથે અગાસીમાં થોડીવાર બેઠો ને પછી જુહાર કરી ઘેર આવ્યો.* બીજે દાહાડે હું સુરત આવવા નિકળ્યો તે પ્રસંગે મને ગગાભાઇએ

* પાંચ મીનીટના મેળાપમાં અને તેમાં મીનીટેક રાજાના મ્હોસામું જોયું હશે (કેમકે મારા મનમાં તેના સામું વધારે વાર જોઈ રહીશ તો તેને કંઈ વ્હેમ આવશે એવી કલ્પિત શરમ લાગેલી તેથી) એટલા ઉપરથી મારૂં અનુમાન એવું કે રાજા સાદા, સાધારણ સમજના અને ધીમી તબિયતના ઠાવકા છે, પણ કંઈક ભુંડાઈ હશે ખરી.

રાતે હું મારા એક નાતીલા સ્નેહી સાથે શહેર બહાર એક મુસલમાન વેશ્યાનું ગાણું સાંભળવા ગયો હતો. એ વેશ્યાને અને રાજકચેરીને કંઈ વાંધો પડ્યો હતો–એવું હતું કે રાજકચેરી કહે કે તારી મેળે અહીં આવ ને તે કહે કે મને બોલાવે તો હું આવું. ગામના કેટલાએક ગરીબ શોખીલાઓએ તેને મુકામે જઈ સાંભળવાનો ઠરાવ કરેલો. મીજલસમાં ચાર પાંચ જણ જ સમજનાર હતા. બાકી બીજા તો વહીતરૂં કરી જાણનાર વાણીયાઓ હતા. એ વાણીયાઓ તો રૂપિયો બે રૂપિયા આપી આપીને ઘેર જતા રહ્યા; પણ પછી હમે દસેક જણ રહ્યા. એક મુસલ્લો તરેહ તરેહવાર રાગની ફરમાસો કરતો–પેલી ચ્હીડાતી પણ ગાતી. એક વખત એ મુસલ્લો બોલ્યો કે કેરબો કર–પેલી બોલી કે ઘણાં વરસ થયાં મેં કેરબો કીધો નથી, માટે મારા પગ બરાબર નહીં ચાલે; તોપણ પેલાએ હઠ કરી ને પછી પેલીએ બાલ છુટા મુકી કીધો.–ઠીક કીધો. પછી પેલો કદરદાન બોલ્યો કે હવે સિતાર બજાવો. એ વેશ્યાને સતાર, નરઘાં, સારંગી વગાડતાં આવડતાં. પાછલી રાતના ચારેકનો સમય ને પેલીને પણ જોસ્સો થઈ આવેલો તેથી તે સતાર વગાડવા બેઠી. એ વેળા તે બાઇની સુરતની કુદરત ઉપર હું મોહિત થયો હતો–પાસે મુકેલા બે દીવાની ઝાંખી જોત, પેલીનો ગોરો ચ્હેરો, છુટા બાલ, સતાર ઉપર રમી રહેલી આંગળી, ડાબા પગનો તાલનો ઠેકો, મસ્તીથી કમર ઉપરનાં આખા શરીરના ભાગનું

પોતે ઘેર તેડી એક હલવાન ને એક પાઘડી (આસરે રૂ. ૩૦ સેકનો માલ) વિદાયગીરીમાં આપ્યો, જે ઘણી ના કહી તો પણ મારે લેવો પડ્યો*–પછી હું ઘોઘે આવ્યો ત્હાં જયંતીલાલ, નરભેશંકર વકીલ, જમીએતરામ મુનસફ વગેરેને મળી બોટમાં બેસી સુરત આવ્યો.

વડોદરા–કવિ દયારામ વિશે માહિતીની પ્રાપ્તિ

૨૦. હું મુંબઇમાં હતો ત્યારે દેશીરાજ જોવાની મને ઘણી ઉત્કંઠા હતી, તે આ પ્રસંગે જોકે ભાવનગર જોઇને, સમી હતી, તોપણ વડોદરૂં પાસે છે ને વળી ગાયકવાડની રાજધાની છે એટલે કંઈ જોવાલાયક હશે જ એમ જાણી મને એવી ઇચ્છા થઇ કે એકવાર તે જોઇ આવું–જોઇયે કેવું છે !–જો સારૂં ન લાગે તો ફરી તેણી તરફ જવાનો કદિ ખ્યાલ જ કરવો નહીં. વળી બને તો ડભોઇ જઈ ત્યાંથી દયારામનાં પદો પણ લેતો આવું. એ મુસાફરીની યાદદાસ "વડનું ઝાડ" એ કવિતામાંની છેલ્લી ૧૦ લીટીમાં રહી છે. વડોદરૂં જોયું ને ધરાયો. દયારામનો સાગ્રીદ જેની પાસે મારે જવું હતું તેજ પોતે ચૈતર મહીનાને લીધે ઓખાહરણ વાંચવાને વડોદરે આવ્યો હતો એટલે ડભોઇ જવું બંધ રહ્યું એને ને મારે જે વાતચીત થઇ તે નર્મગદ્યમાં દયારામના ચરિત્રની શરૂઆતમાં આપેલી નોટમાં છે. જ્યારે હું વડોદરે હતો ત્યારે મને લાગણી થઈ હતી કે, આહા, હું કીયા હેતુથી કહાં જવાને બદલે કહાં ભાવનગર રખડી આવી અહીં રખડું છું–વખત જાયછ ને કામ થતું નથી–પછી મેં " દુખહર્તા સુખકર્તા"ની ગીતીઓ જોડી. વડોદરામાં હું દરબારમાં ગયોજ ન્હોતો. એ વખતમાં મને ઠાઠમાઠ જોવા ઉપર શોખજ ન્હોતો. મારૂં મન મારા ઉદ્યોગપરજ હતું. મેં રાજાને એક વખત મલો કુસ્તી રમતા હતા ત્યાં દુરથી જોયા હતા.

૨૧. એ પ્રમાણે ૨૦ દાહાડા મુસાફરી કીધી. એપ્રીલની ૧૯ મીએ મેં બે અંગ્રેજી કાગળના જવાબ સુરતથી લખી મોકલ્યા. એક બાવીસમી મારચનો ડાઇરેક્ટર આવ પબ્લિક ઇનસ્ટ્રક્શનની તરફથી તેના આસિસ્ટંટ ડબ્લ્યુ. એચ. ન્યૂનહામનો લખેલો હતો–એવી મતલબનો કે 'આર્નલ્ડના હિતોપદેશની પછવાડે 'ગ્લાસરી' છે તેનો તરજુમો બને તો કરવો. જવાબમાં મેં લખ્યું હતું કે હું તે કરીને થોડા દાહાડામાં મોકલીશ. મને ફુરસદ ન હોવાથી મેં તે કામ મારા બાપ પાસે કરાવ્યું હતું, પણ પછી સરકાર

ઝોક્યું ને પાછું ટટ્ટાર થવું, ગોરાં કપાળ ઉપર પરસેવાનાં ઝીણાં બુંદો અને આંખ ઉપર મસ્તીથી થતી લ્હેજતનો ભાર, એ સઘળાંનું ચિત્ર હજી મારી આંખ આગળ રમી રહ્યુંછ–એ પ્રસંગનું સ્મરણ રાખવાને મેં મારાં ઋતુવર્ણનમાં બે લીટી લખીછે– "છૂટે નિમાળે પગતાલ મારી, હાથે વગાડી ન સિતાર સારી.–૧"

* મુંબઈ ગયા પછી મેં રૂ. ૨૫ સેકની ચોપડીયો વજલભાઈ, છગનલાલ વગેરેને બક્ષીસ મોકલાવી દીધી હતી.

તરફથી માંગવામાં ન આવ્યું એટલે મેં તે મોકલ્યું નહીં. પછવાડેથી મને જણાયું કે તે રણછોડભાઇ ઉદેરામનું કરેલું છપાયુંછે. કાંતો મેં સરકારના ફરીથી માગ્યાવના ન મોકલાવ્યું તેથી કે કાંતો મી૦ હોપની ભલામણ ઉપરથી રણછોડભાઇ પાસે કરાવેલું હોય. એકતીસમી મારચનો ૪૦ આઇ હાવર્ડનો હતો તે આ:—

"I request that you will do me the favor of becoming a member of the vernacular Class book Committee for the purpose of settling once for all the standard of Gujerati orthography".

મારા જવાબની મતલબ આ હતી કે "હું તમારો ઘણો ઉપકાર માનુંછ; ઘણા દાહાડા થયા એ વિષયપર મારા શા વિચારો છે તે જણાવવાને હું અધીરો હતો અને તમારા મુરબ્બીપણાં નીચે તમે જે મંડળી ઉભી કરી છે તેવી મંડળીની જરૂરીયાત મને લાગી હતી; આશા રાખુંછ કે મંડળી એ બાબતસર મારી સાથે વેહેવાર રાખશે."

કવિ દલપતરામ સાથેનો પ્રસંગ

૨૨. એપ્રીલની આખરે મુંબઇ ગયા પછી હું પાછું મારૂં હરદાસનું કામ શિખવાને પુને જવું ધારતો હતો એટલામાં દલપતરામ કવિ મુંબઇ આવવાના છે એવું મેં સાંભળ્યું, મારા મિત્રોએ મને ચ્હીડવવા માડ્યો કે તે આવેછ માટે તું ન્હાસી જાયછ? એ કારણથી મેં પુને જવું મોકુફ રાખ્યું. સને ૧૮૫૯ના મેની ૨૭ મીએ કવિ દલપતરામ ડિપુટીઇન્સ્પેટર ભાઇ મોહનલાલ સાથે આંખનું ઓસડ કરાવવાને મુંબઇ આવ્યા.*

૨૩. એ આવ્યા તે દાહાડે કે તેને બિજે દાહાડે પોતે સંધ્યાકાળને સમયે મામાદેવીની ચોકી આગળ જ્યાં વાસુદેવ બાબાજી નવરંગેની ચોપડીઓ વેચવાની દુકાન હતી ને જ્યાં હું બેઠો હતો ત્યાં આવ્યા. તેઓએ મને પુછ્યું કે "વાસુદેવ બાબાજીની દુકાન અહિંયાં છે?" મેં કહ્યું, 'હા, આજ.' પછી તેઓ ઉપર ચ્હડીને વાસુદેવ બાબાજીને મળ્યા. પછી વાસુદેવ બાબાજીએ તેમને કહ્યું કે, કવિ નર્મદાશંકર પણ આ અહીં બેઠાછ. દલપતરામ મને સુરતથી ઓળખતા નહીં. પછી હમે બેઉ પરસ્પર ભેટ્યા.

* સને ૧૮૫૮ માં મંગળદાસ નથ્થુભાઇયે કવિ દલપતરામને મુંબઈ આવવાને કાગળ લખ્યો હશે ને તેના જવાબમાં કવિએ લખ્યું હશે કે મારા આવવા જવાના ખરચને માટે રૂપિયા સોએકનો બંદોબસ્ત થવો જોઇયે—ને એ ઉપરથી એક ટીપ થઇ હતી ને તેમાં મંગળદાસ અને બિજા બુદ્ધિવર્ધકના સાથીઓએ રૂપીયા ભર્યા હતા—મેં પણ બે રૂપિયા ભર્યા હતા; પણ પછી કોણ જાણે શા કારણથી કવિ દલપતરામે મુંબઇ આવવું બંધ રાખ્યું હતું. મિ૦ હોપનો મુકામ ૧૮૫૯ ના ચોમાસામાં મુંબઇમાં થવાનો હતો, તેથી કવિ દલપતરામે માંહે મળતા પોતાના મુરબ્બીની કચેરીની સાથે આવવાનું વધારે સારૂં ધાર્યું હશે.

તેઓએ મને કહ્યું કે, "હું ભાવનગર ગયો હતો ત્યાં મને તમારા આવી ગયાની ખબર મળી હતી. ને ત્યાં મેં વિજયક્ષમા ઉપર ભાષણ કર્યું હતું ને રાજા એટલા તો મારા ઉપર ખુશ થયા હતા કે તેઓએ મને ભારે સિરપાવ આપવા માંડ્યો, પણ મેં કહ્યું કે પુસ્તકશાળા તથા સંગ્રહસ્થાન કરવા સારૂ રૂ. ૧૦૦૦૦)* એ ચોપડીનાં ઇનામને પેટે કહાડો ને તે વાત રાજાએ કબુલ રાખી છે."–એવી એવી વાતો કરીને ઉઠ્યા. ઉઠતી વેળા તેઓએ મને કહ્યું કે, "હું સ્વામીનારાયણના મંદીરમાં ઉતર્યોછ ત્યાં કાલે તમે આવજો ને ડાકતર ભાઉને ત્હાં મને તેડી જજો.' મેં કહ્યું સારૂં. બિજે દાહાડે હું ત્યાં ગયો ને જોઉછ તો પોતે ડાકતર ભાઉની તારીફમાં કંઇ બનાવેલું તે મુખપાઠ કરતા હતા. મને પુછ્યું, "કેમ આ ઠીક છે?" મેં કહ્યું–'ઘણું સારૂં છે.' પછી હું તેમને લઇને ભાઉને ઘેર ગયો ને બંન્યોને મેળવ્યા. હું મારે ઘેર આવ્યો.

૨૪. તા૦ ૧૩ મી જુને બુદ્ધિવર્ધક સભામાં ભાઇ કરસનદાસ મુળજીએ પ્રવાહી શાસ્ત્ર વિષે ભાષણ કીધું તેને અંતે કવિ દલપતરામે બુદ્ધિવર્ધક સભાની તારીફમાં કેટલાએક નારાચવૃત્તના શ્લોકો વાંચી સંભળાવ્યા હતા. એ સાંભળીને મને દલપતરામની કવિતા વિષે સારો વિચાર બેઠો. દલપતરામને મ્હોડેથી ધ્યાન દઇને સાંભળેલી પ્હેલી કવિતા તે તેજ.

૨૫. તા૦ ૧૭ મી જુને વાસુદેવ બાબાજીની દુકાને હમે બેઠા હતા, ત્યારે ગંગાદાસ કિશોરદાસ મને બોલ્યા કે, "કાલે ખબર પડશે." મેં કહ્યું "શું છે?" ત્યારે તે ફરીથી હસીને બોલ્યા કે, "કાલે ખબર પડશે." જો કે ગંગાદાસનું બોલવું મારો ને દલપતરામનો બીજે દાહાડે મુકાબલો થવાનો તે સંબંધી હતું તો પણ તે વખત હું તો જુદુંજ સમજ્યો હતો– આમ કે મહારાજની વિરૂદ્ધ છપાવેલા ગ્રન્થો સંબંધી લાઇબલની નોટીસ આવવાની હશે. હું બોલ્યો હતો કે "લ્યુથરે તો એમ કહ્યું હતું કે મોહો-

* કવિ દલપતરામ વિશે એ વખત મને કંઈ મ્હોટો મ્હોટો વિચાર હતો કે એ ઘણા વર્ષ થયાં કવિતા કરેછ, રાજસભાઓમાં વાંચી આવ્યાછ વગેરે, તેમાં ઉપર કહેલી દલપતરામની વાત સાંભળીને તો હું ઠંગજ થઇ ગયો હતો. હું મનમાં મ્હોટા વિચારમાં પડ્યો હતો કે એની સામાં આપણાથી ટકાવવાનું નથી. પણ પછવાડેથી માલમ પડ્યું કે સરસ્વતીનું મંદિર બંદીર નિકળ્યું નથી ને એને રૂપિયા અડીસે ત્રણસોનો સરપાવ મળ્યો હતો. મારા ભાવનગર જઈ આવવા વિશે એક બે જણને એણે કહેલું કે, "ગયા હતાંની–ભાવનગર–વરષાસન કરાવવાને;–એમ વળી વરષાસન થતાં હશે?" મને સાંભરેછ કે ઘણુંકરીને સમશેરબાહાદુરના ત્યારના અધિપતિએ મને એ વાત કહી હતી. મેં પણ એને કહ્યું હતું કે, "દલપતરામભાઇ એમ કાં ન કહે?–મારે કોઇ ફારબસ સાહેબ નથી કે રાજાનાં મરણ નિમિત્ત ખરચવાને કહાડેલાં દ્રવ્યમાંથી વરષાસન કરાવી આપે."

ઝનાં જેટલાં નળિયાં છે તેટલા મારા દુશ્મનો હશે તોપણ હું મારૂં મત કદી છોડવાનો નથી." પણ હું તો કહુંછ કે "તે નળિયાં ભાંગ્યાથી ન્હાની ન્હાની જે કકડીઓ થાય તેટલા મારા દુશ્મનો હશે તોપણ હું મહારાજની દરકાર રાખવાનો નથી."

૨૬. બીજે દહાડે એટલે તા૦ ૧૮ મી જુન શનીવારે ગંગાદાસે પોતાની ડેસ્કોલસમાં મને બોલાવી કહ્યું કે, "વિનાયકરાવ વાસુદેવની આ ચિઠ્ઠી આવી છે અને એમાં લખ્યું છે કે આજે સાંજે તમારે તમારી સરસમાં સરસ કવિતા લઇને વાલકેશ્વરમાં ભગવાનદાસને બંગલે આવવું." મેં કહ્યું કે "આવીશ ખરો પણ સાંભળવાને, વાંચવાને નહીં." મેં ઘેર આવી નિશ્ચય કર્યો કે કોઇ દાહાડો જાહેરમાં મારે દલપતરામની સામાં કવિતા વાંચવી નહીં. મારી કવિતા નબળી પડશે તો તેની તો હરકત નહીં પણ દલપતરામની નબળી પડશે તો તેઓ શરમાશે ને એમ થાય તે સારૂં નહીં-લોક તો રસિયા—લોકને શું? પછી પાંચ વાગે કંઇ પણ કવિતા સાથે રાખ્યા વગર હું ત્યાં જવા નિકળ્યો. રસ્તામાં એક દોસ્તદારે પાક આપ્યો તે ખાધો. પછી રસ્તે દલપતરામ ને ગંગાદાસ મળ્યા તેઓની સાથે હું વાલકેશ્વર ગયો.

૭ વાગે મંડળી બેઠી. એ મંડળીમાં કોઇ પારસી ન્હોતું પણ વાણિયા શેઠો હતા. ભગવાનદાસે મને કહ્યું કે "થોડું દલપતરામ બોલે, ને થોડું તમે બોલો." મેં કહ્યું કે "એમ નહિ બને—જેવી દલપતરામભાઇને સાંભળવાની તમારે આતુરતા છે તેવી મારે પણ છે ને મારૂં તો ઘણીવાર તમે સાંભળ્યુંજ છે." પછી મેં દલપતરામભાઇને કહ્યું કે "હવે ચાલવા દો." પ્રથમ તો તેઓ એક બે હિંદુસ્તાની કવિત બોલ્યા પછી હોપ સાહેબ ને દોલતરાય એ નામો બાહ્યાંતરલાપિકાની રીતે નિકળેછ તે કવિત* તેઓએ બોલી સમજાવ્યું. પછી દલપતરામભાઇયે પોતાના ભાણેજની સાથે જાદવાસ્થળી† ગાવા માંડી તે પુરી થવા આવી એટલે વિનાયકરાવ બોલ્યા

---

* એ કવિત તથા 'હું સુતો પારણે પુત્ર ન્હાનો' તથા રામસીતાના કાગળે દલપતરામભાઇ પોતાની ચતુરાઇ દેખાડવાને 'જહાં ત્હાં જ્હારે ત્હારે બોલેછ—હું ધારૂંછ કે અમદાવાદ, સુરત, મુંબઈ વગેરે ઠેકાણાં મળીને એણે એ કવિત બસેંએક વાર ભણ્યું હશે—સરસ કવિતા!

† એ સાંભળીને સાંભળનારા જે સહુ દલપતરામ પાસથી જુદીજ જાતની ઉમેદ રાખતા હતા તેમાં તેઓ નાસીપાએસ થઈ ગયા. એ પ્રસંગને સારૂ દલપતરામની મને બહુ દયા આવી—એક તો સાંભળનારને કેવી બાબત પસંદ પડશે તેને તેણે અગાઉથી—ને મુંબઈમાં પહેલેજ પ્રસંગે વિચાર ન કરયો—હાથમાં હુક્કા લઇને બેઠેલા એવાઓની આગળ જાદવાસ્થળીની—કેફ ન કરવાની બાબત કહાડી. બીજું એ કે જેવી રીતે નદીને ઓવારે ભંગીભટ સામળભટની ચોપડીઓ વાંચેછે તેવી રીતે (પણ છેક તેવું નહીં) એણે દોહોરા ચોપાઈ વાંચ્યા હતા જેથી સાંભળનારા કંટાળી ગયા હતા.

કે "હવે આપણે મુંબઇના કવિને સાંભળિયે." હું બોલ્યો, "આજ તો નહિ સંભળાવું-મારૂં તમે બહુ સાંભળ્યુંછ." વાણીયાઓને વાળુનો સમય થયો હતો તેથી અને વરજીવનદાસ* જેઓ મારાપર જરા નારાજ હતા તેઓ બોલ્યા કે, "હા, હવે માંડી વાળો-વખત થઇ ગયોછ." તોપણ વિનાયકરાવ તો હઠ લઇને જ બેઠેલા કે મુંબઇના કવિને સાંભળ્યા વના ઉઠવુંજ નહીં-હું ગભરાયો કે એક તો નિમ તુટેછ ને બીજું કે પાક ખાધોછ એટલે બરોબર ગવાશે નહીં-વળી પાસે ચોપડી પણ મળે નહીં. વિનાયકરાવ બોલ્યા, કે જે કંઇ મ્હોડે હોય તે સંભળાવો. પછી મારે લાચારીથી ઉઠવું પડ્યું.-હું રસપ્રવેશમાંના નવરસસંબંધી દોહોરા તથા માલિની જે પાઠે હતાં તે સંભળાવવાને ઉઠ્યો. દલપતરામભાઇ બેઠા હતા તેની પાસે ઉભાં રહીને પ્રથમ તો હું બોલ્યો કે "દલપતરામભાઇ તો સાગર છે ને ઘણાં વરસ થયાં કવિત કરે છે ને હું તો ખાબોચિયાં જેવો ને નવોજ શિખાઉ છઉં-દલપતરામને કવિતા કરતાં વીસ વર્ષ થયાંછ ને મને ચોથું ચાલેછ-દલપતરામભાઇ જેવું મારી પાસે કંઇ નથી પણ વિનાયકરાવનો આગ્રહ છે માટે ગાઉંછ". પાક ખાધો હતો તોપણ એવે સારે અવાજે ને એવી સ્પષ્ટ વાણીએ દોહોરામાલીનીમાં રસસંબંધી નવો વિષય સંભળાવ્યો કે સઘળાઓ દંગ થઇ ગયા. હું ગાતો હતો તે વખત વિનાયકરાવ જે મારે ખભે હાથ મુકી ઉભા હતા તે વચમાં વચમાં "વા:વા! વા:વા!! નર્મદાશંકર, આતે તમે ક્યારે કીધું" એમ બોલતા હતા. હું ગાવાના ધ્યાનમાં હતો તોપણ દલપતરામને ઝાંખા પડતા જોઇને મનમાં બહુ દાઝતો ને જ્યારે જ્યારે વિનાયકરાવ મને વા:વા વા:વા કહેતા ત્યારે ત્યારે હું પગેવતી તેનું બુટ ડાબતો-એમ જણાવવાને માટે કે મને શાબાસી ન આપો. પછી સહુ ઉઠ્યા ને હમારે માટે અફૂસની કેરી વગેરે તૈયાર હતાં તે હમે (હું ને દલપતરામભાઇ) સાથે ખાવા બેઠાં. ખાતાં ખાતાં હું ઘણી સારી રીતે બટકબોલું કરીને દલપતરામભાઇને શરમથી લાગેલું દુખ જે તેને ભુલાવવાની તજવીજ કરતો. એ સમાગમ સંબંધી કંઇ ઇસારો ચોવીશમી જુનનાં સમશેરબહાદુરમાં છે.

૨૭. એ પ્રસંગથી દલપતરામભાઇને મારે વિશે જરા મનમાં વાંકું વસેલું તે બીજે દહાડે તેણે સમશેરબહાદુરના અધિપતિને તેની સાથે વાત કરતાંમાં જણાવેલું. દલપતરામભાઇ મહારાજસંબંધી નિબંધો વિષે વાત કરતાં બોલ્યા હતા કે "લલ્લુભાઇ એ હોંશિયાર છે, નિબંધ ઘણા સારા લખે છે ને મારી ઉમ્મરનો થશે ત્હારે કવિતા પણ ઘણી સારી કરશે."

---

* 'વ્રજજિવંન તૂં પ્રેરણા કર' એ કવિતા મેં મંગળદાસની સૂચના ઉપરથી કીધી હતી તે ઉપરથી વરજીવનદાસ જરા નારાજ તા

૨૮. ભાઉએ મને તેડીને કહ્યું હતું કે, તમે ગભરાશો નહીં-તમારે ને દલપતરામને માટે એક ફંડ કરીશું, માટે તમે તમારો કવિતાનો ઉદ્યોગ ચલાવ્યાં કરજો. એ આશાએ મેં પુને જવું બંધ રાખ્યું-એવી મતલબે કે ફંડમાંથી રૂપિયા મળશે એટલે પછી નિરાંતે હરદાસનાં કામને માટે અભ્યાસ થયાં કરશે-હમણાં તો કવિતા જ કર્યાં કરવી ને વાંચ્યાં કરવી. મને દલપતરામની મોટી ધાસ્તી હતી કે તેઓ વીસ વરસ થયાં કવિતા કરેછ માટે તેની પાસે ઘણી* કવિતા હશે ને મારી પાસ તો કંઇ નથી માટે નવી કવિતા કરવાના પ્રસંગ ઝડપી હું તે કર્યાં કરતો.

૨૯. ૫ મી જુલાઇયે મેં 'સંપવિશે નિબંધ' બુ૦ વ૦ સભામાં વાંચ્યો હતો; તેમ ૧૧ મીએ 'લલિતા'ને 'સાહસદેસાઇ'ની કવિતાઓ વાંચી હતી; ૨૮ મીએ ડાકતર ભાઉને ઘેર, બળવાનું સમાધાન થયું તે વિશે ઈશ્વરનું સ્તવન વાંચ્યું હતું; ૭ મી આગસ્ટે ડાકતર ભાઉએ મંગળદાસની છોકરીઓની સ્કુલમાં ભાષણ વાંચ્યું હતું તેને અંતે એક ગરબી વાંચી હતી; અને ૨૧ મી નવેમ્બરે બુ૦ વ૦ સભામાં સ્વતંત્રતાની કવિતા વાંચી હતી.

૩૦. તેમ નર્મકવિતા અંક ૪ થો, ૫ મો, ૬ ઠ્ઠો, ૭ મો ને ૮ મો છપાવી પ્રગટ કર્યા હતા. ૫ માં ૬ ઠ્ઠાની છપાઇને પેટે મારા એક પારસી મિત્ર દાદી ખરસેદજી ઘોઘાએ ૧૦૦ રૂપિયા આપ્યા હતા.

૩૧. મુંબઇના ગુજરાતી ભાષા બોલનારા ઘણાએક લોકો કવિતા તે શું એટલું પણ નોહોતા જાણતા. તેઓએ ૧૮૫૭ થી કવિતા અલંકાર રસસંબંધી થોડું ઘણું જાણવા માંડ્યું હતું ને તેઓને કવિતાનો શોખ લાગવા માંડ્યો હતો. પણ કવિ દલપતરામના આવવાથી મારી ને એની કવિતા ઠામ ઠામ વંચાયાથી, લોકમાં ચરચાયાથી, ન્યુસપેપરોમાં ટીકા થયેથી લોકમાં કવિતાનો શોખ સારી પેઠે વધી ગયો-તેમાં પારસીઓ તો ગાંડાજ થઈ રહ્યા. દલપતરામ ઠેકાણે ઠેકાણે જઇ વાંચતા ને તેઓ ઘણેક ઠેકાણેથી જે રૂપીઆ આપવામાં આવતા તે લેતા. મેં કોઇનો રૂપીઓ લીધો નથી પણ ઉલટો ઘણીએક વખત તો ગાડીભાડાનો ખરચ ગાંઠનો કર્યો છે. એ દિવસોમાં મને ને કવિ દલપતરામને રાત દહાડો ઝંપ ન્હોતો. જ્યારે દલપતરામને કોઇ લાંબી કવિતા વાંચવાનો પ્રસંગ આવતો તારે આગલી રાતે તેઓ તેને સારી પેઠે ગોખતા (આંખના દરદથી વંચાય નહીં માટે).

* દલપતરામભાઇની મુંબઈ પધરામણીથી માલમ પડી-તેઓએ પોતાની ઘણીખરી જુની છપાયલી કવિતા વાંચ્યાં કીધી હતી અને તેમાં ઘણો ભાગ ગરબીયોનો હતો. મેં એઓને પુછ્યું હતું કે "તમે સ્વામીનારાયણના માર્ગસંબંધી અને બીજી કેટલીએક જે તમે નથી છપાવી તે કેટલીએક હશે ?" તેઓએ મને કહ્યું હતું કે "જેટલી છપાયલી છે તેટલી બીજી હશે."

૩૨. એવું બન્યું કે બુદ્ધિવર્ધક સભાવાળાઓએ કવિ દલપતરામને સારૂ મોટું ફંડ ઉભું કરી તેમાંથી કવિ દલપતરામનું બ્હાવલું અથવા તેના નામની સ્કાલરશિપ કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. તે વાત મારે કાને પડી તારે હું મનમાં ખિન્ન થયો કે લોક કેવા ગાંડા છે–કે આટલું આટલું માન કવિને જીવતાં આપે છે. એ ખિન્નતા એક મારા મિત્રે દીઠી ને તેણે સમશેરમાં લાંબો આરટીકલ લખી ડા૦ ભાઉ, ગંગાદાસ કિશોરદાસ અને બીજાઓ વિષે કેટલુંએક લખ્યું ને એ આરટીકલથી બ્હાવલાંની ને સ્કાલરશિપની વાતો બંધ પડી. મેં તે આરટીકલ લખાવ્યો નથી પણ કવિ દલપતરામના મનમાં એવું ખરૂં કે તે અને બીજા આરટીકલો જે ન્યુસપેપરોમાં 'દલપતરામની કવિતા સાધારણ ને નર્મદાશંકરની વિદ્વત્તાવાળી' એવી મતલબના આવતા તે નર્મદાશંકર લખાવે છે. ખરેખર હું નિરઅપરાધિ છઊં. અલબત જારે દલપતરામને જોઇયે તેના કરતાં વધારે માન અપાતું જોતો તારે હું મનમાં સુઝાતો ખરો. દલપતરામ પોતાની કવિતા સાધારણ કેહેવાતી જોઇને બહુ અકળાતા. એક મારા પારસી મિત્રની આગળ તેઓ બોલ્યા હતા કે, "જુઓની ન્યુસોમાં મારે વિશે નઠારૂં નઠારૂં છપાવે છે; નર્મદાશંકર નહી હો."

૩૩. ડા૦ ભાઉએ મને બોલાવી કહ્યું કે 'ફંડની વાત બંધ રાખીછ,' દલપતરામ આપણા પરોણા છે માટે હાલ એનેજ લોકની તરફથી મદદ થવા દો–મેં કહ્યું ઠીકજ છે. પણ મનમાં ભાઉ ઉપર ચીડાયો હતો ખરો.

કાવ્ય વિશે બે કવિઓની ચર્ચા

૩૪. લાડની વાડીમાં મેં મારાં લખવાં ભણવાને સારૂ ઓરડી રાખી હતી ત્હાં પડોસમાં દલપતરામે મુકામ લીધો હતો એટલે હમે ઘણું ખરૂં મળતા. એ મેળાપોમાં જે વાતચીત થયલી તે નીચે પ્રમાણે:—

મેં પુછ્યું હતું કે, "કવિતામાં હ્રસ્વ દીર્ઘનો અને સંસ્કૃત શબ્દો મૂળ પ્રમાણે શુદ્ધ રાખવાનો નિમ રાખવો કે નહી?" તેઓએ કહ્યું કે, "ના–એમ ગુજરાતીમાં કવિતા બનેજ નહીં."

"તમે કંઇ રસાલંકાર શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યોછ?" તેઓએ કહ્યું, "ના–મેં તો ફક્ત પિંગળનો સારી પેઠે અભ્યાસ કર્યોછ." એ વાત એ ભાઇએ મારા પિતાને પણ કહી હતી.

મેં પુછ્યું હતું કે, "ઉત્તમ કવિતા કોને કેહેવી?" ત્યારે તેઓ બોલ્યા હતા કે, "ભાઇ, દસ વરસ થાય ત્યારે તો કવિતામાં પ્રવેશ થયો સમજવો–ઉત્તમ કવિતા તો તે કે જેના ફક્ત રાગ સાંભળવાથી પણ આપણા ગુજરાતીઓ તો શું પણ બિજી ભાષા જાણનારા ખુશ થાય." તે

પછી 'તને રોકિ રહિ રાધિકા રંગ જામ્યો ઘણો રસિયા રજની રહિજ થોડી'–એ કવિતા બોલ્યા. મેં કહ્યું, "એમાં શું કવિતા આવી?–ઘણા રકા સાથે આવ્યા માટે!" તારે પોતે બોલ્યા કે, "એ શું થોડી વાત છે?" એ વાત થઇ રહ્યા પછી દલપતરામની ગેરહાજરીમાં મેં મારા મ્હેતા નરભેરામને કહ્યું હતું કે, "ભાઇ, એમાં કવિતા શું છે તે તું સમજ્યો?–આશક ઉતાવળને લીધે કાલાવાલા કરતો હોય ને માશુક તેનો છેડો મુકતી ન હોય, એ વખતનું ચિત્ર છે, એ એમાં કવિતા છે. બાકી ઘણા રકા સાથે આવ્યાછ તે તો નહી—અંદરની ખુબીને કવિતા કહેવી જોઇયે–દલપતરામે દાખલો તો ઠીક આપ્યો પણ તેને પોતાની સમજ પ્રમાણે કામમાં લગાડ્યો."

સંપલક્ષ્મીમાં 'ગંગા ગિરિજા દ્વેષ કલેશ નિત તેનો થાયે.' વગેરેનો છપ્પો છે તે વાંચી મારા બાપે મને કહ્યું હતું કે, આ કેવો સારો છે? મેં કહ્યું હતું કે, એ મૂળ વિચાર એનો નહિ હોય. પછી મારા સાંભળવામાં તેજ મતલબનો એક શ્લોક આવ્યો તે ઉપરથી મેં દલપતરામને ઉપર જણાવેલા છપ્પા વિશે પુછ્યું કે, "એ વિચાર તમારા પોતાના છે કે સંસ્કૃત ઉપરથી લીધેલા છે?" પોતે પ્રથમ તો કંઇ ઉત્તર આપ્યો નહી, પણ પછી મેં કહ્યું કે, "એક સંસ્કૃત શ્લોકમાં પણ તમારા જેવોજ વિચાર આપેલો છે." તારે પોતે બોલ્યા હતા કે "હા, મેં તે શ્લોક ઉપરથી કર્યો છે."

મેં પુછ્યું કે "તમને કવિતા કરવાનો શોખ પ્રથમ કેમ લાગ્યો તે અને કહો." ત્યારે તેઓ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા–"ન્હાનપણમાં હું સામવેદ ભણ્યો હતો—દશ ગ્રન્થ પાને વાંચી જાણું છું—મુખપાઠ નહીં–ન્હાનપણમાં મને નઠારી સંગત હતી. હું મામાની જોડે મુળીગામ જતો તાંહાં એક ભૂમાનંદ સ્વામી હતા. તે સ્વામી પ્રથમ કુંભકાર હતા. તેની પાસે મામા જોડે હું જા આવ કરતો. બાપ એમ જાણતા કે સ્વામીનારાયણની શિક્ષા લેશે એટલે ઠેકાણે આવશે. એમ કરતાં મુળીમાં એક વખત આચાર્યજી આવ્યા. તેણે કહ્યું કે "આ છોકરાને કવિતા શિખવી હોય તો સારો થશે" પછી મેં કહ્યું કે "મારે ગુજરાનને માટે કંઇ જોઇયે." તારે આચાર્યજીએ કહ્યું કે "જા તને ખાવા પિવાનું હમે આપીશું–તું અમદાવાદ જઇને અભ્યાસ કર." અને એક વિષ્ણુ બ્રહ્મચારી હતો તેને કહ્યું કે, "તું કચ્છની શાળામાં જઇને અભ્યાસ કર." પછી હું અમદાવાદ આવ્યો ને તાંહાં ભાષાના ગ્રંથો, જે સાધુઓએ બનાવેલા હતા તે મેં શિખવા માંડ્યા. તાંહાં સારસ્વત શિખવા માંડ્યું પણ તેમાં કંઇ મન લાગ્યું નહીં—મન સઘળું કવિતા તરફ જ હતું. તાંહાં એટલી મુસીબત પડતી કે કોઠારી વેળાએ સીધું પણ ના આપે."

મેં દલપતરામભાઇને જમવા તેડ્યા હતા—ને બાસુંદી* પુરી જમાડ્યા પછી પાનસોપારી ખાતી વખત 'પ્રતાપરુદ્ર' નામનો રસાલંકારનો સંસ્કૃત ગ્રન્થ ભેટ કર્યો હતો ને ખરેખરા ભાવથી મેં કહ્યું હતું કે "દલપતરામભાઈ, કવિતા સંબંધી તમારા ને મારા વિચાર જુદા છે તે ઉપરથી તમારા મારા સ્નેહમાં કંઇ ઘટાડો થવો ન જોઇયે." તારે બોલ્યા કે "નારે ભાઇ જુઓની 'પંચે' આપણી ચોટલીઓ એક એક પાસે કેવી પકડાવી છે?!" મેં કહ્યું "ન્યુસવાળા ગમે તે લખે તેમાં આપણે શું? ને પંચ તો રમુઝ કરે છે. તમે નજરમાં આવે તો માનજો કે—અલબત જેને તમે કવિતા કહોછ તેને હું નથી કહેતો—મારા તમારા વિચાર જુદા છે પણ તમને હું મારા વર્ગી જાણી ચાહું છું."

૩૫. વાલકેશ્વરમાં દલપતરામભાઇને ઉજાણી આપવામાં આવી હતી ને પછવાડેથી સહુએ તેઓનાં વખાણમાં ભાષણો કર્યાં હતાં—તેમાં મેં પણ કીધું હતું કે "સુધારાના વિષયમાં કવિતા કરવાનું પ્હેલું માન દલપતરામભાઇને છે—એઓ અસલી ઢબની કવિતા કરનારાઓમાં છેલ્લા અને નવી ઢબની કવિતા કરનારાઓમાં પ્હેલા છે. દેશનો સુધારો સ્ત્રીસુધારા ઉપર વિશેષે આધાર રાખે છે, માટે સ્ત્રીઓને માટે તેઓના લાયક કવિતા કરવા પછવાડે દલપતરામભાઇએ વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે એ પણ તેઓને મોટું માન છે વગેરે વગેરે."

૩૬. એ વરસમાં મેં **ચિંતામણિ પિંગળ,** સુંદરશૃંગાર, ભાષાભૂષણ, રસિકપ્રિયા એ હિંદુસ્તાની ગ્રન્થોની મતલબ ઉપર ઉપરથી એ ભાષા જાણનારા કચ્છ તરફના મારા મિત્રો પાસથી જાણી લીધી હતી.

નર્મદાશંકરના સુધારાની પહેલ

૩૭. સને ૧૮૫૯ ના વર્ષથી હું ધર્મ સંબંધી વ્હેમોથી મુક્ત થયો—સંસ્કારી સુધારાવાળો થયો.

૩૮. હમારી ભિક્ષુકની ન્યાત જમે ત્યારે સ્ત્રીઓ કાંચળી કહાડી નાંખી ફક્ત અબોટિયાં પહેરી બેસે એવો ઘણાં ઘણાં વરસનો ચાલ ચાલતો આવેલો તે મેં મારા નાના ફોઇના છોકરા દોલતરામ વકીલ અને મારા મસીયાઇ ભાઇ ગુલાબનારાયણ એઓની સહાયતાએ હાટકેશ્વરના ઓ-

* જ્યાર ન્યુસપેપરોમાં દલપતરામભાઇની કવિતા સંબંધી છપાયું ત્યારે તેઓ વગર સમજે મારા પર બળવા માંડ્યા ને એટલા તો બળ્યા કે (હું ઘણો દલગીર છું કહેવાને) મેં મારાં શુદ્ધ અંતઃકરણથી મૈત્રી બાંધવાને દલપતરામભાઇને જમવા તેડ્યા હતા, તે છતાં દલપતરામભાઇએ એક જણને (દલપતરામભાઈ એ વાતનો ઇનકાર કરે તો હું તે શખસની સાક્ષી આપવાને તૈયાર છઉં) આગબોટપર ચ્હડવાના વખત પર કહ્યું હતું કે "ધુળ પડી એનાં બાસુદી પુરી ઉપર."

૨૭ વને દહાડે ઘરમાંથી જ પ્હેલ કરાવી તોડાવ્યો (અપરેલ ૧૮૫૯); ને આજ સહુ જ હિરાગળ કાંચળીયો પેહેરી જમવા બેસે છે—એ વેળા સઘળાં બૈરાંમાં માત્ર પાંચ જણેજ પ્હેલ કહાડી હતી. કેટલાંક બૈરાં ન્યાતમાંથી

પુત્રવાત્સલ્યલીન પિતા લાલશંકરના હસ્તાક્ષરોનો નમુનો

हूं ले देतो इन्द्र कौं नयौं उ बारनौ ॥ अम्सा प्रतिपालक है दिग्ग
जनि हू के नाह साहनर नाहन नौ दिग्ग जो रे डारनौ ॥ ३६४ ॥
दोहा ॥ आ द आ द अछर निपर ॥ बिरति अंत लघु होइ
सो रूपक घनअछरी ॥ अछर बत्तिस जोइ ॥ ३६५ ॥ रूपक
घनाछरी ॥ सिर ससधर गौरि अरधंग धर जटा जूट ग
गधर गरे मुंडमाल धर ॥ बिपत्ति बिनाशकर दीहदि सा
वासकर षल उद्दर सल करडमरू त्रिशूल कर ॥ सेवित अ
सुर सुर तर वरदे तहर वर चिंतामनि कौं अभय वर ॥
दंहू छल से बिषइ रमदन गर बहुर त्रिपुर के मद हर जैजै
देव हर हर ॥ ३६६ ॥ ॥ इति श्री नम्महाराजाधिराज
साहिम करंद कारिते चिंतामनि कृते छंदो विचारे छंद
लतानाम छंदोग्रंथः ॥ संपूर्णम् ॥ ॥ ॥
दवेपुरुषोत्तम सुत लालशंकरेण स्वात्मज पठनार्थं ग्रं
थ लिखितं ; संवत् १९१४ मार्गशीर्ष शु द्व १५ सोमवारे
माहमा

આ ગ્રન્થ કવિને પિંગલ શિખવા માટે લાલશંકરે લખી આપ્યો હતો; તે છેવટની લીટી વાંચવાથી જણાશે. આ શિવાય ઘણાં પુસ્તકો લાલશંકરે નર્મદાશંકરને લખી આપેલાં. પિતા તે એનું નામ. કવિએ પિતા માટે શોકના ઉદ્ગારો કાઢયા છે. તે મારી હકિકતમાં વાંચવા.

પ્રેમીપિતા

સ્વ. લાલશંકર પુરૂષોત્તમ દવે

પોતાના પુત્ર કવિ નર્મદને શિક્ષણ આપવા માટે છાપેલા ગ્રન્થો જ્યારે મળતા નહોતા ત્યારે હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની નકલ કરી આપતા. (જૂઓ પાનું ૬૮ મું.)

લેખક કવિ નર્મદ

પ્રેમશૌર્યનાં કાવ્યો વગેરે લખનાર; ગુજરાતી ભાષાનો (નર્મ)કોશ રચનાર; બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ, ડાંડીયા વગેરે પત્રો ચલાવનાર કવિ નર્મદ

ગુજરાતી પ્રેસ, કોટ, મુંબઈ

ઉડી ગયાં હતાં—બ્રાહ્મણો ઘણા ચ્હિડાયા હતા પણ કોઇની બોલવાની હિંમત ચાલી ન્હોતી. કાંચળી પેહેરાવવા ઉપર મારી વૃત્તિ થઇ તેનું કારણ કે એક દાહાડો મારી સામેની ભાયમાં ગૃહસ્થ ને ભિક્ષુક બંને વર્ગની સ્ત્રીયો સાથે જમવા બેઠી હતી, તેમાં ગૃહસ્થની સ્ત્રીયોએ પોતાના ચાલ પ્રમાણે પ્હેરી હતી ને તેની જ સાથે ભિક્ષુકની સ્ત્રીયો પોતાના ચાલ પ્રમાણે કહાડીને બેઠી હતી. એ મેં મારી બારીમાંથી દીઠું ને પછી વિચાર કર્યો કે એક ન્યાતની—સાથે બેસી જમતી, તેમાં એક વર્ગ પહેરે ને બિજો વર્ગ ન પહેરે, એ તો ન સંખાય. જો આભડછેટને કારણે ભિક્ષુકની સ્ત્રીયો કાંચળી ન પેહેરતી હોય તો ગૃહસ્થનીઓએ પણ ન પેહેરવી જોઇએ. જ્યારે ગૃહસ્થ પેહેરે ત્યારે તેની સાથે બેસી જમનાર ભિક્ષુક કેમ ન પેહેરે—શું ભિક્ષુકની સ્ત્રીયો ગૃહસ્થની સ્ત્રીયોની દાસી છે? કાંચળી પેહેર્યા વગર ઉઘાડી જગામાં જમવા બેસવું એ ઉંચ ન્યાતની સ્ત્રીયોનો વિવેક નહીં.

વિરામ ૮ મો—સુધારાનો પવન—૧૮૬૦

મહિપતરામનું વિલાતગમન

૧. સને ૧૮૬૦ ની જાનેવારીમાં ભાઇ મહિપતરામની વિલાત જવાની તૈયારી થતી હતી. તેવામાં સમશેરબહાદુર પત્રમાં તેના ચલાવનાર અધિપતિની ગેરહાજરીમાં હીરાલાલ ઉમીયાશંકરે (અમદાવાદના આડતિયાનો ભાઈ) મહિપતરામ વિષે લખેલો એક આરટિકલ દાખલ કર્યો હતો. તેમાં એવું હતું કે તે ભાઇને નાગરીન્યાતે વિલાત જવાની રજા આપી છે. તે પત્ર શેઠ ભગવાનદાસ પરસોતમદાસના વાંચવામાં આવેલું. તે ઉપરથી તેણે પોતાના એક મ્હેતા, નામે ડાહ્યાભાઇ જેની સાથે હીરાલાલ એકઠા રહેતા હતા, તેની આગળ ચ્હીડવવાને નાગરી ન્યાતની મશ્કરી કરેલી ને તેથી એ ડાહ્યાભાઇ ઘણો ચ્હીડાઇ ગયો હતો. તેણે ઘેર આવી હીરાલાલને ધમકી આપી કે એવું તેં લખ્યું જ કેમ, ને ફરી લખ કે તે જુઠું છે, નહિં તો તારો વિવાહ ફોક થશે ને તારે ન્યાતબ્હાર રહેવું પડશે. પેલા ગભરાયા ને પછી કોઇ પેપરમાં તેણે ઇન્કાર કીધો કે નહીં તે હું જાણતો નથી, પણ તેણે મહાદેવને ઘીનો દીવો તો કર્યો ખરો. પછી મુંબઇની નાગરીન્યાતમાં એક દસ્તાવેજ થયો તેમાં સઘળાએ સહી કીધી, પણ જારે તે મારા બાપ પાસે આવ્યો તારે તેઓએ જવાબ દીધો કે, 'મારો છોકરો અહીં નથી. તે આવશે ત્હારે થઇ રેહશે?' એ વખત હું મારા દોસ્ત નાનાભાઇ રૂસ્તમજી, અરદેશર ફરામજી વગેરેઓની સાથે ચિમોડ ગામમાં સ્હેલ કરતો હતો. ત્યાંથી આવ્યા પછી એકડા કરાવનાર હમારી પાસે આવ્યા ને પછી હમે

લેખક કવિ નર્મદ

પ્રેમશૌર્યનાં કાવ્યો વગેરે લખનાર; ગુજરાતી ભાષાનો (નર્મ)કોશ રચનાર; બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ, ડાંડીયા વગેરે પત્રો ચલાવનાર કવિ નર્મદ

ગુજરાતી પ્રેસ, કોટ, મુંબઈ

ઉડી ગયાં હતાં–બ્રાહ્મણો ઘણા ચ્હિડાયા હતા પણ કોઇની બોલવાની હિંમત ચાલી ન્હોતી. કાંચળી પેહેરાવવા ઉપર મારી વૃત્તિ થઇ તેનું કારણ કે એક દાહાડો મારી સામેની ભાયમાં ગૃહસ્થ ને ભિક્ષુક બંને વર્ગની સ્ત્રીયો સાથે જમવા બેઠી હતી, તેમાં ગૃહસ્થની સ્ત્રીયોએ પોતાના ચાલ પ્રમાણે પ્હેરી હતી ને તેની જ સાથે ભિક્ષુકની સ્ત્રીયો પોતાના ચાલ પ્રમાણે કહાડીને બેઠી હતી. એ મેં મારી બારીમાંથી દીઠું ને પછી વિચાર કર્યો કે એક ન્યાતની–સાથે બેસી જમતી, તેમાં એક વર્ગ પહેરે ને બિજો વર્ગ ન પહેરે, એ તો ન સંખાય. જો આભડછેટને કારણે ભિક્ષુકની સ્ત્રીયો કાચળી ન પેહેરતી હોય તો ગૃહસ્થનીઓએ પણ ન પેહેરવી જોઇએ. જ્યારે ગૃહસ્થ પેહેરે ત્યારે તેની સાથે બેસી જમનાર ભિક્ષુક કેમ ન પેહેરે–શું ભિક્ષુકની સ્ત્રીયો ગૃહસ્થની સ્ત્રીયોની દાસી છે? કાંચળી પેહેર્યા વગર ઉઘાડી જગામાં જમવા બેસવું એ ઉંચ ન્યાતની સ્ત્રીયોનો વિવેક નહીં.

વિરામ ૮ મો–સુધારાનો પવન–૧૮૬૦

મહિપતરામનું વિલાતગમન

૧. સને ૧૮૬૦ ની જાનેવારીમાં ભાઇ મહિપતરામની વિલાત જવાની તૈયારી થતી હતી. તેવામાં સમશેરબહાદુર પત્રમાં તેના ચલાવનાર અધિપતિની ગેરહાજરીમાં હીરાલાલ ઉમીયાશંકરે (અમદાવાદના આડતિયાનો ભાઈ) મહિપતરામ વિષે લખેલો એક આરટિકલ દાખલ કર્યો હતો. તેમાં એવું હતું કે તે ભાઇને નાગરીન્યાતે વિલાત જવાની રજા આપી છે. તે પત્ર શેઠ ભગવાનદાસ પરસોતમદાસના વાંચવામાં આવેલું. તે ઉપરથી તેણે પોતાના એક મ્હેતા, નામે ડાહ્યાભાઇ જેની સાથે હીરાલાલ એકઠા રહેતા હતા, તેની આગળ ચ્હીડવવાને નાગરી ન્યાતની મશ્કરી કરેલી ને તેથી એ ડાહ્યાભાઇ ઘણો ચ્હીડાઇ ગયો હતા. તેણે ઘેર આવી હીરાલાલને ધમકી આપી કે એવું તેં લખ્યું જ કેમ, ને ફરી લખ કે તે જુઠું છે, નહિં તો તારો વિવાહ ફોક થશે ને તારે ન્યાતબ્હાર રહેવું પડશે. પેલા ગભરાયા ને પછી કોઇ પેપરમાં તેણે ઇન્કાર કીધો કે નહીં તે હું જાણતો નથી, પણ તેણે મહાદેવને ઘીનો દીવો તો કર્યો ખરો. પછી મુંબઇની નાગરીન્યાતમાં એક દસ્તાવેજ થયો તેમાં સઘળાએ સહી કીધી, પણ જ્યારે તે મારા બાપ પાસે આવ્યો ત્યારે તેઓએ જવાબ દીધો કે, 'મારો છોકરો અહીં નથી. તે આવશે ત્હારે થઇ રેહશે?' એ વખત હું મારા દોસ્ત નાનાભાઇ રૂસ્તમજી, અરદેશર ફરામજી વગેરેઓની સાથે ચિમોડ ગામમાં સ્હેલ કરતો હતો. ત્હાંથી આવ્યા પછી એકડા કરાવનાર હમારી પાસે આવ્યા ને પછી હમે

એ સભાનો હેવાલ તા૦ ૨૬ મી આગસ્ટનાં 'સત્ય પ્રકાશ'માં છે. વિશેષ અહીં લખવાનું આઃ–મારી સાથે સુધારાવાળા ન આવેલા ને હું પાછલે પ્હોરે ત્રણ વાગતાનો ગયો હતો–મારો ને જદુનાથનો વિચાર તે દાહાડે પુનર્વિવાહ સંબંધી વાદ કરવાનો નહીં પણ તે વાદનું રૂપક બાંધવાનો ને એમ હતું તેથી જ આડી આડી વાતો કરી. રાતના આઠ વાગા–પછી મેં કહ્યું કે "વખત ઘણો થઇ ગયો છે માટે હવે અહીંથી મુલતવી રાખીયેછ–બીજી વખત બેસીને પુનર્વિવાહ વિષે વાદ કરીશું." સંવાદ થવાની અગાઉ મારી ને જદુનાથજીની વચ્ચે જે કાગળ પત્રો ચાલ્યા હતા, તે મેં એવા જોશથી વાંચ્યા હતા ને પછી મ્હોડેથી બોલ્યો હતો કે "ધરમ-ગુરૂ થઇને જુઠું બોલે તેની સાથે ભાષણ કરવું હમારે યોગ્ય નથી તો વાદ કેમ કરિયે તો પણ એ બ્હાને સુધારાવાળા હારી ગયા, એમ અજ્ઞાની-ઓમાં કહેવાય માટે આવ્યો છું." મેં કાગળ વાંચવા માંડ્યા ત્યારે જદુનાથજીએ કહ્યું હતું કે 'તમારે છપાવવા હોય તો છપાવજો પણ હમણાં વાંચશો નહીં.' મેં કહ્યું કે 'એ કાગળો વંચાયા વના કંઈ કામ ચાલે નહીં.' એ કાગળો વાંચતો હતો તે વેળા જદુનાથજી શરમથી નીચે મ્હોડે ટકટક જોયાં કરતા હતા. સભાનું કામ બંધ થયા પછી એક મશ્કરો પોકરણો બામણ ઉભો થઇ બુમ પાડીને બોલ્યો હતો કે "નર્મદાશંકરનો ખે." દીવાનખાનામાં ૨૦૦) ને બ્હાર કંપાઉંડમાં ૮૦૦) એક વૈષ્ણવો હતા. કેટલાકનો વિચાર મને મારવાનો હતો. પોલીસનો બંદોબસ્ત ન્હોતો. એવામાં મારા બાપ જેને ખબર ન્હોતી કે છોકરો સભામાં ગયો છે તે ગભરાતા ગભરાતા મારી પાસ આવ્યા–મને તેની ખબર પડી કે ડોસો છુંદાઈ જશે. મેં મારા દોસ્તદાર કિસનદાસ બાવા સાથે તેને વિદાય કીધા ને પછી જદુનાથને કહ્યું કે 'અગર કોઇ મારા ઉપર હાથ ઉગામશે તો તેનો જવાબ તમારે આપવો પડશે માટે કહીદો કે ભીડ ઓછી થાય.' પછી હું ઉઠ્યો ને જોઉંછ તો જોડા મળે નહીં; પગમાં મોજાં ખરાં. હું જોડા પ્હેર્યાવનાં જ દાદર ઉતર્યો. કેટલાકે મને પુછ્યું કે "પેલો કહાં છે?" તારે હું ઉત્તર દેતો કે "આ ચાલ્યો જાયછ."–રસ્તામાં આવ્યો કે તરત એક દોસ્તના જોડા પ્હેરી લીધા ને પછી ઘેર આવ્યો. બારણાં આગળ ઘણા લોક ભેગા થઇ મને ગાળો દેતા હતા પણ બંદા તો બારણાં બંધ કરીને ઉપર ચ્હડી ગયા હતા. સભામાં મારાં બોલવાની છટા ઉપર એક બિજા માહારાજ ને આશ્રિત શાસ્ત્રીઓ આશ્ચર્યથી જોયાં કરતા હતા ને એમાંનો એક વિષ્ણુશાસ્ત્રી જે ઉત્તર હિંદુસ્તાન તરફનો હતો તે તો બીજે દહાડે પુછતો પુછતો મારે ઘેર આવ્યો હતો. માહારાજને સંસ્કૃત શિખવતો હતો તોપણ તે મારો પરમ સ્નેહી થઇ પડ્યો હતો–એ મારી કવિતા વખાણતો ને રુકમણિહરણથી તો ચકિત જ થઇ ગયો હતો.

વક્તા કવિ નર્મદ

અનેક વ્યાખ્યાનોદ્વારા સ્વદેશાભિમાન, સંસાર સુધારો વગેરેનો જુસ્સો જગાવનાર "શૂરવીર પચ્ચીશી" આદિના કર્તા, 'બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા'ના સ્થાપક અને સંચાલક

કવિ નર્મદ

બે દિલોજાન મિત્રો
પ્રખ્યાત મલ્લ બાવા કીસનદાસ અને કવિ નર્મદ

કીસનદાસ　　　　નર્મદ

મહારાજા લાયબલ કેસ વખતે પુષ્ટિમાર્ગમાં પેઠેલા સડાનો નાશ કરવા માટે ઉપદેશ આપતા અને ટીકા કરતા કેટલાક વૈષ્ણવે ખીજવાયા હતા, ત્યારે બાવા કીસનદાસ કવિનું રક્ષણ કરવા સાથે ફરતા.

ત્હાં મિત્રો અને પેલી બાઇ વચ્ચે વાતચીત થતી હતી–હું તો જોયાં જ કરતો હતો. છેલ્લી વારે નક્કી જણાયું કે, એ બાઇ તો તૈયાર છે–હવે કોઇ પુરૂષ જોઇયે. એવામાં પેલા વાણિયાએ પોતાના બીજા વાણિયાઓની મદદે એક ગણપત નામનો બામણ પેદા કર્યો પછી તેઓ મહાલક્ષ્મીમાં આઠ દાહાડા સાથે રહ્યાં ને નવમે દાહાડે વાસુદેવ બાબાજીની દુકાને મેં અને થોડાક મિત્રોએ તે બામણને કેટલાક સવાલો કર્યા કે "કેમ ભાઇ તું પૈસાને માટે કરેછ, પેલીને રઝળાવવાને કરેછ, કે હંમેશ સાથે રહી બિજાંઓને રૂડો દાખલો બતાવવાને કરેછ?" ત્યારે તે બોલ્યો હતો કે, 'પ્હેલો દાખલો બતાવવાથી સુધારાવાળાઓમાં માન વધશે પણ બિજા ઘણાક લોકમાં તો હું બેઆબરૂ થઇ જઇશ–ને પુનર્વિવાહ કર્યા પછી જો હું પેલીને રઝળાવું તો દુનિયાંમાં મારે ઉભું રહેવાનું ઠેકાણું કહાં? હું કંઇ પૈસાને માટે નથી કરતો.' એ તેની બોલી ઉપરથી અને તેઓએ આઠ દાહાડા સાથે રહી મન મેળવ્યું તે ઉપરથી સુધારાવાળાઓએ આગેવાની કરી. પછી એક બ્રાહ્મણે ડા૦ આતમારામનાં નવાં ઘરમાં મ્હોટી ધામધુમથી વિધિયુક્ત પુનર્લગ્ન કરાવ્યું. એ સમારંભમાં પરમહંસ સભાના અને બુદ્ધિ વર્ધક સભાના સાથીઓ વરવહુને ચાંલ્લો કરી શોભા આપવામાં હતા. (જોવું ૧૬ મી ડીસેંબર ૧૮૬૦ નું સત્યપ્રકાશ) એ જોડું જારે પુનર્વિવાહ કરવાને તૈયાર થયું તારે સુધારાવાળાઓએ તે કામ પાર પાડી આપવાનું માથે લીધું.

મહારાજ જદુનાથનાં કાળાં કર્મો

એ પુનર્લગ્ન થયા પછી જદુનાથજી માહારાજે સુધારાવાળાઓની ફજેતી કરાવવાના વિચારથી પોતાના આદમીઓના મારફતે ગણપતને સમજાવવા માંડ્યું કે સુધારાવાળાએ તને ફસાવ્યો—તું જો સુધારાવાળાની સાંમે થશે તો તને હમે ન્યાતમાં લઇશું વગેરે.–ને તે એટલે લગી કે એક અંગ્રેજ વકીલને ત્હાં એક કરારનામું તેની પાસે કરાવ્યું. તેમાં ઘણું કરીને એવું કે મેં ભાંગ પીધી હતી અને તે વખત મને ભુલથાપ આપી સમજાવી પુનર્વિવાહ કરાવ્યો ને ફલાણા ફલાણા સુધારાવાળાએ મને આટલા આટલા રૂપિયા આપવાની કબુલાત આપી હતી ને હવે તેઓ આપતા નથી વગેરે. કોણ જાણે શું હશે પણ એવું બન્યું કે તાંહાં વકીલની આફીસમાં એક જણ જે સુધારાવાળાની તરફનો હતો તેણે તેને સમજાવ્યો કે વિચારીને કાલે સહી કરજે. તે ગણપત પણ અંદેશામાં પડ્યો કે સહી કરી ને પછી કદાચ માહારાજે ન ગાંઠ્યો તો નહીં આમ ને નહીં આમ–પુરૂં રઝળવું પડશે. પછી તેણે તે વખત સહી ન કરી. એમાંની કેટલીક વાત તે ગણપતે તે રાતે મને કહી હતી; ને મેં તેને સુધારાવાળાઓની તરફથી

સારીપઠે સમજાવ્યો હતો. તેવાર પછી તેણે સહી તો ન કરી. એક દાહાડો તેણે કંઇ નિસો કીધો કરીને સુધારાવાળાઓને ગાળો દેવા માંડી, તેમાં મને તો પુષ્કળ જ. એ ગણપતનું ભલું કરવામાં કેટલાક શ્રીમંતો પણ હતા; પણ તે સુધારાવાળાની સામે થયો તેથી તે શ્રીમંતો અને બીજા સુધારાવાળાઓએ તેને છોડી દીધો. પછવાડેથી એ ગણપતે ને એ દીવાળીએ મને ને બાલાજી પાંડુરંગને રોજ રોજ હમારે ઘેર આવી એવા તો સતાવ્યાઠ કે કંઇ કહ્યાની જ વાત નહીં. હમે તેના ઉપર ઉપકાર કીધેલા તેના બદલામાં તેઓએ હમને ગાળો દીધેલી ને એમ છતાં જારે તેઓ ખાવે હેરાન થવા લાગ્યાં તારે હમે દયા જાણીને તેઓને યથાશક્તિ મદદ કર્યાં કીધી. રે જારે એ બાઈ માંદી પડી હતી ને પછી મરી ગઇ તારે મેં મારી તરફથી દયા જાણીને દ્રવ્યની સારીપઠે મદદ કરી હતી. હા એટલું થયુંછ કે તેનું મુડદું થોડી વાર રઝળ્યું હતું–કારણ કે સુધારાવાળા તો તે જોડામાંનાં કોઇનું મ્હોડું જોવાને ઇછતા નહીં;–ને મને એક પ્રસંગ એવો આવ્યો હતો કે તેઓનાં ઘણાં સતાવવાથી મારે પોલીસમાં જઇ તેઓનો બંદોબસ્ત કરવો પડ્યો હતો. એ મરણ પ્રસંગે હું જાતે દૂર રહ્યો હતો, પણ પૈસાથી ને માણસોથી મુડદું ઊંચકાવવાને અને પછવાડેથી પણ પૈસાથી મેં સારી પઠે મદદ કરી હતી. જો કે એ પુનર્વિવાહના પ્રયોગનું ફળ સારૂં ન નિકળ્યું તો પણ સુધારાવાળાને એટલો સંતોષ છે કે તે બે જણાં ઘેર ઘેર કુતરાં ભસાવાથી બંધ રહી એક બિજા સાથે સ્નેહ ને સંપથી રહ્યાં હતાં. પછવાડેથી તેઓએ પોતાને હાથે જ પોતાની ખરાબી કરી–સુધારાવાળાને ગાળો દીધી–શત્રુ મહારાજ એ પણ કારણ છે. પ્રથમ પ્રયોગ એવા જ હોય છે. લોકો કહે છે કે પ્રથમ ઊંચી પ્રતનું જોડું નિકળવું જોઇયે, પણ એ વાત ન બને તેવી છે. જેટલા સુધારા થયાછ તે, ઘણાક મધ્યમ પંક્તિના લોકથી અને થોડાક મૂરખ ફાટેલ લોકથી પણ.

૮. એજ વરસમાં જાતિભેદ તોડનારી એક ધર્મસભામાં દાખલ થવાને તેમાંના એક વિદ્વાન દક્ષણી બ્રાહ્મણ મિત્રે મને આગ્રહ કર્યો. મેં તેને કહ્યું કે 'એ સભાનો ઠરાવ જો આવી રીતે થાય કે એમાંના કેટલાક મેમ્બરો ઉપદેશક થઇ, ઠામ ઠામ જાહેર ભાષણો કરે, પોતાના મત બ્હાર પાડે ને તે પ્રમાણે વર્તે તો હું એમાં દાખલ થાઉં.' ત્યારે તેણે કહ્યું કે "એ સઘળી વાત પછી થઇ રહેશે. તમે હમણાં દાખલ થાઓ." પછી એ તેના કહેવા ઉપરથી હું તે સભામાં દાખલ થયો.*

---

* ૧૮૬૦–૬૧ માં સુધારા સંબંધી મારો જોસ્સો ઘણો જ હતો. છુપાં જે કામ થાય તેમાં ઈશ્વરના ને લોકના ચોર થવાય છે માટે જે કરવું તે જાહેરમાં કરવું એવો જોસ્સો તે વખત હતો. ૧૮૬૧ માં એક પ્રસંગ એવો આવ્યો હતો કે તે

૯ એજ વરસમાં મારી ડાહીગવરી તેર વરસની ઉંમરે મ્હારે ઘેર રેહતી થઇ.

વિરામ ૯ મો:-કવિને યશઃકાળ–૧૮૬૧–૬૪
મહિપતરામ વિલાતથી પાછા આવ્યા

૧. સને ૧૮૬૧ ની ૩ જી મારચે ૧૯૧૭ ના માહા વદ ૭ મે મારો બાળમિત્ર પરભુરામ અહીં સુરતમાં મારા ઘરમાં મરી ગયો. સાચવટ ને સ્વતંત્રતા એ બે સદ્ગુણવાળા એ મારા જોડિયાનાં મરણનું દુઃખ થોડા દાહાડા મને ઘણું લાગ્યું હતું.

૨. અપરેલની શરૂઆતમાં મારે બે કુળવંતી સ્ત્રીસાથે સ્નેહ બંધાયો.

૩. ૧૩ મી અપરેલે ભાઇ મહિપતરામ વિલાતથી પાછા મુંબઇ આવ્યા. એઓને તેડી આણવાને હું સામો બંદર ઉપર ગયો હતો. એઓને ઉતારો આપવાનો ધીરજલાલ વકીલનું ઘર આગળથી મુક્કરર કરી રાખવામાં આવ્યું હતું, તે ઉપરથી તેઓ ત્યાં ઉતર્યા હતા.

૪. જ્યારથી મહિપતરામ વિલાત ગયા ત્યારથી બુદ્ધિવર્ધક સભાના આગલા પ્રમુખ ગંગાદાસ* કીશોરદાસ મને રોજ સતાવ્યાં કરતા કે તમે મહિપતરામ સાથે જમવાનો વેહેવાર રાખો તોજ તમારી જાહેર હિંમત ખરી, ને તમે નાગરાઓ લુચ્ચા છો. હું કહેતો કે મારા એકલાના જમવાથી આખી ન્યાત જમવાની નથી; ને હમારે બંનેને ન્યાત બ્હાર રહેવું પડશે; ને તે કરતાં મહિપતરામના જે નાગર મિત્રાએ કાગળ લખી સાથે જમવાનું વચન આપ્યું છે તેઓ જમશે તો હું પણ જમીશ; ને જ્યારે સુધારાવાળાઓનો આખરે વિચાર જાતિભેદ તોડવાનો છે ત્યારે તમે હમે સહુએ સાથે કેમ ન જમવું? વળી મારો ઘણા કાળનો એજ વિચારે કે ન્યાત બ્હાર રહેવું ત્યારે પછી કોઇ પણ ન્યાતિ સાથે જમવું. એ જોસ્સો

સભામાંના મુખીઓમાં ફાટફુટ થઈ ને તે ભાંગી પડી. તેમાંના ૬ જણાઓએ ઠરાવ કર્યો કે આપણે તો બ્હાર પડવું જ. તેમાં હું પણ હતો, મેં મારા બાપને કહ્યું કે 'આવું છે માટે તમારે જુદા પડવું હોય તો કહી દો,' તે ગભરાયા. (ઘણેક પ્રસંગે હું સુધારા સંબંધી ઘણો જ જોસ્સો બતાવી મારા બાપનું મન દુખવતો પણ તે વેળા હું કહેતો કે, 'ભાઈ હું તમને દગો નહીં દઉં. હમણાં તમારૂં મન દુખાઓ તો દુખાઓ.) એવું બન્યું કે હમારામાંના પાંચ જણ હઠી ગયા એટલે મારે પણ અટકવું પડ્યું; બાકી કીદાડનો હું બ્હાર પડ્યો હોત.

* જારે ભાઈ કરસનદાસ મુળજી વિલાતથી આવ્યા ને ગંગાદાસનો તેની સાથે જમવાનો વખત આવ્યો તારે તે બહુ ગભરાયા; ને આખરે નજ જમ્યા! 'આપકી તો લાપસી, ને પરાઈ તે કુસકી.'

અને ગંગાદાસનાં નિત્યના બોલવાથી લાગેલો ગુસ્સો એ બેથી ઉશ્કેરાઇને મેં તા૦ ૧૫ મીએ આકાશવાણી એ નામનું હેંડબીલ છપાવી ડા૦ ભાઉને ત્હાં, જ્હાં ભાઇ મહિપતરામને મળવાને સહુ એકઠા થયા ત્હાં વ્હેંચ્યું. (આકાશવાણીને સારૂ જોવું નર્મગદ્ય પાનું ૪૨૯ મું. પુનઃ મુદ્રિત જૂના નર્મગદ્યનું પાનું ૪૩૫ મું).

એક વખત મી૦ હાવર્ડે મારા મિત્ર બાલાજી પાંડુરંગ સાથે કહેવાડચું હતું કે "નર્મદાશંકર, મહિપતરામને કેમ મદદ નથી કરતા ?" મેં કહેવાડચું હતું કે, "સઘળી મદદ કરવાને તૈયાર છઉં ને સાથે જમવાને માટે મારો વિચાર એ છે કે જો બીજા ચાર મિત્રો જમે તો પાંચમો હું તૈયાર છું."

૫. એ વરસમાં હું જરતોસ્તી છોકરીઓની નિશાળમાં* રૂ. ૨૫) ને પગારે મારા શિષ્ય ગણપતરામ હેમજીની મારફતે એક કલ્લાક કવિતા ગાતાં શિખવતો. તેમ, મી૦ સ્ટનર્સ ને મી૦ હોબાર્ટ એ બે વેપારીઓને પણ અઠવાડીયામાં બે વાર રૂ. ૫૦) ને પગારે ગુજરાતી શિખવવા જતો; વળી બે ત્રણ શ્રીમંત પારસી ગૃહસ્થોને ત્હાં પણ જતો.

૬. એ વરસમાં કે આવતાં વરસમાં (બરાબર સાંભરતું નથી) મેં વાલકેશ્વરમાં ગોકળદાસ તેજપાળને બંગલે એક રાતે હરદાસની કથા કરી હતી ને મને તેઓએ રૂ. ૫૦) આપ્યા હતા.

૭. એ વરસમાં હું દરરોજ એક કલાક ગાયન શિખતો.

નર્મકોશ પહેલો છપાયો

૮. એ વરસમાં મેં 'કવિ કવિતા' અંક ૩ જો ને 'નર્મકોશ' અંક લો એ બે છપાવી બ્હાર પાડ્યાં હતાં; ને કેટલીએક કવિતા ઘરમાં લખી રાખી હતી.

૯. સને ૧૮૬૨ ની શરૂઆતથી તે જુન સુધી હું રાતદાહાડો અંગ્રેજી ને ગુજરાતી ડીકશનરી બનાવવામાં મારા મિત્ર નાનાભાઇ રૂસ્તમજી ને અરદેશર ફરામજી સાથે ગુંથાયો હતો. એ પુસ્તકનાં વેચાણથી મને ત્રીજે હિસ્સે પણ સારી પેઠે નફો થયો હતો.

૧૦. ફેબ્રુઆરીમાં મેં લાઇબલ કેસમાં શાહેદી આપી હતી.

૧૧. મે મહીનાથી મેં પ્રીતિવિયોગનાં દુઃખથી રીબાવ્યા માંડ્યું ને એ દુઃખમાં મેં ઘણીએક કવિતા કરી.

---

* સહુ મળીને એ નિશાળમાં બે વરસ ને એક મહીનો કામ કર્યું. ૧ લી ડીસેમ્બર ૧૮૬૦ થી ૩૧ મી ડીસેમ્બર ૧૮૬૨ સુધી.

નર્મકવિતા

૧૨. એ વરસમાં મેં નર્મકવિતા પુસ્તક ૧ લું (સાત વરસની કવિતાનો સંગ્રહતું) કહાડ્યું.

પ્રવાસ

૧૩. સપટેમ્બર ૧૦ મીથી તે ૯ મી અકટોબર સુધી મેં દક્ષણ ને ગુજરાતમાં પ્રવાસ કર્યો, જેનું વર્ણન નર્મકવિતાનાં બીજાં પુસ્તકમાં પ્રવાસ વર્ણન નામની કવિતામાં છે. એ પ્રવાસમાં હું સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં લીન હતો. જંગલનું ઘાસ, નદિનો કાદવ, દરીયાનો પથ્થર વગેરે હલકી ગણાતી વસ્તુઓએ મારાપર ભારે અસર કરી હતી. ખરેખર હું એક જાતના યોગાનંદમાં હતો. એ ચોમાસાંના પ્રવાસમાં મારાં શરીરને ઘણી ઘણી અથડામણ થઇ હતી ને એક બે વખત તો ઘાત થાય તેવું હતું, તોપણ મને કંઇ જણાયું ન્હોતું. સૃષ્ટિસૌન્દર્ય જોવાની ઘેલાઇ એટલી હતી કે નબળા શરીરમાં પણ બળાતકારનું કૌવત આવી રેહેતું. પ્હાડોમાં ભમવાં, અને રાતે રસ્તો ભુલ્યાથી ઝાડીઓમાં રઝળવાં, એમાં પણ મને આનંદ થતો. દક્ષણના પ્રવાસમાં મારી સાથે ઝીણારામ નામનો મારો મ્હેતો હતો અને ગુજરાતના પ્રવાસમાં મારો મુખ્ય મ્હેતો નરભેરામ અને મારો મિત્ર પરભુરામ મેહેતાજી એ બે હતા.

૧૪. ડિસેમ્બરમાં મેં નર્મકોશનો અંક ૨ જો કહાડ્યો.

૧૫. મેં એક વખત મારા મિત્ર કરસનદાસ માધવદાસને કહ્યું હતું કે, મારી મરજી ગુજરાતમાં ગામોગામ સુધારાનો ઉપદેશ કરવાની છે. મુંબઇમાં એક મિશન ઉભું થાય ને હું તેની તરફથી જાહેરમાં ઉપદેશ કરૂં;—ને એને માટે શાસ્ત્રી, લખનાર, વગેરેનું એસટાબ્લિશમેંટ જોઇયે; ને એના ખરચના રૂ. ૩૦૦ (મારૂં પણ અંદર આવી ચુકું) મહિને થાય તે તમારાથી ત્રણ વરસ સુધી અપાય તેમ છે? તારે તેઓ બોલ્યા હતા કે "સો સો રૂપીયા આપ્યાં કરીશ;" મેં કહ્યું, "એક જણ બીજા સો રૂપીયા આપે તેવો છે પણ ત્રીજા સો જોઇયે."—પછી તે વાત બંધ રહી.

૧૬. ૧૮૬૨–૬૩ ના વરસને સારૂ મને ૨૮ મી જાનેવારી ૧૮૬૩ એ સરચાર્જને સારૂ પત્રક આવ્યું હતું. એ વેળા હું મજગામમાં રેહેતો હતો—મને એવો જોસ્સો થઇ આવ્યો કે, 'સાલેમલી ડિકલેર' કર્યા પછી મારા સરખા જાહેર માણસની સાચવટપર શામાટે શક જવો જોઇયે—હું ચાર દાહાડા બહુ ગભરાયો રહ્યો. ૩ જી ફેબરવારીએ હું ઇનકમટાકસ કમીશનર કરટીસ જે ઘણો જાહેલ હતો તેની પાસે મારા મિત્રો આસેસરોની મરજી ઉપરાંત ગયો. તેઓને ધાસ્તી હતી કે આજ કવિ કેદમાં જશે. હું તો અંદર

ગયો ને સાહેબને કહ્યું કે 'આ પ્રમાણે નાણાં સંબંધી વિગત, આ પ્રમાણે આબરુ ને આ પ્રમાણે મારો જોસ્સો છે. સર ચાર્જ એથી વધારે માગશે તો હું આપવાને તૈયાર છઉં પણ મને જે લાગેછ તે જાહેર કરૂંછ.' સાહેબ બહુ ચીડાયા પણ પછી મારો રોપ જોઇને બોલ્યા કે, 'એવું ભાષણ ઘરમાં કરવું' ને પછી કહ્યું, જાઓ. પછવાડેથી સરચાર્જ થોડોક ઓછો થયો હતો.

૧૭. સને ૧૮૬૩ ની શરૂઆતથી મેં નર્મકવિતા પુસ્તક બીજાંના અંકો છપાવવા માંડ્યા ને પછી વરસની આખેરીયે તે અંકોનું એકઠું પુસ્તક કહાડ્યું.

અકળામણના પ્રસંગો

૧૮. એ વરસમાં નાણાંની તાણ, પ્રીતિવિયોગ, મિત્રોનું બેદરકારીપણું વગેરે વાતોથી મારા મનમાં બહુ ગભરાટ હતો. તેમાં શેરની ઘેલાઇ શરૂ થયલી ને તેમાં લોકો સારીપઠે કમાતા તે જોઇને મને પણ દુઃખ થતું હતું કે જેઓ સુધાં આચરણથી સુધાં ઉદ્યોગ કરેછ તેઓનું દુનિયામાં કંઇ ફાવતું નથી ને જેઓ ખોટાં આચરણથી ખોટા ઉદ્યોગ કરેછ તેઓનું ફાવેછ એ તે કેવી કુદરત! હું મારા મનને રમાડવાને શૃંગારરસ, દુખમાં ધીરજ આપવાને શાંતરસ અને પ્રપંચી સંસાર સાથે ધર્મજુદ્ધ કરવાને વીરરસ લખતો.

૧૯. સને ૧૮૬૨–૬૩ માં હું મારી દલગીરી સટાડવાને અંગ્રેજી કવિનાં જન્મચરિત્ર ને તેઓની કવિતા વાંચતો.

૨૦. સોળમી નવેમ્બરે–કારતક સુદ ૬ ને સોમવારે મેં મારા મિત્રોને ઘેર તેડી મારી કવિતા સાજ સાથે મારા શિષ્યો પાસે ગવાડી હતી.

પિતા લાલશંકરનો દેવલોક વાસ

૨૧. એ વરસની આખેરીમાં મારા બાપ અહીં સુરતમાં ખાટલાવશ થયા હતા ને મારે બે ત્રણ વખત મુંબઇથી સુરત આવવું પડ્યું હતું–છેલ્લો હું સને ૧૮૬૪ ની જાનેવારીમાં પગ રસ્તે આવ્યો હતો–ને મારા આવ્યાને તીજે દાહાડે તા૦ ૧૮ મી જાનેવારીએ તેઓ મુક્ત થયા. સુરતમાં મારા બાપના મંદવાડમાં હું મુંબઇમાં તેથી તેઓની ચાકરી મારા નરભેરામે સારીપઠે કરી હતી.

એક નિષ્ફળ પ્રયોગ

૨૨. મુંબઇમાં એ વખત શેરની ઘેલાઇની સાથે નાટક કરવાની ઘેલાઇ ચાલતી હતી. નાટક તે શું ને તે કેવી રીતે કરવાં એ વાતની તો સમજ નહીં, પણ કોઇ પણ રીતે ગમે તે રીતે વેસ ભજવી હસાવીને નાણું કહડાવવું એવો નાટક મંડળીઓનો વિચાર હતો. બે પારસીઓએ મને કહ્યું કે "તમારી કવિતા હમને નાટકગ્રહમાં ગાવાની રજા આપો." મેં કહ્યું કે 'મારી

કવિતા ગાયાથી લોક ખુશી થાય તેવી લોકની સમજ નથી.' તેઓએ ઘણો આગ્રહ કર્યો ત્યારે મેં કહ્યું કે, 'એકેકી બેઠકને સારૂ કાગળ કરી આપું તેના રૂપીયા ૧૦૦ લઉં ને બીજો ખરચ ગવૈયાનો અને નાટકમાં ગાનાર છોકરાઓનો ને નાટકગ્રહના ભાડાનો તમારે આપવો; તેમ સાંભળવા આવનારની ફી સઘળી તમારે લેવી.' તા૦ ૬ ઠી ને ૧૬ મી મેએ નર્મગીતગાયક મંડળીની બેઠકો થઇ. તેમાં લોકની તરફથી પુરતો આસરો ન મળ્યો, ને ઉલટી ખોટ ગઇ તેથી તે મંડળી ભાંગી પડી ને રૂ. ૨૦૦ મેં તેઓની દયા જાણી પાછા આપ્યા.

ભાષણોની પ્રવૃત્તિ

૨૩. પછી હું અમદાવાદ ગયો ત્યાં મી૦ કરટીસે કહ્યું કે, 'અહીંના લોકો તમારૂં ભાષણ સાંભળવાને ઘણા ઇન્તેઝાર છે, માટે ભાષણ આપીને જાઓ'—મેં કહ્યું કે, 'આજ કાલ તજવીજ થાય તો સારૂં. કારણ કે મારે જલદી જવું છે.' તે બોલ્યા કે, 'પ્રેમાભાઇ અહીં નથી.' મેં કહ્યું, 'ભાષણ લોકને માટે છે, પ્રેમાભાઇ હોય તો શું ને ન હોય તો શું.' પછી તેઓએ કહ્યું કે, 'હું દલપતરામને કહેવડાવીશ.' પછી હું દલપતરામને મળ્યો. તેઓએ પણ કહ્યું કે, 'અહીંના લોકની મરજી છે માટે ભાષણ કરો.' પછી મેં તા૦ ૨૭ મી મેએ જાહેર ભાષણ કર્યું ને તે સમે ત્હાં હાજર એવા મારા જુના મિત્રોને હું મળ્યો.

૨૪. સુરત આવી તા૦ ૩૧ મીએ એંડ્રુસ લાયબ્રરીમાં ભાષણ કર્યું ને પછી મુંબઇ ગયો.

૨૫. એ વરસમાં પ્રથમ અંકોમાં ને પછી આખા પુસ્તકમાં નર્મકવિતા છાપી પ્રગટ કરી.—એ મારૂં ૩ જું પુસ્તક.

ડાંડિયાનું પ્રકાશન

૨૬. સપટેમ્બરમાં ડાંડિયો શરૂ કર્યો અને નર્મકોશ અંક ૩ જો બ્હાર પાડ્યો.

તંગી અને નાણાંભીડ

૨૭. બાપના ઉભા વરસનો ખરચ, શેરની ઘેલછાથી લોકનું મન પુસ્તકો વાંચવા તરફ ન હોવાને લીધે ચોપડીઓનું વેચાણ બંધ, ઘરખરચ પણ મોટો (ઘરનું ભાડું મુંબઇમાં રૂપીયા ૭૫), તેમાં વળી જન્મથી હું હાથનો છુટો એટલે પછી પુછવુંજ શું—એ કારણથી મારૂં મન પૈસાની તરફથી ઘણું ઉદાસ રહેવા માંડ્યું. દેવું છએક હજારનું થઇ ગયલું; તેમાં પાછો હું મમતે ભરાયલો કે, વારૂ કહાંસુધી એમ તંગીમાં રહેવું પડેછ તે તો હું જોઉં; વળી શ્રીમંત મિત્રોની તરફથી દ્રવ્યની મદદ ન મળતી તેથી તેઓ ઉપર

રહીઉ—એ કારણોથી પણ મારૂં મન ઉદાસ રહેતું. હું મનના ગમાડાને માટે ઘણોઘણો ખરચ કરતો—તેમાં માગનારને આપવું ને ગુણીની કદર બુઝવી એ જોસ્સો ઘણો હતો. નવી દોલત, ગાયનમાં કંઇજ સમજે નહીં એવી રાંડો-માં ને એવા ગવૈયાઓમાં ઉડતી તે જોઈ હું બહુ ચિહડાતો. સારા ગવૈયાઓની કદર થાય અને ગરીબોને અપાય એ હેતુથી આસો વદ ૧૦ વાર ભોમે—તા૦ ૨૫ મી અક્ટોબરે મેં પચ્ચીસેક ગવૈયાઓની બેઠક કરી; અને આખી રાત ગાયન થઇ રહ્યા પછી દરેકની યોગ્યતા પ્રમાણે આપતાં મેં રૂ. ૨૦૦ ખરચ કર્યો.

અણધારી મદદ

૨૮. નવમ્બરમાં ફ્રેયર લાંડ રેકલેમેશન કમ્પની ઉભી થઇ; તેમાં મારા મિત્ર ભાઇ કરસનદાસ માધવદાસ એક મુખી હતા. તેણે ઘણાખરા પોતાના મિત્રોને શેરો આપ્યા હતા. મને મારા કેટલાક દોસ્તોએ કહ્યું કે, આ પ્રસંગે તમે કરસનદાસને જઇને મળો એટલે તમને પણ શેર મળશે. મેં કહ્યું કે, તેની નજરમાં આવશે તો મોકલશે—હું કંઈ જઇને માગનાર નહીં. કેટલાકે કહ્યું કે, માગ્યા વિના મા પણ ન પીરસે. મેં કહ્યું કે, મા જ છે તો હઠીલાં બાળકને પણ ખવડાવશેજ ને મિત્રજ છે તો તે માગ્યા વનાં પણ આપશેજ. એ મારી હઠ જોઇને ઘણા જણો મારી નાદાની વિશે બોલવા લાગ્યા; તેમાં કેટલાએક કરસનદાસ વિષે પણ બોલવા લાગ્યા, મેં મારા મિત્રોને કોઇને કંઇ ને કોઇને કંઇ કહી ઉડાવ્યાં કીધાં—કોઇને કહ્યું કે, મને આપેલાજ છે; કોઇને કહ્યું કે, મને મળનારજ છે, કોઇને કહ્યું કે, કરસનદાસનો મારા ઉપર ઘણો ઉપકાર છે એટલે તે નહીં અપાવે તો કંઇ ફીકર નહીં. એક મારા નાગર મિત્રે મને કહ્યું કે, કવિ, આ વેળા તમે ન ચુકો; મારા સમ તમે ન જાઓ તો; ને મારે માટે જાઓ;—એવું ઘણું ઘણું કહ્યું તેથી હું શરમાઇ ગયો ને આખરે મારે તેને નાચારીથી કહેવું પડ્યું કે, હું જઇશ; પણ પછી મેં ઘેર આવીને પાછો વિચાર ફેરવી નાખ્યો.

એવું બન્યું કે એ વખતમાં ભાઇ કરસનદાસે પોતાની વરસ ગાંઠને દાહાડે મને તેડું કર્યું હતું. એ ઉપરથી હું મારા મિત્ર સાથે તેની સીગ્-રામમાં બેસી જનાર હતો, પણ મનમાં તો એકજ કે, શેર સંબંધી કંઇ બોલવું નહીં. રાતના ૯ વાગે મિત્રે કહેવડાવ્યું કે, 'મારી તબીયત દુરસ્ત નથી ને સીગરામ આવી શકે એવું નથી.' એ ઉપરથી હવે રાતે દસ વાગે કોણ જાય, એમ વિચારી મેં જવાનું બંધ પાડ્યું. પણ વળી પાછો વિચાર કીધો કે, મારે બાપનું વરસી વાળવા સુરત જવું છે ને ત્યાં ઝાઝા દાહાડા થશે માટે એક વાર મળી આવું તો ઠીક, ને એમ સમજી બગી કરીને

પથરાનાં દેહેરાં, ઓવારાની શોભા! એકાંતપણું, શાંતપણું, ને ગંભીરપણું! આહા ખરેખર ઉત્તરકાળમાં કન્યાળી જઈને નિરાંતમાં દિવસ કહાડવા એ તો દુર્લભ જ તો! જાત્રાનું સ્થળ એ તે ખરૂં. નર્મદાકાંઠાનાં ઘણાંખરાં જાત્રાનાં સ્થળમાં સૃષ્ટિસૌન્દર્ય ઘણું સારૂં જોવામાં આવે છે. કન્યાળીમાં ઓવારાનાં પગથિયાં સારાં નથી—ઝપટથી ઉપર ચઢતાં પડી જવાય તેવાં પાસપાસે છે. સોમનાથનાં દર્શન કરી ઓવારાનાં પગથીયાં પર બેઠેલા ત્યારે મને ખ્યાલ ઉઠયો તો તે આ કે, કોઇ ઘરડો રસિક નિશાના ઠરેલા તારમાં આવાં એકાંત ને ગંભીર સૌન્દર્યની વચમાં સમી સાંજે એકલો બેઠો હોય અને તે વેળા જુવાનીમાં કરેલા પરમારથનું તથા અનુભવેલી સુઘડ પ્રીતિનું સ્મરણ તેને થતું હોય અને તે સ્મરણથી તેના અંતઃકરણમાં જે છુપો છુપો ને ધીમો ધીમો આનંદ થયાં કરતો હોય, તો તે આનંદની શી વાત! સારી પઠે પ્રવાસ કરી આવ્યા પછી ઉત્તરકાળમાં એવી હાલતમાં ને એવા સ્થળમાં રોજ કહારે બેસીશ અને નિત્ય કોમળ હૃદયનો થઇ બ્રહ્માનંદમગ્ન કયારે થઇશ!

એ ગામોમાં (ચાણોદ કન્યાળીમાં) સુધારા* જેવું કંઇ નથી. સુધારો શબ્દ બધે ઠેકાણે પસરી વળ્યોછ પણ એ ગામોમાં નથી. ચાણોદથી ડભોઇ આવતાં રસ્તામાં જે મને વિચાર થઇ આવ્યા તે આ કે—આ બાપડા કહારે ઠેકાણે પડશે! મુંબઇમાં સુધારાવાળાઓ માત્ર મ્હોડેથી પોકાર કરી રહ્યાછ. મને વિચાર થયો કે એક નિબંધ લખું ને તેમાં એક સુધારા મિશનની સુચના કરૂં અને પછી દરેક ગામમાં તે મિશન તરફનાં માણસો ફરીફરીને સદ્વિચારનો બોધ કરે. ખાવાપીવામાં, અને લુગડાં પહેરવામાં સુધારો છે એમ કેટલાક સુધારાવાળા સમજે છે; ગરીબ અને અજ્ઞાની સાથે બેસતાં તેઓ શરમાય છે. તેઓ બહાર જીલ્લાઓમાં ફરતા નથી. તેઓ મોટી મોટી વાતો કરે તે શા કામની?

૩૨. ચાણોદથી સ્હવારના નીકળેલા ૧૧ વાગતે પાછા ડભોઇ આવ્યા. ત્યાંહાં એક ધર્મશાળામાં એક જુદી કોટડીમાં ઉતારો કીધો. એક પાસથી રસોઇની તૈયારી ચાલી ને એક પાસથી દયારામ સંબંધી ખોળ કરવાનું ચાલ્યું. મુંબઇમાં ભાઇ ચિમનલાલને ઘેર નારણમલ હરખમલ નામનો માથુર કાયસ્થ ડભોઇમાં ચબુતરા પાસે રહેનાર આવ્યો હતો તેણે મને કહ્યું હતું "કે તમે ડભોઇ આવો તો હું ઘેલાભાઇ દુલભદાસ જમીનદારને ઘેરથી દયારામનાં પુસ્તકો અપાવું." તે ઉપરથી તે નારણમલની શોધ કહાડી તો તે ડભોઇમાં ન્હોતો, ગામડે ગયો હતો. ઘેલાં-

* મેં મુંબઈ જઇને રૂ. ૫૦) ની મારી બનાવેલી ચોપડીઓ કન્યાળીના કેટલાક લોકને વાંચવા સારૂ બક્ષીસ મોકલી

ભાઇની શોધ કહાડી તો તે પણ ગામડે ગયલો, પણ તેનો કોઇ સગો મને મળવા આવ્યો હતો. તેણે કેટલીક દયારામ સંબંધી વાત કીધી ને કહ્યું કે "ઘેલાભાઇ આજે સાંજે આવશે." જમીખાઇ સાંજે ફરવા નીકળ્યા. દયારામ કવિ કહાં રહેતો તેની પુછપાછ કીધી–લોકોને મ્હોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું કે મરી ગયલાંનાં ઘરને માટે આટલી શી તજવીજ કરે છે ! ઘરના તો ખબર કહાડી, જે સંબંધી દયારામનાં જન્મચરિત્રમાં કહ્યુંજ છે.* બીજે દાહાડે સ્હવારે ઘેલાભાઇની ખબર કહાડી તો તેનાં ઘરનાંએ જાણ્યું કે કોઇ સરકારી માણસો છે તેથી, નથી; એવો જવાબ દીધો ને પછી હું જાતે ગયો તો પણ તે ઘરમાં છતે તેઓએ બ્હારથી નાની નાજ કહાવી. જોતા જાઓ આ ઉપરથી ગાયકવાડી રાજનો ત્રાસ, અંધેર, અને ત્હાંના લોકોની સ્થિતિ ! ગામમાંથી દયારામ સંબંધી થોડી ખબર કહાડી પણ પછી પુસ્તક ન મળવાથી જલદીથી ડભોઇ છોડવાનો વિચાર કીધો; પણ રણછોડે મળવાનું વચન આપેલું તેથી બે દહાડા હમે ત્હાં વધારે રહ્યા એ દરમ્યાનમાં જે જોયું તે આઃ–

ડભોઇનું વર્ણન

ડભોઇને ચાર દરવાજા છે–એક વડોદરાનો, એક ચાંપાનેરનો, એક નાંદોદનો રજવાડામાં જવાનો અને એક હીરા દરવાજો. હીરા દરવાજો એ નામ પડવાનું કારણ આ કે–કોઇ હીરો એ નામનો કડિયો અને તેના નામની રાજાની લોંડી, એ બેને પ્યાર હતો. હીરાએ પોતાની પ્યારીને કહ્યું હતું કે, તારૂં નામ હું અમર રાખીશ. ડભોઇનું તળાવ બાંધવાને મારવાડથી જે સારા સારા પથરા આવતા હતા તેમાંથી પેલા હીરાએ ચોરી ચોરીને ડભોઇથી બે ગાઉ ઉપર જ્યાં તેની પ્યારી રહેતી ત્હાં એક તળાવ બાંધ્યું, જે હાલ તેન તળાવને નામે ઓળખાય છે. એ તળાવ ઘણું મોટું છે અને જો કે ઘણું જુનું છે તો પણ પથરાનો કાંકરો ખરેલો માલમ પડતો નથી. એ તળાવનું પાણી દુધના રંગનું ને ઘણુંજ મીઠું છે. એ તેન તળાવ બાંધ્યાની ખબર રાજાને પડતાંજ જે દરવાજાની કમાન હીરો કરતો હતો તે દરવાજામાં હીરા કડિયાને પુરી નાખવાનો રાજાએ ઠરાવ કરી તેમ કીધું. પણ એવી વાતો ચાલે છે કે કેટલાક હીરાના ડાહ્યા મળતિયાઓએ હિકમતથી ભીતમાં એક બાકું રાખ્યું હતું જેમાં તેઓ રોજ કોઇ ન જાણે તેમ ઘી રેડતા તે પેલા હીરાના મ્હોડામાં પડતું ને તેથી તે જીવતો. હીરા કડિયાની અધુરી રાખેલી કમાન કોઇથી વળી નહી ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે, 'હીરો હોય તો વાળી આપે.' પછી તેને

* જુઓ જુનું નર્મગદ્ય પાનું ૪૭૬ મું.

બ્હાર કહાડ્યો અને તેણે તે કમાન વાળી આપ્યા બાદ રાજાએ પાછો તેને પુરયો. એ કારણ સારૂ તે દરવાજાનું નામ હીરા દરવાજો પડ્યું છે. એ દરવાજાને લગતા કોટમાં હાલ કાળિકાનું થાનક છે. એ ઠેકાણે આખા ને આખા પથરા ચણેલા છે; ને સલાટકામ ઘણું સારૂં છે. હમે ઘી રેડવાનું બાકું જોયું પણ ઉપર લખેલી વાત તો ગપ છે એમ સમજીયેછ. એ દરવાજાના પથરામાં સંસ્કૃત લેખ છે પણ ઘસાઇ ગયલા છે, તેથી તે હમારાથી વંચાયા નહીં. ગામ સારૂં છે. બ્રાહ્મણો ને કણબીઓની વસ્તી ઘણી છે. સાઠોદરા નાગર ઘણા છે. ગાયકવાડી થાણું છે ને તળાવની ઉપર પેશવાના વખતનો એક મ્હેલ છે.

હસ્તલિખિત ગુજરાતી કાવ્ય માટે પ્રયાસ

૩૩ રણછોડ પોતાના કહેવા પ્રમાણે ચાણોદથી ડભોઇ ન આવ્યો ને મને દયારામનાં પુસ્તકો ન મળ્યાં તેથી હું નિરાશ થઇ ગયો ને રાતોરાત હમે ગાડું કરી સ્હવારે વડોદરે આવ્યા. ને ત્યાંથી સુરત આવવું ધાર્યું પણ ટ્રેન હાથ ન લાગેથી અમદાવાદ જવાનો વિચાર રાખ્યો.–એટલા માટે કે, નવમ્બર મહિનાથી મેં મારાં ઘરમાં એક ગુજરાતી પુસ્તકસંગ્રહ કરવાનો વિચાર રાખેલો તેને માટે અમદાવાદ જઇ ત્યાંથી મળે તે પુસ્તકો લાવવાં. અમદાવાદ ગયો ત્યાં સાંજે પાધરો લાઇબ્રેરીમાં જ ગયો. ત્યાં જઇ પુછ્યું કે, 'તમારી લાઇબ્રેરીમાં ગુજરાતી પુસ્તકો જે છે તેની યાદી આપો.' જવાબ મળ્યો કે, 'ગુજરાતી પુસ્તકો ઘણાં જ થોડાં છે. તેની યાદી કંઈ ગમે ત્હાં પડી હોશે તે કાલે શોધી આપીશું.' મેં પુછ્યું 'કંઈ માન્યુસ્ક્રિપ્ટો' છે ? તો કહે, ના–વરનાક્યુલર સોસાઇટીમાં થોડાક હોય તો હોય. ત્યાંથી પછી હું મહિપતરામને ઘેર જઇ ઉતરયો. અમદાવાદમાં પણ કંઇ ગુજરાતી પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ જોવામાં આવ્યો નહીં. ત્યાં મેં જગજીવનદાસ ડિપુટીના આગ્રહ ઉપરથી તેને ત્યાં ભાષણ કીધું. એણે મારી ખાતર બહુ તસ્દી લઇ સહુ શેઠિયાઓને બોલાવ્યા. અહીં મને ખબર મળી કે સામળના હાથનું લખેલું પુસ્તક તેના શિષ્યના વંશજ પાસે છે. હું મહિપતરામને કહી આવ્યો કે ગમે તેમ કરી સામળના હાથનું પુસ્તક જે બેસે તે આપી પેદા કરી મોકલી દેવું ને પછી સુરત આવ્યો.

કવિ નભુલાલનો પ્રસંગ

૩૪. સુરતમાં બાપનું વરસી વાળી ઘરકામ આટોપી ઓરપાડની પાસે ટકારમું ગામ છે જાંહાં નભુલાલ* નામના સાઠોદરા કવિ રહે છે ત્યાં હું

* આ કવિનું કાવ્ય "નભુવાણી" એ નામે 'ગુજરાતી' પ્રેસે છાપી પ્રકટ કર્યું છે. સંપાદક ન. ઇ. દેસાઇ.

જવા નિકળ્યો ને પછી હમે ત્યાં રાતે પોહતા. નભુલાલ તળાટીનું કામ કરતા. એઓ હાલમાં વેદાંતમાર્ગનું ગુજરાતી કાવ્ય કરે છે—આગળ શૃંગાર સારીપઠે રાધાકૃષ્ણનો લખેલો ખરો. એ કંઇ મત ચલાવનારા નથી તોપણ ગામડાંઓમાં જહાં જહાં એનું રહેવાનું થાય છે ત્હાં ત્હાં લોકો એને વળગતા આવે છે. સુરતના પીંજારાઓ એના શિષ્યો છે. પાંચ વરસ ઉપર જ્યારે મેં એને સુરતમાં જોયલા ત્યારે એના ભાવિક સેવકો એની આરતી ઉતારતા. એ કવિ રસિક છે. એનો સ્વભાવ મળતાવડો છે ને એ દુનિયાદારી સારી રીતે સમજે છે. એનું કાવ્ય અસલની રીત પ્રમાણેનું છે—ઉત્કૃષ્ટ નથી. એના ચેલાઓએ મને કહ્યું કે, તમારૂં કાવ્ય હમને સંભળાવો. હું સમજ્યો કે એ લોકોનું આજ વેદાંત તરફ વલણ છે તેથી તેમાંનું કંઇ બોલું એમ વિચારી મેં 'અનુભવ લહરી' વાંચી. પછી મેં કહ્યું—કેટલાક વેદાંતીઓ વેદાંત શબ્દોના સાંકેતિક શબ્દોનું ભરણું રાખીને, તેમાંનો વિષય સારીપઠે જાણીને અહંબ્રહ્માસ્મિ કહાવે છે, તેનું નામ કંઇ અહંબ્રહ્માસ્મિ નહીં. ઇશ્વરી લીલા પછી તે બ્હારની કોતો ભિતરની તેનું જે જ્ઞાન, ને તે જ્ઞાનથી થતો જે એક ન્યારોજ આનંદ, તે આનંદમાં જે નિત્ય હોય છે તેજ ખરેખરો અહંબ્રહ્માસ્મિ છે. બીજે દાહાડે સવારમાં નભુલાલના વાડામાં મંડળ કરી બેઠા ને ચાહ પાણી પીધાં. વળી પાછા એના શિષ્યોએ વેદાંત સંબંધી મને સવાલો પુછવા માંડ્યા. મેં સાફ કહ્યું કે, 'હું કંઇ વેદાંત શાસ્ત્ર ભણ્યો નથી'—હું તો કવિતા કરી જાણું છઊં; કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી જો કંઇ સવાલો પુછવા હોય તો બેલાશક ચાહો તેટલા પુછો. પછી તે વાત બંધ રહી. નભુલાલે પોતાનું જુનું નવું કાવ્ય સંભળાવ્યું. મેં મારૂં સંભળાવ્યું. પછી સઘળા ગયા, ને હું ને નભુલાલ કંઇ વેદાંતના ગ્રંથો વાંચવા બેઠા. મેં નભુલાલને પુછ્યું કે, 'તમારામાં ને મારામાં ફેર શું છે?' 'તારે કે કંઇ ફેર નહીં—તમે પણ અહંબ્રહ્માસ્મિ છોજ, પણ એટલુંજ કે એ શાસ્ત્રનો તમે થોડોઘણો અભ્યાસ કરી લો એવી મારી ભલામણ છે.' એક વેળા મેં મુંબઇના વિષ્ણુબાવા બ્રહ્મચારીને પુછ્યું હતું કે, 'તમે મને કંઇ થોડુંક વેદાંત શિખવો.' તારે તેણે પણ એવોજ વિચાર આપ્યો હતો કે, 'વેદાંતનું સમજવાનું છે તે તો તમે જાણોજ છો.' પછી બપોરે જમ્યા કીધા. રાતે પાછી બેઠક થઇ તેમાં નભુલાલની વાદશક્તિ જોવાને મેં બે ત્રણ પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. નભુલાલની વાદ કરવાની રીત તર્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે નથી પણ દૃષ્ટાંતિક છે. એ નભુલાલ મારા ઉપર બહુ સ્નેહ રાખે છે. પછી બીજે દાહાડે હું ટકારમેથી સુરત આવ્યો.

વિશ્રામ ૧૦ મો–૧૮૬૫–૧૮૬૬
સપટેમ્બર ૧૮ મી સુધી

૧. જાનેવારીમાં હું મુંબઇ ગયો.

૨. મારી ઘણાં વરસ થયાં ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવાસ કરવાની ઇચ્છા છે. મારી જેટલી ઇચ્છા હિન્દુસ્તાનમાં ફરવાની છે તેટલી ઇંગ્લંડ જવાની નથી—ને મનમાં એવું પણ ખરૂં કે હિન્દુસ્તાન જોયા વના સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવાનો, લોકની રીતભાત જાણવાનો અને ત્હાંના વિદ્વાનોનો સમાગમ કરવાનો છે; ને એ જ હેતુ હિંદુસ્તાન ફરવાનો પણ છે. જેવારે ડા૦ ભાઉ, અરદેશર ફરામજી મુસ, ખરસેદજી નસરવાનજી કામા, રૂસ્તમજી ખરસેદજી કામા વગેરે સહુ હિંદુસ્તાન ગયા હતા ત્યારે મેં સાથે જવાની, પ્હેલા બેને ઇચ્છા દેખાડી હતી ને એ બે તો મને સાથે તેડી જવાને ઘણા ખુશી હતા પણ મારા ખરચને સારૂ મારી પાસે સાધન ન્હોતું ને ડાકટરે કહ્યું કે થોડુંક તો હું આપું પણ બીજું થોડુંકે પણ આપવાને ખરસેદજી કામા હવે કચવાશે; અરદેશરે પણ સલાહ આપી કે એ વાતને સારૂ કોઇને ભારે પડવું એ ઠીક નહીં. મેં પણ વિચાર્યું કે મોટા લોકને ભારે પડી તેઓની સાથે જવામાં મારો ટેક શો ને હુસહુસની દોડાદોડીમાં મારે જે જાણવાનું છે તે તો જાણ્યામાં આવવાનું નહી. પાસે નાણું થશે ત્હારે એકલા જઇશું—એમ કરી બીજા શ્રીમંતો પાસથી નાણું માગી લઇ ફરવા જવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો.

કરસનદાસની સહાય

૩. ગયા વરસમાં એક વખત મેં મારા મિત્ર કરસનદાસ માધવદાસને કહ્યું હતું કે 'મારો વિચાર હિંદુસ્તાન જવાનો છે માટે દસેક હજાર રૂપિયા તમે બે ચાર શેઠિયાઓ મળીને મને આપો તો હું મારા ગદ્યપદ્યનાં લખાણનાં બે મોટાં પુસ્તક કરી સાથે લેતો જાઉં, કે જેમાં સઘળું જ આવી જાય.' તેઓ બોલ્યા હતા કે, કરો. પછી મેં વિચારયું કે શેરની દોલતે શેઠિયા તાજા છે તેને એ રકમ ભારે પડવાની નથી ને તે કરતાં મદદ નહીં મલે તો બે વરસ અહીં વધારે રહીને પછી હિન્દુસ્તાન જઇશું. કરસનદાસનો મારાપર જે સને ૧૮૫૫ થી પ્યાર અને મારે માટે જે એનું અભિમાન તે જોતાં મને પક્કો ભરોસો કે એ અડી વખને મદદ કર્યા વગર રહેનાર નથી—બરાબર સાંભરતું નથી કે કિયા વરસમાં પણ જ્યારે કવિ દલપતરામ અમદાવાદમાં ઘર બંધાવવાના હેતુથી મુંબઇમાં કેટલાક શ્રીમંતની પાસે નાણાંની મદદ માગતા હતા ને તેમાં કરસનદાસ પાસે આવીને ચિત્રકાવ્યથી તેઓની સ્તુતિ ગાઇને રૂપિયા પાંચેક હજાર માગ્યા હતા, તારે કરસનદાસે

તેઓને ઉડાવ્યા હતા—એ વાત કરસનદાસે મને કહી હતી ને બોલ્યા હતા કે "કવિ દલપતરામની માગવાની રીત કેવી નઠારી છે ને મારે ને તેને એટલો શો પ્રસંગ—હું મારા નર્મદને કાં ન આપું?" થોડા મહિના પછી મારા મિત્રે મને રૂ. ૫૦૦૦) નો ચેક મોકલાવી દીધો હતો.

૪. ગ્રંથો છપાવવાની વાત કરસનદાસને કાને નાખી મેં એક પાસથી મારો ગદ્યસંગ્રહ ગણપતકૃષ્ણાજીને ત્હાં મારચથી ને પદ્યસંગ્રહ યુનિયન પ્રેસમાં જુનથી છાપવા આપ્યા. તેમાં ગદ્ય તો એજ વરસના સપટેમ્બરમાં બ્હાર નિકળ્યું ને પદ્ય તો આ ૧૮૬૬ નો સપટેમ્બર ચાલે છે પણ હજી નિકળ્યું નથી.

મુંબઇ છોડયું—સુરત આવ્યા

૫. એ વરસમાં શેરબજારની પડતી આવેથી ચોપડીઓનું વેચાણ બંધ પડેથી, લોકને શિખવવા જવાનું તો બે વરસ થયાં બંધ રાખેલું તેથી કમ-ખરચ રાખવાના હેતુથી, મિત્રોની ઘણી આવજાવથી મારા લખવાના કામમાં ખલેલ પોંચવા લાગી તેથી, અને મુસાફરી કરવાને જીવ વલખાં મારેછ માટે આગળથી સ્ત્રીને સુરતમાં ઘર માંડી આપું કે નિરાંત થાય એ મતલબથી, મેં મારો ઉચાળો મુંબઇમાંથી ઉઠાવી, સુરતમાં નાખ્યો. જુલાઇ સને ૧૮૬૫. જોકે ઘણું રહેવું સુરતમાં રાખ્યું તોપણ મુંબઇમાં પણ થોડુંક રહેવાનું થાય છે ને એને સારૂ એક મકાન પણ ભાડે રાખ્યું છે.

નવા ગ્રન્થો

૬. એ વરસમાં છપાવી પ્રગટ કરેલાં પુસ્તકોમાં એક તો ઉપર કહ્યું તે ગદ્ય ને બીજાં નર્મવ્યાકરણ ભાગ ૧ લો અને દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ* બીજી આવૃત્તિ. એ વરસમાં અને આજલગીમાં પણ કવિતા જુજ લખાઇ છે. પ્રેસને કામ આપવામાં અને પુરૂફ તપાસવામાં ઘણો કાળ ગયો છે.

૭. સપટેમ્બરની ૧૦ મી તારીખે રવિવારે સહવારે હું મારા મિત્રો ગીરધરલાલ દયાળદાસ તથા નગીનદાસ તુળસીદાસ સાથે સર અલેકઝાંડર ગ્રાંટને મળવા ગયો હતો; ત્હાં પેલાઓએ મને મેળાપ કરાવ્યા પછી સર ગ્રાંટે મને આદરસત્કારથી બેસાડ્યો. ત્યાં મી૦ ઓકસનહામ લિટરેચરના પ્રોફેસર તથા મી૦ બૂલર સંસ્કૃતના પ્રોફેસર પણ હતા. મેં મારાં પુસ્તકો બતાવ્યાં તે જોઇને ગ્રાંટ ઘણા ખુશ થયા; ને મને કહ્યું કે 'કવિતા વાંચો,' હું બોલ્યો કે 'હમારી પ્રાકૃત કવિતા અંગ્રેજી પ્રમાણે સાદી રીતે નથી બોલાતી પણ

* એને માટે થોડાંક પદો આણવાને અને દયારામનું ચિત્ર (પ્હેલી વારનું જે પછવાડેથી ખોટું ઠર્યું છે તે) આણવાને મેં મારા બે શિષ્યોને વડોદરે ને ડભોઇ મોકલ્યા હતા.

ટેંટેંક ગવાય છે ને મારૂં ગુજરાતી ગાયન તમારા કાનને સારૂં નહીં લાગે માટે બીહું છું.' તારે બોલ્યા કે 'હા તે હું જાણુંછ પણ બોલો.' પછી મેં પુછ્યું કે 'શૃંગારરસની કવિતા બોલું કે વીરરસની?' તારે ગ્રાંટ બોલ્યા કે 'શૃંગારરસની જ તો.' પછી મેં 'શા હતા આપણા વ્હાર' ની લાવણી ગાઇ તારે બોલ્યા કે "what a beautiful recitation!" આહા કેવી સુંદર વાણી! પછી મેં મતલબ સમજાવી તો તેથી ત્રણે જણા ઘણા ખુશ થયા. પછી 'વાદળ ફાટવા માંડયું' ને 'ઉઠો ધરી ઉમંગ' એની મતલબ ગીરધરલાલે ને નગીનદાસે સમજાવી. પછી ઋતુવર્ણનમાંથી ચોમાસાંમાંના મંદાક્રાંત અને હરિણીપ્લુત વૃત્તો વાંચી સમજાવ્યાં. પછી મેં મારી હકીકત કહી કે મારે 'હિંદુસ્તાન તરફ જવું છે ને ચોપડીઓની છપામણી સંબંધી હું ઘણો ભીડમાં છઉં.' તારે બોલ્યા કે 'તમે અરજી* કરો; હું સારી પઠે મદદ કરીશ.' પછી ઉઠતી વેળા બોલ્યા કે 'પેલી લાવણીનો અંગ્રેજી તરજુમો† કરીને આપજો તે હું મારા મિત્ર ઇંગલંડના રાજકવિ ટેનીસનને મોકલાવીશ.' એ પ્રમાણે ૧॥ કલાક ગુજારી 'શેકહેંડ' કરી હમે ઉઠ્યા.

૮. સન ૧૮૬૬ ની જાનેવારીમાં મેં મારા ઘરની સામેની ભોંય રૂ. ૬૦૦ એ વેચાતી લીધી અને તે ઉપર અમસો બંધાવવા માંડ્યો, તથા જુનું ઘર પણ સમરાવા માંડ્યું. એ નવાં ઘર સંબંધી મારે મી૦ સમર્સ નામના ડિપ્યુટી કલેક્ટર સાથે કેટલીએક ખટપટ થઇ હતી, ને તેથી આખાં શહેરમાં જાહેર થયું હતું કે, કવિ સુરતમાં રહેવા આવ્યાછ ને તે ટોપીવાળાની સામા લડેછ. હું સામો થયો તે દાહાડાથી મી૦ સમર્સ જે શહેરના લોકોને જુલમગાર થઇ પડ્યો હતો તેનું જોર નરમ પડવા માંડ્યું હતું, તથા પછવાડેથી તો તેનાવિષે બીજી તરફથી સરકારમાં પણ ચરચા ચાલવાથી હાલમાં તો તે છેકજ નરમ પડી ગયો છે. (એ ઘરો આ સપટેંબરમાં તૈયાર થયાં છે.)‡

---

* મેં અરજી કીધી તે ઉપરથી મારાં પુસ્તકો રાવસાહેબ મહિપતરામને જોવા મોકલવાનો ઠરાવ થયો. મેં રાવસાહેબને પુસ્તકો મોકલ્યાં ને તેઓએ 'રિવ્યુ' કરચો પણ લખવાને દલગીર છઉં કે રૂપીયા ઓછામાં ઓછા બે હજારની આશા રાખતો તેમાં રૂ. ૬૦૦ ની મદદ આપવાનું સર ગ્રાંટે લખ્યું છે.

† લાવણીનો તરજુમો મેં અંગ્રેજીમાં કરી કાલેજના મિત્રો પાસે અને એક બે અંગ્રેજ પાસે ફેરફાર કરાવ્યો છે પણ જે ખુબી મને ગુજરાતીમાં લાગે છે તેવી રીતનું અંગ્રેજી થયું નથી માટે એ મેં હજી મોકલ્યું નથી.

‡ એ ઘરોમાંનું એક તે સરસ્વતી મંદિર જેના પ્લેન અને બંધાયા પછીનો દેખાવવાળાં ચિત્રો અન્યત્ર છાપ્યાં છે તે જુઓ. સં.

કવિનું સરસ્વતી મંદિર

કવિ નર્મદાશંકરે સુરત આમલી-રાન(હાલ નર્મદ ચકલો)માં બંધાવેલું સરસ્વતી મંદિર. આ મંદિરનો કવિએ પોતે દોરેલો પ્લેન, front elevation પણ અંદરના ભાગમાં છાપેલો છે. જૂઓ પાનું ૯૧ મું.

(આ ફોટો ઇ. સ. ૧૯૧૦–૧૧ માં લેવાયલો છે.)

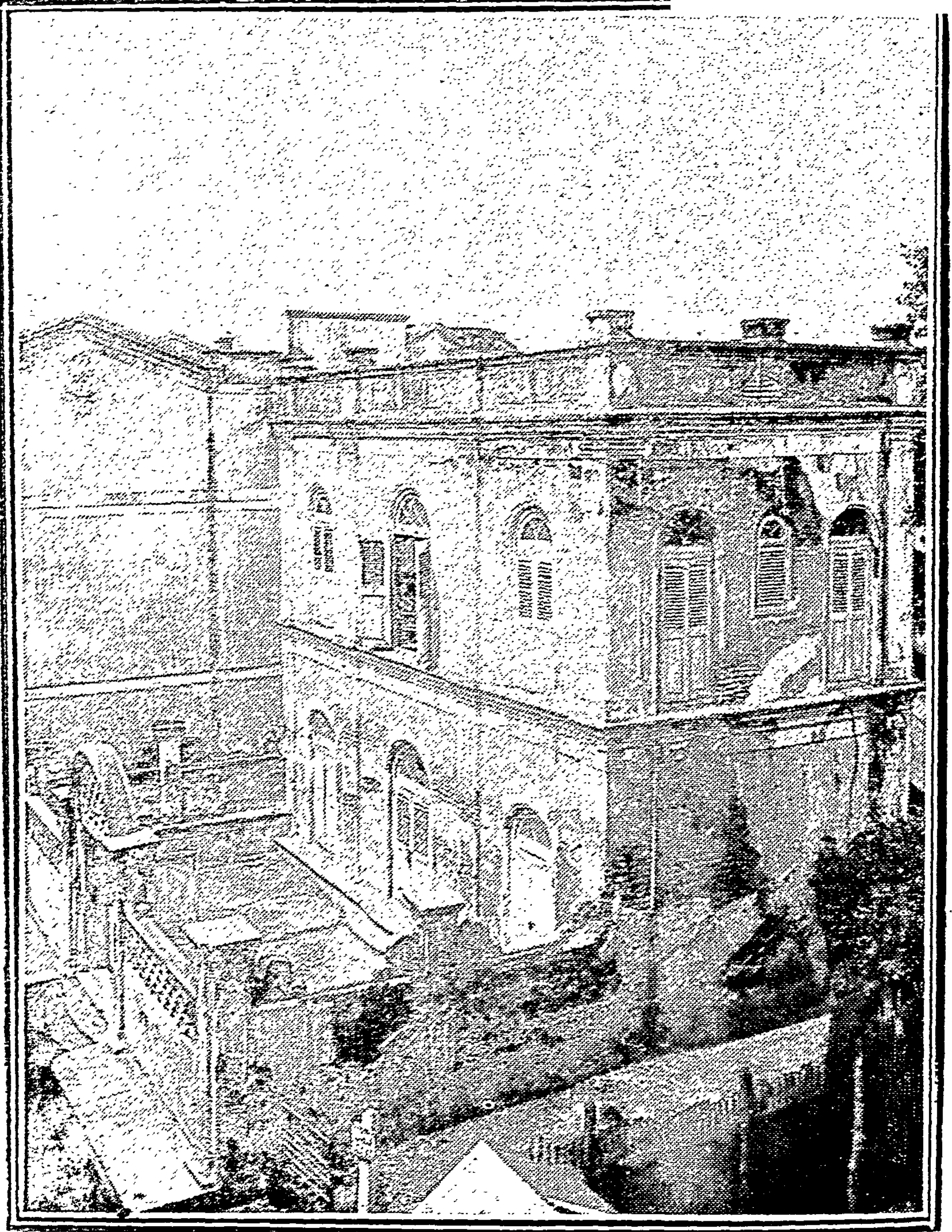
ગુજરાતી પ્રેસ, ફોટ, મુંબઈ

કવિ નર્મદાશંકરે બંધાવેલા 'સરસ્વતી મંદિર'નો નકશો

આ પ્લેન (ફ્રન્ટ એલીવેશન) નકશો કવિએ સ્વહસ્તે કાચો દોર્યો છે, અને એ પ્રમાણેજ મંદિર બંધાવ્યું છે, તે આ ગ્રંથમાં છાપેલા ફોટો બ્લોકથી સમજાશે. માત્ર ઉપરની બે બંગલીઓ બંધાવેલી નથી.

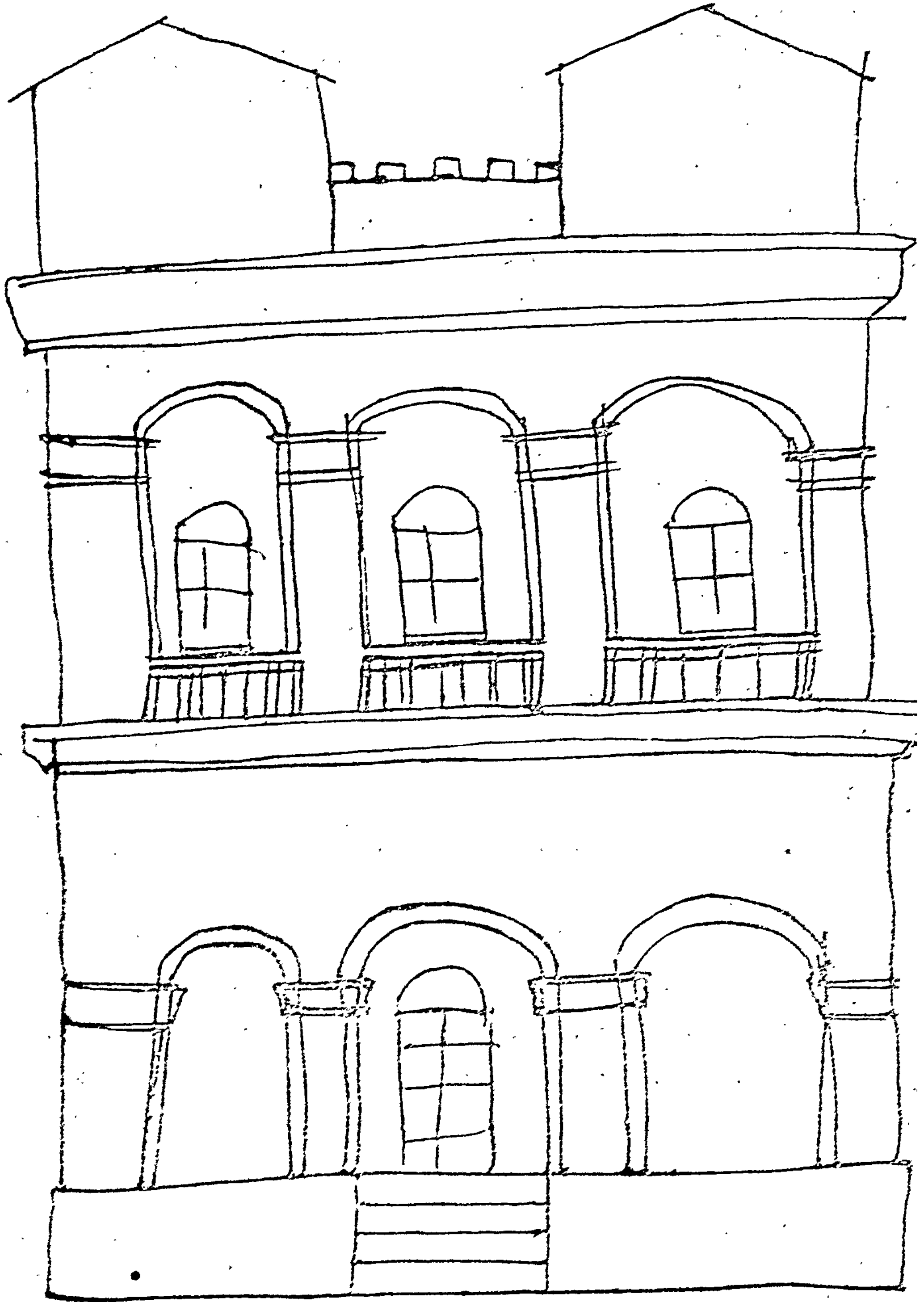
કવિનું સરસ્વતી મંદિર

કવિ નર્મદાશંકરે સુરત આમલીરાન(હાલ નર્મદ ચકલો)માં બંધાવેલું સરસ્વતી મંદિર. (આ ફોટો નર્મદશતાબ્દી પ્રસંગે ઇ. સ. ૧૯૩૩ માં લેવાયલો છે.)

ચિત્રની ડાબી બાજુએ દરવાજા ઉપર જે મહેરાબ છે, તેમાં કવિએ પોતાનો મુદ્રાલેખ "પ્રેમ-શૌર્ય"એ શબ્દો કોતરાવ્યા હતા, પણ હાલમાં તે શબ્દો ચુનાના લેપડામાં અને સમારકામમાં નષ્ટ થઇ ગયા છે.

કવિ નર્મદાશંકરે બંધાવેલા 'સરસ્વતી મંદિર" નો નકશો

આ પ્લેન (ફ્રન્ટ એલીવેશન) નકશો કવિએ સ્વહસ્તે કાચો દોર્યો છે, અને એ પ્રમાણેજ મંદિર બંધાવ્યું છે, તે આ ગ્રંથમાં છાપેલા ફોટો બ્લોકથી સમજાશે. માત્ર ઉપરની બે બંગલીઓ બંધાવેલી નથી.

આ સરસ્વતી મંદિર કવિએ પોતાના ઘરની સામે જમીન લઈ બાંધ્યું હતું. આ મંદિર અથવા બંગલો પોતાના કરતાં જાહેરના ઉપયોગ માટે વધારે હતો. આ બંગલામાં કવિની ખાનગી પુસ્તકશાળા રહેતી, અને કોઇ વખતે ત્યાં લખવાનું કામ કરતા હતા. બહુધા તેનો ઉપયોગ ભાષણની બેઠક માટેજ હતો. આ બંગલો કાંઇક વિશાળ અને એક માળ તથા સળંગ અગાશી સહિત બાંધ્યો હતો. આગળ ફુલ-બાગના બે નાના કીત્તા પાડેલા હતા, અને મોટા દરવાજાની કમાન ઉપર "કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર" એમ લખી એક ગુલાબનું ફુલ તથા કલમ (Pen-Rose), તેની સાથે પોતાનું જીવનસૂત્ર (Motto) "પ્રેમ-શૌર્ય" એ બાળબોધ અક્ષરે લખ્યું હતું. આ મંદિર બાંધતાં ૧૨-૧૩ હજાર રૂપિઆ આશરે ખરચ થયા હતા.

જેને અનુકુળ હોય તેણે મેદાન પડવું, દુઃખ પડે તે સેહેવું ને વીર કેહેવાઇ યદ્ધમાં મરવું). બીજા ગુજરાતી સુધારાવાળાઓ કરતાં મારા ઉપર ભાઇની વધારે પ્રીતિ હતી. સાલસાઇ, નમ્રતા, સાચવટ, સુધાઇ, ટેક, સ્વતંત્રતા, પ્રેમ અને શૌર્ય એ ગુણો એનામાં દેખતો તે હું બીજા થોડામાંજ દેખું છઉં, એનાં પ્રેમાળપણાંની અને મિત્રસેવાની શી વાત!

૧૧. તા૦ ૧૯ મી આગસ્ટે મારે મારી ન્યાત સાથે કેટલીએક ખટપટ થઇ છે. એ સંબંધી મારે લખવું જોઇએ પણ એને લગતી બીજી બહુ ખટપટો હજી મારે કરવાની છે માટે બધું સામટું બીજે પ્રસંગે સવિસ્તર લખીશ.

ઉત્તમ કવિતા વિશે વાદ

૧૨ તા૦ ૩૧ મી આગસ્ટે કવિ નભુલાલ દાનતરામ મને મળવા આવ્યા હતા. તેઓને મેં પુછ્યું હતું કે, 'ઉત્તમ કવિતા તે કેઇ' ત્યારે તેઓ બોલ્યા હતા કે 'જે કવિતામાંથી ઘણા અર્થ નીકળે તે.' મેં પુછ્યું કે 'એક જણે અર્થનું ચિત્ર આબેહુબ આપ્યું હોય પણ તેની ભાષા રચના જરા સરળ ન હોય અને એક જણની ભાષા રચના ઘણીજ સરળ હોય પણ અર્થ ચિત્ર સારૂં ન હોય તો એ બેમાંનો કીયો કવિ પંક્તિમાં ઉંચો બેસે?" તેઓ બોલ્યા કે 'સરળ રચનાવાળો.' વળી બોલ્યા કે 'અર્થહીન તે શબ જેવી, ને સરળતા હીન તે પાંગળી કવિતા કહેવાય છે.' હું બોલ્યો કે 'વારૂ, જીવતું પાંગળું સારૂં કે મુએલું ખુબસુરત સારૂં?' તેઓ બોલ્યા કે 'જીવતું જ તો.'

સુધારો કરવો હોય તો બંડખોર થાવ

૧૩. તા૦ ૩ જી સપટેમ્બરે રાત્રે મુંબઇમાં ભાઇ મનસુખરામ સુરજરામ ને રણછોડભાઇ ઉદેરામ મને મળવા આવ્યા હતા તે પ્રસંગે સુધારા સંબંધી મેં મારા વિચાર તેમને કહ્યા હતા તે આ.—

લોક પોતાની મેળે છુટથી કારણકાર્ય ન્યાય વિચાર કરતા થાય, અને પછી જે સિદ્ધાંતે ઉતરે તે સિદ્ધાંત અમલમાં આણતા થાય એ મારો ઉદ્દેશ છે.

છુટથી વિચાર કરતાં ને છુટથી તે વિચારો અમલમાં આણતી વેળાએ સુખીઓ હદથી બાહાર જાય, અને તેથી લોકમાં સુધારો થયાને બદલે વખતે બગાડ થયલો ને થતો માલમ પડે તો તેથી પેલા સુખીઓએ નઠારૂં કામ કીધું ને સુધારાને બદલે બગાડો કર્યો એમ હું તો નહીં કહું. ચોમાસાંમાં અંધારૂં, તોફાન થાય છે તો પછી શરદમાં ખેતરો પાકથી આંખને ટાહાડી કરે છે.

હિંદુઓ ધર્મપાશથી તથા સંસારપાશથી એટલા વિટલાયલા છે કે, જ્યાંહાં સુધી કેટલાએક શૂરવીરો મરણીયા થઇ લાગ ફાવે તેમ (પછી

અનીતિ કેહેવાએ તો પણ) બંધન નહીં તોડે ને સાહસપણે એકદમ ગડબડ કરી મોટો ફેરફાર નહીં કરી નાખે ત્યાંહાં સુધી ખરો સુધારો થવાનો નથી. ધીરે ધીરે હિંદુઓમાં કોઇ દાહાડો સુધારો થવાનો નથી,–સાહસથી જ કંઇ થવાનું છે, પછી તેનાં પરિણામો થોડા દહાડા નઠારાં થાઓ તો શું થયું?

હાલ જુદ્ધનો–વ્હેમ તથા સુધારાની વચ્ચે ચાલેલાં જુદ્ધનો પ્રસંગ છે; નીતિશાસ્ત્ર શિખવવાનો નથી ને યુદ્ધની નીતિ જુદી હોય છે–એમાં સામ, દામ, ભેદ, દંડ એ ચારેને કામે લગાડવાં પડે છે. લુટફાટ બંડોમાંથી નવાં રાજ્યો મંડાય છે.

નિરાશાના વાદળની છાયા

૧૪. આ વરસમાં પ્યાર પૈસાની આફતથી મારૂં મન રાત દહાડો દલગીરીનાં ઉંડા વિચારમાં રેહેતું, પણ એ જોસ્સાને હું જ્ઞાનથી બનતું તેટલો સમાવતો. પ્યાર સંબંધી આફતમાંથી તો ઘણો એક ઉગરયો છઉં. આગસ્ટ સપટેંબર ગુમડાં ને તાવથી હું બહુ રીબાયો છઉં. એ દુઃખમાં ગમતને સારૂ મેં નાયિકા પ્રવેશ એ નામનો ન્હાનો ગ્રંથ લખ્યો છે. આ વરસમાં મેં મારાં ઘરમાં ત્રણ માણસની અને ઘણાક મિત્રોની બેવફાઈ જોઇ–એથી પણ હું બહુ ખિન્ન છઉં.

૧૫. ઉપર પ્રમાણે ૩૩ વરસની મારી હકીકત છે. કેટલીક વાતો બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ, સત્ય પ્રકાશ, સત્ય દીપક, રાસ્તગોફતાર, સમશેર બહાદુર વગેરે પેપરોમાંથી પણ મળી આવશે.

૧૬. પ્રીતિ મૈત્રિ સંબંધી, દ્રવ્ય સંબંધી, ધર્મસંબંધી,–સુધારા સંબંધી કરેલા વિચારો તથા કરેલાં કૃત્યો સંબંધી અને મારા સ્વાભાવિક ગુણ વિષે મારાં જ કરેલાં વિવેચન સંબંધી હાલ લખવાથી મને તો થોડું પણ મારા સંબંધીઓને ઘણું જ નુકસાન થાય અને સાધારણ બુદ્ધિના બીજા લોકમાં પણ વેળાએ નઠારૂં પરિણામ થાય તેવી હોહો થઇ રેહે માટે તે વાતો ઘટતે પ્રસંગે ઘટતી રીતે લખાય તેમ લખવાને મુલતવી રાખું છઉં—હાલ એટલું જ.

સુરત–તા૦ ૧૮ મી
સપટેમ્બર ૧૮૬૬. } **નર્મદાશંકર**

ભાદરવા સુદ ૯ વાર ભોમ્મે સંવત ૧૯૨૨.

પરિશિષ્ટ ૧ લું

કવિ નર્મદની છબી વિષે ચર્ચા

આજે ગમે તેવો લેભાગુ લેખક પોતાની ગમે તેવી અલફાઉ કવિતા કે લેખ સાથે પોતાનું ચાઠું છપાવવા મરી ફીટે છે; પણ કવિ નર્મદના કાળમાં (ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં) પોતાનો ફોટો-ચિત્ર પોતાના જ પુસ્તકમાં છપાવવું, એ અવિવેક ગણાતો; છતાં સર્વ વાતમાં પ્હેલ કરનાર આ વિષયમાં પણ પાછળ શા માટે પડે? કવિએ સ્તુતિ કે નિંદાની પરવા કર્યા વગર જ તે હિંમતથી છપાવ્યું છે. આ સંબંધમાં કવિએ "જૂના નર્મગદ્ય"ની પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે. તે વખતે ફોટો બ્લોકની રીત ન હોતી, તેથી સ્ટીલ એન્ગ્રેવિંગ કામ ઇંગ્લાંડ કે જરમનીમાંથી કરાવી મંગાવવું પડતું. કવિએ આ એન્ગ્રેવિંગ ચિત્ર જરમનીથી કરી મંગાવ્યું છે. કવિ ૨૭ વરસની ઉમ્મરે (ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં) કેવા દેખાતા તેનું આ ચિત્ર છે. 'જૂનું નર્મગદ્ય' ૧૮૬૫ માં છપાયું, ત્યારે તેની નીચે **'નર્મદ; આખરે જુદાઈ જ'*** એ જ્ઞાનવૈરાગ્યની ભાવનાવાળું જ વાક્ય કવિએ છાપ્યું છે. તેમ પ્રસ્તાવનામાં પણ મારો ફોટો કે ચિત્ર, કે છબી, એ શબ્દ ન વાપરતાં

---

* 'નર્મદ, આખરે જુદાઇ જ'–એ ચરણ કયા સંબંધમાં રચાયું છે તે જાણવા માટે 'નર્મ કવિતા'–માં 'પ્રિયની વાણી'–એ પ્રકરણમાં ઉક્ત કડીથી આરંભાતું કાવ્ય વાંચો.

નર્મદ આખરે જૂદાઈજ, કહાં તે અને તૂં અરે!
હાય કેમ કરી રહેવાય, દહાડા કેમ જાય રે?

* * * *

નર્મદ આખરે જૂદાઈજ, મળો સુખ યા નહીં;
તારે કરવો શો ત્હારે શોક, જાવૂં એક દી સહી.
નર્મદ આખરે જૂદાઈજ, તોયે શોક થાય રે;
એવો દેહીનો ધરમજ હોય, માટે થઇ જાય રે.
પણ જ્ઞાની સમવે તેહ, શ્રમે બને તેટલો;
દુઃખમાં પણ માણતો સુખ, આશા ફળો ના ફળો.
નર્મદ આખરે જૂદાઈજ, માટે રાખી ટેકને;

'ચાડુ' શબ્દ જ વાપર્યો છે. (આ 'નર્મગદ્ય' 'ગુજરાતી' પ્રેસે "જૂનું નર્મગદ્ય" એ નામે ફરીથી છાપેલું છે.) આજના સુધરેલા કહેવાતા વિચારકો અને મગજના ફટિલાઓને કદાચ નર્મદનો વિવેક સ્વમાનહનન જેવો લાગશે.

આ રીતે ફોટો છપાવી પોતાની પ્રશંસા કરવી તે સમયે લોકોમાં પ્રચલિત ન હોવાથી આવું કરનારની નિંદા થતી અને ટીકા થતી. તે નીચેના રમુજી ઇતિહાસ ઉપરથી જણાશે.

કવિએ આ ચિત્ર છપાવ્યા પછી અમદાવાદવાળા કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઇએ પોતાની કવિતાનો મોટો સંગ્રહ છપાવ્યો. તેમાં તેઓ પોતાની છબી મૂકી શક્યા ન હોતા, અથવા તેઓએ સ્વેચ્છાએ મૂકી જ ન હોતી. કોઇ કદાચ, કેમ છબી મૂકી નહીં, એવું પૂછે તેના જવાબમાં તેમણે આ એક સુભાષિત રચીને મૂક્યું હતું:

'શું જોશો તનની છબી, એમાં નથી નવાઈ;
નિરખો મુજ મનની છબી, ભલા પરીક્ષક ભાઈ.'

આ કાવ્યગ્રંથ પ્રકટ થતાં સુરતમાં છપાતાં "સ્વતંત્રતા" નામના માસિક પત્રમાં (જે વખતે તેનું તંત્ર શાહ કીકાભાઈના હાથમાં હતું અને સ્વ. ઇચ્છારામ દેશાઇ તંત્રી ખાતામાં હતા) 'વિજયવાણી'ના કર્તા વિજયાશંકરે તેનો રીવ્યુ (અવલોકન) લેતાં લખ્યું હતું કે,

"મનની તે છબી જોઇને, ઉપજે સંશય આમ;
છે આ દલપતરામ કે અમદાવાદી × × ×?"

આમાં પાદપૂર્તિ માટે કયો શબ્દ મૂકવો તે સમજી શકાય તેમ છે. આ વચન ઉપરથી નર્મદાશંકર અને દલપતરામ વચ્ચે સ્પર્ધા છે, એમ માનીને પાછલા સમયમાં ઉક્ત મશ્કરીવાળો દોહરો કવિ નર્મદાશંકરે રચ્યો છે, એવું ભ્રમથી મનાવા લાગ્યું છે. પરંતુ આ સ્ફોટથી એ ભ્રમ હવે દૂર થવો જોઇએ છે.

કવિ નર્મદાશંકર અને દલપતરામ વચ્ચે કોઈ જાતની સ્પર્ધા હોય કે નહીં હોય, તો પણ તેમના વખાણનારાઓએ તેવું સ્વરૂપ તો આપી દીધેલું. પણ બંને વચ્ચે કશો વૈમનસ્ય ભાવ નહોતો, એ તો કવિ દલપતરામ કવિ નર્મદાશંકરના આમંત્રણને માન આપી, તેમના સુરતના સરસ્વતીમંદિરનું વાસ્તુ મુહૂર્ત ઉજવ્યું ત્યારે સુરત પધાર્યા હતા, તે ઉપરથી જણાશે. આરંભના સમયમાં કવિને દલપતરામ વિષે કંઈ ખોટો ગ્રહ બંધાયલો ખરો, પણ પાછળથી મત ફેરવેલો. રા. રા. ન્હાનાલાલ કવિએ લખેલો "કવિ મિલન" નામનો ઉમદા નિબંધ એટલા માટે અમે આ ગ્રંથમાં

છાપ્યો છે, અને તે છાપવાની પરવાનગી આપવા માટે અમે તેમના આભારી છીએ.

મુખ્ય લખનાર તથા દેખરેખ રાખનાર, છાપનાર અને પ્રસિદ્ધ કરનાર શાહ કીકાભાઇ પ્રભુદાસની માલીકી નીચે સુરત ખાતે પ્રકટ થતા "સ્વતંત્રતા" નામના માસિક પત્રના ઇ. સ. ૧૮૭૯ ના આગસ્ટ માસ (પુ. ૧ લું; અંક ૯ મો)ના અંકમાં દલપત કાવ્યનું લંબાણથી અવલોકન કરાયલું છે. તેમાં આરંભમાં કેટલીક લાગણી અને જોસ્સાની વાત લખ્યા પછી નીચે પ્રમાણે લખાણ છે.

(નીચેનો ભાગ 'સ્વતંત્રતા'માંથી ઉતારેલો છે.)

"દલપત કાવ્યગ્રંથના ટાઇટલ પેજ ઉપરનો છબી વિષેનો

(દોહરો)

શું જોશો તનની છબી, એમાં નથી નવાઇ;
નિરખો મુજ મનની છબી, ભલા પરીક્ષક ભાઇ.

એ જ ગ્રંથ દલપતકાવ્યને પાને ૧૨૮ મે

બહુરૂપી ઈશ્વર વિષે

હજામ રૂપ

(મનહર છંદ)

મસાલ ધરીને સર્વ આગળ ઉજાસ કરે;
તદબીર કરીને અંધારૂં ઘોર ટાળે છે.
કોણ જાણે કેવી રીતે તેમાં તે પૂરે છે તેલ;
બુઝાઇ જાય તેમ મસાલ તે આવે છે.
કોઇ સમે અનુભવ આરસી દેખાડે વળી;
કોઇ સમે ન્હવરાવવા નીરને ઉછાળે છે.
કહે દલપતરામ એવો એક છે હજામ;
તે સદૈવ સૌને ઘણા સ્નેહથી સંભાળે છે.

જવાબ

(કવિત્ત-મનહર છંદ)

અરે આ શો અવિવેક ભૂલ્યો તું તો ભાન છેક;
ઈશ્વરને ઉપમા હજામની હરામ છે.
સુથારનું ચિત્ત જેમ બાવળિયે હોય તેમ;
હૈયે તેજ હોઠે ત્હારે આવે એજ નામ છે.
ઈશ્વરને બહુ રૂપે વર્ણવતાં ટોટા પડ્યા;

જડે ન કો બીજી આપી ઉપમા હજામ છે.
અરે દલપતરામ, ગૈ ત્હારી અક્કલ ગામ;
ચરિક, હવે કિંમત તો ન ફુટી બદામ છે !!

ભ્રાન્ત્યલંકાર

(દોહરો)

તનમનની છબી જોઇને, ઉપજે સંશય આમ;
છે કવિ દલપતરામ કે, અમદાવાદી ×××? !!

× × × × ×

અનંત કોટી બ્રહ્માંડનો નાયક, જે સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર તેને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, માળી, બાજીગર આદિનું રૂપ આપતાં ન ધરાતાં તેનું કવિ હજામ રૂપે વર્ણન કરે છે, તે ઘણુંજ વિરોધકારક, વિવેકરહિત અને વિચારશૂન્ય છે." ('સ્વતંત્રતા.')

તે પછી અવલોકનકારે દલપત કાવ્યની ખુબી અને ખામી સારી રીતે દર્શાવ્યાં છે. આ અવલોકન કવિ નર્મદાશંકરના એક સગાને અને શિષ્ય જેવા "વિજયવાણી", "સૃષ્ટિસત્ર" આદિના કર્તા વિજયાશંકરનું લખેલું છે, એમ સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઇ, (એક વખતના "સ્વતંત્રતા"ના તંત્રી) કહેતા હતા, અને રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિતનો આ વાતને ટેકો છે.

"વિજયવાણી"માં વિજયાશંકરે કવિ નર્મદાશંકર અને કવિ દલપતરામના કાવ્યોની ઉપરની ઉક્તિઓ ધ્યાનમાં રાખીને નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે, તે ઉપરથી પણ સમજાશે કે અવલોકન કવિ વિજયાશંકરનું લખેલું છે.

વિજયવાણીની બીજી આવૃત્તિ (ઇ. સ. ૧૮૮૨-૮૩) છપાઇ ત્યારે મુખપૃષ્ઠની સામેના પાના ઉપર નીચે પ્રમાણે છાપેલું છે.

(છબી વિષે દોહરો)

"અહંભાવ જ્યાં કૃતિ વિષે, ત્યાં તન-મન-છબિ વાત;
વિજયવાણિ છે પ્રતિનિધી, કર્ત્તા-કુદરત માત."

"ટીકા-છબી વિષેના દોહરા વિષે-આકૃતિ મ્હારી છે, આ કાવ્ય મ્હારૂં કરેલું છે, એવી રીતનો જ્યાં અહંભાવ-હુંપણું હોય, ત્યાં તનની ને મનની છબી વિષે વાત કરવામાં આવે; પરંતુ, વિજયવાણી માત્ર એક પ્રતિનિધિ છે-કર્ત્તા તો સાક્ષાત્ કુદરત માતા છે; અર્થાત્ કુદરતના બોલવાનો વિજયવાણી માત્ર પ્રતિધ્વનિ છે-વ્યંગાર્થ-વિજયવાણી કુદરતી છે. અર્થાત્